

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000199955

ΧΡΥΣΗ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΓΛΕΣΗ

A

138

**ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ**

Εκφράσεις και αντιφάσεις της συνειδητοποίησης

Διδακτορική Διατριβή

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Μάιος 1989

**Στην Αγγελική, την Άννα
στη Μάριον και την Αγγέλα**

αφιερωμένο

Για όλους τους λόγους, που απαριθμώ και προσπαθώ να αναλύσω στις σελίδες που ακολουθούν, η ολοκλήρωση αυτής της διατριβής υπήρξε για μένα διαδικασία μη ευθύγραμμη και γιαυτό χρονοβόρα και κόπιαστική. Ίσως να μην είχε ολοκληρωθεί χωρίς την υποστήριξη και την ψυχολογική βοήθεια ορισμένων ανθρώπων, γυναικών στην πλειοψηφία τους.

Καταρχήν, από τη θέση αυτή, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις γυναίκες φεμινίστριες, που μου εμπιστεύτηκαν τα πολύ ιδιωτικά βιώματά τους, χαρίζοντάς μου ένα υλικό που η αξία του υπερβαίνει τα πλαίσια αυτής της εργασίας.

Επίσης αναγνωρίζω την πολύτιμη και γενναιόδωρη καθοδήγηση που μου προσέφεραν, σε όλα τα στάδια της εκπόνησης αυτής της διατριβής, οι καθηγήτριες Μαρία Νασιάκου και Άννα Φραγκουδάκη. Οι εύστοχες και "φωτισμένες" παρατηρήσεις τους μου επέτρεψαν να πραγματευτώ ένα θέμα που για το επιστημονικό κατεστημένο θεωρείται ακόμα περιθωριακό.

Θα ήθελα ακόμη, εδώ, να αναφέρω τον παλιό μου καθηγητή στην *École Pratique des Hautes Études*; P. H. Chombart de Lauwe, που μου δίδαξε, στην πράξη, τη δύσκολη διάσταση της παραδοχής των άλλων.

Το σεμινάριο ψυχολογίας και φιλολογικής ανάλυσης που είχα την τύχη να παρακολουθήσω στο Πανεπιστήμιο του Harvard πλούτισε, όπως πιστεύω, την οπτική μου ενώ η συμμετοχή μου στο Center for Research on Women, στο Wellesley College, αποδείχτηκε μια ανεκτίμητη εμπειρία, ιδιαίτερα χάρη στην υποστήριξη των S. Bailey και P. MacIntosh.

Ευχαριστώ τη φίλη μου Χριστίνα Βλαχούτσιου για τις πολλές ώρες που περάσαμε συζητώντας θέματα που σχετίζονταν με τη συλλογή και την επεξεργασία του υλικού.

Στο μεταίχμιο της προσωπικής σχέσης, της επιστημονικής κριτικής και της γυναικείας αλληλεγγύης, ευεργετική στάθηκε για μένα ιδιαίτερα η παρουσία της Hildegund Heini, της Ηλιάννας Αντωνοπούλου, της Έφης Αβδελά, της Ευγενίας Γεωργαντά, της Μαρίας Παπαγιαννάκη και της Αλέκας Φρειδερίκου.

Ο Χαράλαμπος Βλαχούτσιος με συνόδευσε δημιουργικά και με στήριζε όταν πλήθαιναν οι αμφιβολίες μου. Και για το λόγο αυτόν, τον ευχαριστώ.

Πολύτιμη, ακόμη, ήταν η βοήθεια της Αφροδίτης Αποστολίδου, που είχε την ευθύνη της μεταφοράς του κειμένου στον υπολογιστή, καταρρίπτοντας τα φυλετικά στερεότυπα για τη γυναικεία "αδυναμία" περί τα ηλεκτρονικά.

Η Ελένη Σταυροπούλου, τέλος, με την παρουσία της, μπόρεσε να μου εξασφαλίσει ένα ζωτικό χώρο, που τόσο ανάγκη είχα, όλον αυτό τον καιρό.

Χ. Σ. Ι.

Η έρευνα αναφέρεται στις διαδικασίες συγκρότησης της γυναικείας ταυτότητας στη σημερινή Ελλάδα. Αναλύει τις εσωτερικές συγκρούσεις και αντιφάσεις όπως βιώνονται από γυναίκες φεμινίστριες κατά το στάδιο του μετασχηματισμού μιας αυστηρά πατριαρχικής κοινωνίας.

Οι συγκρούσεις απορρέουν από τη "νόθα επιτρεπτικότητα" που χαρακτηρίζει τους παραδοσιακά ανδρικούς τομείς της σεξουαλικότητας, των ανώτερων σπουδών και του επαγγέλματος. Στις αντίποδες του χάμου και της μητρότητας, οι τομείς αυτοί παραμένουν συμβολικά απαγορευμένο έδαφος για τις σημερινές Ελληνίδες.

Το κύριο εύρημα της έρευνας είναι ότι οι συμβολικά αντιτιθέμενοι αυτοί χώροι λειτουργούν ως "σύστημα συγκοινωνούντων δοχείων" που επιτρέπει την υπόγεια ροή της ψυχικής ενέργειας.

Το σύστημα αυτό παρέχει το ερμηνευτικό κλειδί που επιτρέπει την κατανόηση των ασυνείδητων διαδικασιών, που τείνουν στην υπέρβαση των αντιθέσεων μεταξύ των φυλετικών επιταχών και των προκλήσεων του εκσυγχρονισμού.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Εισαγωγή	1
Η κατασκευή της ταυτότητας του φύλου: κριτική ανασκόπηση των θεωριών για τη συγκρότηση της "θηλυκότητας"	12
Μεθοδολογία	
1. Ανάπτυξη της βιογραφικής Μεθόδου	66
2. Διεξαγωγή της Έρευνας	75
3. Επεξεργασία Υλικού	79
Κεφάλαιο 1. Έσο χυναίκα : Πρότυπα και Ανατροφή	
1.1. Σχέσεις γονιών	
1.1.1. Σχήματα Εξουσίας	84
1.1.2. Ανύπαρκτη Σεξουαλικότητα	99
1.1.3. Δυνατή Μάνα - αδύνατη Γυναίκα: το αντιφατικό πρότυπο	102
1.2. Η κατασκευή της "Γυναικείας Φύσης"	
1.2.1. Επιταχές και Απαγορεύσεις	106
1.2.2. Υπακοή και καλή επίδοση στο σχολείο	116
1.2.3. Έρως-θάνατος	126
1.2.4. Η απαρχή της εξέγερσης και τα Υψηλά Τείχη	147
Κεφάλαιο 2. Οι ανώτατες σπουδές	
2.1. Η επιλογή των εμποδίων	156
2.2. Οι λανθάνοντες Φόβοι και το ορατό Τμήμα	178
2.3. Η διαφορά των γενεών	204
Κεφάλαιο 3. Το επάγγελμα	
3.1. Η τεθλασμένη πορεία	210
3.2. Η αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων	223
3.3. Ο χώρος της επιθυμίας	256
Κεφάλαιο 4. Γάμος: " Το μεγάλο Ναι ή το μεγάλο Όχι"	262
4.1. " Το μεγάλο Ναι" ή το αντιστάθμισμα των μέγιστων παραβάσεων	264
4.2. "Το μεγάλο Όχι ή το τμήμα της μοναξιάς	278
Συμπέρασμα	286
Βιβλιογραφία	

Εισαγωγή

Η εμπειρία που απέκτησα τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια ως κλινικός ψυχολόγος, η επαφή μου μ'ένα ευρύ φάσμα γυναικών στην πόλη και στο χωριό, ως στέλεχος των μορφωτικών κύκλων της ΧΕΝ, τα προσωπικά βιώματα από την ένταξή μου στο φεμινιστικό κίνημα, όλα αυτά με ευαισθητοποίησαν για την ψυχοκοινωνική πραγματικότητα των γυναικών στην Ελλάδα, σήμερα.

Συγκεκριμένα μου έδειξαν αφενός τη βαθιά κρίση του παραδοσιακού ρόλου όπως βιώνεται από γυναίκες που δρουν αποκλειστικά μέσα στα όριά του και αφετέρου τη συγκρουσιακή διάσταση που χαρακτηρίζει τόσο την εμπειρία των γυναικών που διευρύνουν τα όρια αυτά με επαγγελματικές και άλλες δραστηριότητες όσο και εκείνων που αμφισβητούν και την ίδια αυτή πατριαρχική τάξη πραγμάτων.

Παρά τις πολύ ανόμοιες ατομικές εμπειρίες, που οφείλονται σε ιδιοσυγκρατικούς αλλά και οικονομικούς, μορφωτικούς και ιδεολογικούς παράγοντες, υπάρχει σε πολλές γυναίκες η αίσθηση μιας οριστικής ρήξης με το παρελθόν, η οποία όμως δεν συνοδεύεται πάντα από την εικόνα ενός μέλλοντος διαφορετικού. Αλλά και στο παρόν, οι αντιφάσεις και οι συμβιβαστικές λύσεις, που για κάποιες γυναίκες είναι έκδηλες ενώ για άλλες παραμένουν αδιαφανείς, αφήνουν τη γεύση μιας δυσφορίας τόσο έντονης που καταλήγει να αναχαιτίζει την αναζήτηση νέων σχημάτων ζωής.

Οι γυναίκες βρίσκονται σήμερα αντιμέτωπες με μια διπλή σύγκρουση, τόσο ενάντια στην καταπιεστική δομή της πατριαρχίας όσο και ενάντια στις εσωτερικές αναστολές που εμποδίζουν την κοινωνική τους ενηλικίωση.

Είναι ωστόσο σαφές ότι οι γυναίκες δεν εφησυχάζουν πλέον παραδομένες στα φυλετικά τους καθήκοντα, έστω και αν συνεχίζουν να ανταποκρίνονται σ'αυτά.

Είναι επίσης σαφές ότι οι συγκρούσεις και τα αδιέξοδα που σηματοδοτούν τη διαδρομή προς τη χειραφέτηση είναι πολλά και ορισμένες φορές μοιάζουν ανυπέρβλητα.

Είναι εντούτοις βέβαιο ότι μέσα σ' αυτή την περιορέουσα ατμόσφαιρα δομικών και ιδεολογικών αντιτάσεων, την έλλειψη ζωτικότητας του φεμινιστικού κινήματος, τη συρρίκνωση της συλλογικής δράσης του καθώς και τη διάχυτη αποχοήτευση, οι γυναίκες επιχειρούν να συκροτήσουν μια νέα ταυτότητα.

Αυτή την κοινή εμπειρία των γυναικών στην Ελλάδα μετά το 1975 επιχειρώ να καταγράψω και να ερμηνεύσω στην έρευνα που ακολουθεί.

Στην ελληνική κοινωνία ριζικές αλλαγές αρχίζουν να επέρχονται στον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας, ως συζύγου και μητέρας, ύστερα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί καθορίζουν νέες ανάγκες και διανοίχουν νέες δυνατότητες, μοιραία όμως δημιουργούν και ένα κλίμα έντονων αντιτάσεων, το οποίο οι γυναίκες βιώνουν με ιδιαίτερη οξύτητα.

Η ελληνική κοινωνία, παραδοσιακά βαθιά καταπιεστική για τις γυναίκες, χαρακτηρίζεται σήμερα από τις εχθρικές αυτές συγκρούσεις της μεταβατικής περιόδου. Οι σύγχρονες αξίες της αυτοπραχμάτωσης και της ίσης μεταχείρισης κυκλοφορούν βέβαια στην περιορέουσα ατμόσφαιρα, βρίσκοντας ίσως κι ένα πρώτο έρεισμα θεσμικής κατοχύρωσης στο νέο οικογενειακό δίκαιο.¹ Ωστόσο οι διερχασίες

¹ Παρά το γεγονός ότι από το 1982 και μετά μια σειρά νομοθετημάτων κατοχυρώνει την ισότητα των φύλων, παρατηρείται τεράστια αναντιστοιχία ανάμεσα στους θεσμούς και την κοινωνική πρακτική, βλ. Ε. Βαρίκα (1985), Φ. Αλεβίζου, Μ. Παπαγιαννάκη (1986). Και Ν. Σκουτέρη - Διδασκάλου (1984) για μίαν ανθρωπολογική προσέγγιση στο θέμα της "αναπαραγωγής της γυναικείας υποτέλειας στο χώρο της θεσμικής και καθημερινής ζωής", σ. 9.

της αλλαγής δεν συγχροτούν ενιαίο πλαίσιο αναφοράς σε σχέση με τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών.²

Ως εκ τούτου οι διεργασίες συνειδητοποίησης της ιεραρχικής διαφοράς των φύλων, από τις ίδιες τις γυναίκες, παραμένουν αποσπασματικές, συχνά αντιφατικές, και τείνουν προς μια, στην καλύτερη περίπτωση, ατελή θεώρηση της γυναικείας κατάστασης μέσα από το γενικότερο πρίσμα της ανάγκης κοινωνικού εκσυγχρονισμού.

Στην Ελλάδα, τη στιγμή αυτή μπορεί να παρακολουθήσει κανείς πολύ καθαρά το μετασχηματισμό μιας κοινωνίας δομημένης πάνω στις αρχές της φυλετικής εξάρτησης. Πρακτικές που αλλάζουν και παραδοσιακά σχήματα που εμμένουν αποτελούν δυνάμεις σε αντίρρηση μεταξύ τους σχέση. Το "παραδοσιακό" και το "σύγχρονο" άλλοτε συνυπάρχουν σε μια ευαίσθητη ισορροπία και άλλοτε συγκρούονται βίαια.³

Μέσα σε συνθήκες δομικής ρευστότητας, ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός γυναικών - πολλές με ανώτατη παιδεία - εισρέει στην αγορά εργασίας, χωρίς οι περισσότερες να αποκηρύσσουν τον παραδοσιακό ρόλο της συζύγου και μητέρας. Οι προσωπικοί στόχοι φέρνουν συχνά τις γυναίκες αυτές αντιμέτωπες με κοινωνικές προσδοκίες που κατάχονται από το παλιό σχήμα προτεραιοτήτων του φυλετικού

² Η έννοια του "κοινωνικού ρόλου των φύλων" (gender role) που συνδέεται με την έννοια του "κοινωνικού φύλου" (gender) σφυρηλατήθηκε σε αντιδιαστολή με το "βιολογικό φύλο" (sex) και δηλώνει τις ιδιότητες και συμπεριφορές που θεωρούνται αρμόζουσες για το κάθε φύλο σε μια δεδομένη κοινωνία. Βλ. σχετικά και το άρθρο της R. Unger (1979 α). Στην παρούσα εργασία οι όροι "φυλετικός ρόλος" και "κοινωνικός ρόλος των φύλων" χρησιμοποιούνται ορισμένες φορές ως ταυτόσημοι και αυτό γιατί ο δεύτερος καταγτά δύσχρηστος όταν επαναλαμβάνεται.

³ Για μια ερμηνεία του φαινομένου με ιδιαίτερη έμφαση στον ελληνικό χώρο βλ. Α. Μουσοπούρου (1983).

ρόλου, εντείνοντας τις προσωπικές τους αντιφάσεις και ναρκοθετώντας την όλη απόπειρα σύνθεσης σε ατομικό επίπεδο.⁴

Δεν είναι όμως μόνο οι γυναίκες με τις επαγγελματικές και κοινωνικές φιλοδοξίες που έρχονται σε ρήξη με τα σχήματα του παρελθόντος.

Οι γυναίκες που ασχολούνται αποκλειστικά με τα οικιακά και μητρικά τους καθήκοντα εκφράζουν μια βαθιά αίσθηση ανικανοποίητου ταυτόχρονα με μιν αίσθηση παραπλητισμού στον παραδοσιακό ρόλο τους.⁵ Η οργάνωση της σύγχρονης αστικής κοινωνίας διαχώρισε την οικονομική από την αναπαραγωγική λειτουργία της οικογένειας και περιόρισε ως εκ τούτου τις θεσμικές λειτουργίες της : "οι αλλαγές στο εσωτερικό της οικογένειας, οι δημοκρατικοί παράγοντες και η συνειδητοποίηση σχετικά με τους ρόλους των φύλων είναι φαινόμενα αλληλένδετα".⁶ Οι αλλαγές αυτές είναι υπεύθυνες για την απομόνωση, τον περιορισμό και κυρίως την υποβάθμιση του γυναικείου τομέα, ως "έξω-οικονομικού" παράγοντα.⁷

⁴ Σχετικά με το ρόλο των γυναικών στο εσωτερικό της οικογένειας και την εργασία βλ. για παράδειγμα R.L. Coser ed. (1974) ιδιαίτερα "Conflict and Contradiction in Women's Roles." σ. 473.

⁵ Παρά την έλλειψη συστηματικής έρευνας στον τομέα αυτόν, από πολλές κατευθύνσεις φτάνει ένας τέτοιος απήχος. Το αίσθημα της δυσφορίας και του ανικανοποίητου των γυναικών απαντάται πάντως και στον αγροτικό χώρο. Πρόσφατη ανθρωπολογική-κοινωνιολογική έρευνα σε χωριό της Βοιωτίας ανέδειξε το μοτίβο αυτής της διάχυτης αποστέρησης. Χρ. Βλαχούτσικου (1987).

⁶ J. Giele (1974) σ. 470.

⁷ Η κοινωνιολόγος C. Delphy, ειδικά στο άρθρο της (1982), παρουσιάζει διεξοδικά τη συσκότιση της οικιακής προσφοράς των γυναικών στις παραγωγικές διαδικασίες του σύγχρονου καπιταλισμού. Η H. Hartmann (1976) αναδεικνύει τους μηχανισμούς που αναπαράχουν την υποταγή αυτή μέσα από την οικιακή εργασία. Η D. Smith (1977) μιλάει για την "ιδιαίτερη συνείδηση της νοικοκυράς" που η θέση της, κεντρική στη ζωή όλων των μελών της οικογένειας, την βγάζει ωστόσο έξω από τα πραγματικά "κέντρα δράσης". Και είναι γνωστό ότι η συνείδηση οργάνωνται από την πραγματική θέση του ατόμου στον κόσμο. Δεν πρέπει να εκληθεί, επομένως, ούτε η αίσθηση παραπλητισμού των γυναικών ούτε και η υποτίμηση του ρόλου τους στις σύγχρονες κοινωνίες. Για τις γυναίκες στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία βλ. σχετικά και Ν. Σκουτέρη - Διδασκάλου (1984) ιδιαίτερα τη μελέτη "Τα εν οίκω ...". Για το ρόλο των ταυτίσεων στη βιαιώνιση του φαύλου κύκλου βλ. τις θέσεις της Ν. Chodorow στην ανασκόπηση των θεωριών.

Από την άλλη μεριά, η εκτός σπιτιού απασχόληση διεύρυνε σημαντικά το κοινωνικό πεδίο δράσης των χυναϊκών. Η προσαρμοστικότητα των χυναϊκών στις διπλές απαιτήσεις του ωραρίου και των οικογενειακών υποχρεώσεων, παρά την πολλαπλή σωματική και ψυχική τους επιβάρυνση, υπήρξε εντυπωσιακή. Το φαινόμενο αυτό μαρτυρεί άλλωστε, πέρα από τις οικονομικές ανάγκες που το προκαλούν, και την ύπαρξη μιας τουλάχιστον αμείθυμης σχέσης με την εργασία, την κοινωνικότητα που προσφέρει καθώς και τη σχετική ανεξαρτησία που διασφαλίζει. Η εργαζόμενη χυναϊκά σήμερα στην Ελλάδα, αντίθετα με την αρνητική εικόνα του παρελθόντος, αντιλεί κύρος από την ιδιότητά της, παρά την κοινωνική υποβάθμιση των περισσότερων "χυναϊκείων" επαγγελματιών.⁸

Το ίδιο το φεμινιστικό κίνημα τώρα, ως φορέας ιδεολογικής αμφισβήτησης και πρακτικής, δεν μαζικοποιήθηκε στη χώρα μας, παρά την αναβίωση του μετά την πτώση της δικτατορίας.⁹ Οι χυναϊκές οργανώσεις που έδρασαν την περίοδο εκείνη εκωρσάσαν περισσότερο την ανάγκη εκδημοκρατισμού ως απαραίτητη

⁸ Ενδιαφέρουσα ως προς τη διάσταση αυτή είναι η έρευνα της Α. Μπακαλάκη (1983) και (1986, σ. 102 υποσ. 8). Επίσης Α. Μουσοπούρου (1983) για την ευνοϊκή εμπειρία της εργασίας μεγάλου αριθμού "παραδοσιακών νεαρών μητέρων που συνδύασαν ... την μητρότητα και την εργασία, κάτω από ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες" σ. 111.

⁹ Στην Ελλάδα, το νεότερο κίνημα ξεκίνησε με σχετική καθυστέρηση μετά από μια παρατεταμένη περίοδο ύφεσης, αποτέλεσμα ιστορικής συγκυρίας που σηματοδοτείται από την Κατοχή, τις δύο δικτατορίες και τον Εμφύλιο. Η αναβίωσή του συμπίπτει με τη μεταπολίτευση, που αποτελεί σημείο τομής για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα.

Η αναβίωση του φεμινισμού μετά την πτώση της δικτατορίας είχε να αντιμετωπίσει την έλλειψη συλλογικής μνήμης των χυναϊκών αγώνων στο παρελθόν.

Για τη χένεση του φεμινισμού στην Ελλάδα, στο τέλος του 19ου αιώνα, βλ. Ε. Βαρίκα (1987) και Κ. Σκλαβενίτη (1988). Την ιστορική συνέχεια του κινήματος στην περίοδο του Μεσοπολέμου παρουσιάζουν με πληρότητα, μέσα από τον φεμινιστικό τύπο, οι Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά (1985). Βλ. και Δ. Σαμίου (1989).

προϋπόθεση κάθε είδους αμειωβήτησης του κατεστημένου και δεν προώθησαν ιδιαίτερα τις χυναικείες διεκδικήσεις.¹⁰

Αντίθετα, η ριζοσπαστική διεκδίκηση της απελευθέρωσης των χυναικών, ως κοινωνικής κατηγορίας, εκφράστηκε κυρίως από τις αυτόνομες ομάδες των ομοίων τα μέλη, χυνωρίζοντας τις αντίστοιχες εξελίξεις του κινήματος στις δυτικές χώρες, αναζητώντας τρόπους δράσης συνεπείς με την ελληνική πραγματικότητα.¹¹ Η συλλογική πρακτική των αυτόνομων ομάδων λειτούργησε και εδώ σύμφωνα με την "οριζόντια" δομή οργάνωσης, απορρίπτοντας την ιεραρχική πυραμίδα και τις αντίστοιχες αξίες της ανδροκρατικής κοινωνίας.¹²

Οι ελληνίδες φεμινίστριες του αυτόνομου χώρου επιχείρησαν, μεταξύ άλλων, την ανάληψη της θέσης των χυναικών στην οικογένεια, ενώ συγχρόνως επεξεργάστηκαν και τις θεωρητικές διαστάσεις των πολιτικών τους αιτημάτων, όπως την αυτοδιάθεση όσον αφορά το σώμα τους, την ελευθερία να κινούνται στην πόλη μέρα και νύχτα, και το δικαίωμα αυτοδικίας σε περιπτώσεις βίαιου, ακραία μορφή της καθημερινής βίας.

Γίεσα από τις διερχασίες συνειδητοποίησης, την πολιτικοποίηση των προσωπικών βιωμάτων, μέσα από τις κινητοποιήσεις και τα έντυπα, το φεμινιστικό κίνημα παρά

¹⁰ Μια απόπειρα καταγραφής του πολύπλοκου και συχνά αντιφατικού φαινομένου του σύγχρονου φεμινισμού στην Ελλάδα αντιπροσωπεύει το άρθρο της Ε. Βαρίκα (1985). Για την κομματικοποίηση των χυναικείων μαζικών οργανώσεων (ΕΓΕ, ΟΓΕ, ΚΔΓ, κ.α.) βλ. και το αφιέρωμα "Φεμινισμός και Πολιτική Α'" Δίλη (1988).

¹¹ Τον προβληματισμό, τη δράση και τις απόπειρες θεωρητικοποίησης του κινήματος στην Ελλάδα καταγράφει ο αυτόνομος φεμινιστικός τύπος της εποχής. Για μια πρώτη παρουσίαση βλ. Το "Ελληνικό Φεμινιστικό Έντυπο", Διαβάζω (1988). Ιδιαίτερα Β. Κωτσοβέλου - Μ. Ρεπούση, για την περίοδο 1978-1985, που θεωρείται η εποχή άνθισης του κινήματος.

¹² Το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα, που δρα ανεξάρτητα από τα πολιτικά κόμματα και τις χυναικείες οργανώσεις, ανήκει στην παράδοση των κινήματων "άμεσης παρέμβασης", όπως τα κινήματα πολιτικών δικαιωμάτων στις Η.Π.Α. κατά τη δεκαετία του '60. Περισσότερα για τη δομή οργάνωσης και τις αρχές του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος βλ. S. Firestone (1970). Για το σύγχρονο προβληματισμό στη Γαλλία: βλ. Nouvelles Questions Féministes (1981). Για την Ελλάδα βλ. Δίλη (1988).

την αριθμητική του μειονεξία τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια συνέβαλε στην ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης για το θέμα των γυναικών.

Και παρά όμως, δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς ότι εξουσιαστικοί μηχανισμοί ενσωμάτωσης έδρασαν στο εσωτερικό του φεμινιστικού κινήματος, συμβάλλοντας την επαναστατικότητα του. Η απορρόφηση από τα πολιτικά κόμματα σημαντικού αριθμού γυναικών, που έδρασαν στις αρχές του κινήματος, όχι μόνο συρρίκνωσε τις τάξεις του αλλά και αποδυνάμωσε τα φεμινιστικά αιτήματα από το ριζοσπαστισμό και από την ιδιαιτερότητά τους, ειδοποιό διαφορά έναντι των άλλων κοινωνικών διεκδικήσεων. Στα παραπάνω θα πρέπει να προσθέσει κανείς και τις απώλειες που προκλήθηκαν από ποικίλες απογοητεύσεις αν όχι φόβους.¹³

Οι κοινωνικές αντιστάσεις τώρα χύρω από το επίμαχο θέμα της γυναικείας χειραφέτησης υπάρχουν και εκφράζονται τόσο στο επίπεδο της κυβερνητικής πολιτικής και του επίσημου λόγου της, όπως προβάλλεται από τον τύπο, όσο και στο επίπεδο της εφαρμογής των νομοθετικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων.

Στο επίπεδο της κρατικής πολιτικής, για παράδειγμα, υπάρχει μια σαφής τάση οικειοποίησης του φεμινιστικού λόγου για την προβολή μεταρρυθμίσεων που παρουσιάζονται, για λόγους ξένους προς τους γυναικείους προβληματισμούς, ως καταλυτικές για την εξίσωση των φύλων. Ταυτόχρονα η πολιτική πρακτική καταπνίγει το λόγο των γυναικών και εμφανίζει το κίνημα ως παρωχημένο. Βρισκόμαστε μπροστά στο φαινόμενο του "κρατικού φεμινισμού", που στην Ελλάδα

¹³ Η "κρίση" του φεμινιστικού κινήματος αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες. Είναι πολλοί, κοινοί αλλά και ειδικοί για κάθε χώρα, οι παράγοντες που εξηγούν την ύφεση. Η "διάχυση" των φεμινιστικών αξιών, που συνεπάχεται η διάδοσή τους, η ενσωμάτωση-εξουδετέρωση τους από το σύστημα αλλά και η "θεσμιοποίησή" τους στο επίπεδο των "γυναικείων σπουδών" αναφέρονται συχνότερα ως κύριοι υπεύθυνοι. Τη δεκαετία του '80 ειδικότερα σημειώνεται μια συντηρητική στροφή που εκφράζεται ακόμη και στα έργα βασικών εκπροσώπων του κινήματος, όπως της Β. Frieden (1981). Αντίστοιχα και Elstain (1981). Για μια κριτική παρουσίαση του φαινομένου βλ. J. Stacey (1986), M.I. Young (1985).

πήρε ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις.¹⁴ Αυτή η ευρύτητα διαδεδομένη πρακτική, που προβάλλει κάποιες θεσμικές κατακτήσεις ως μέτρο προόδου, συσκοτίζει τη γενικευμένη καταπίεση των γυναικών. Η ίδια η έννοια της ισότητας που προβάλλεται από τον επίσημο λόγο παραμένει ανεπεξέργαστη και γεμάτη ιδεολογικές αντιφάσεις.

Αλλά και στο θεσμικό επίπεδο, η επιτασσομένη από την κοινοτική νομοθεσία εξίσωση των φύλων συνυπάρχει με την πρόθεση διαίωνισης και κατοχύρωσης της θεμελιακής ανισότητας. Στο νέο οικογενειακό δίκαιο η εργαζόμενη μητέρα βρίσκεται σήμερα σε δυσμενέστερη θέση από πριν, όσον αφορά την επιμέλεια του ανήλικου παιδιού της.¹⁵

Όσο για τα πολιτικά δικαιώματα του εκλέγεσθαι και της πλήρους συμμετοχής στη λήψη των αποφάσεων, αυτά ματαιώνονται στην πράξη.¹⁶

Από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης προβάλλεται η επαμφοτερίζουσα σχέση του ανδρικού κατεστημένου απέναντι στις γυναικείες διεκδικήσεις. Από τη μια αποσιωπάται συστηματικά η ύπαρξη του φεμινιστικού κινήματος στη χώρα μας και από την άλλη, έμμεσα και αποσπασματικά, γίνεται μνεία της επιρροής του στο σύγχρονο προβληματισμό. Από τη μια χαιρετίζουν την επιτυχία των γυναικών στις εισαγωγικές εξετάσεις Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων ως κατάκτηση και από την άλλη αφήνουν να πληνάται η αίσθηση μιας υφέρπουσας για την ανδρική εξουσία απειλής που εμπεριέχεται σε τέτοιου είδους "προόδους". Οποιαδήποτε

¹⁴ Ο "κρατικός φεμινισμός" θεωρείται το απόγειο των διεργασιών ενσωμάτωσης-εξουδετέρωσης των φεμινιστικών διεκδικήσεων. Βλ. σχετικά Ε. Βαρίκα (1985). Για τη "δύσκολη σχέση" φεμινισμού και κράτους γενικότερα βλ. και Μ. J. Dhavernas (1981), *Nouvelles Questions Féministes* (1984), Δίγη (1988).

¹⁵ Το ανήλικο παιδί μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να παραδοθεί στον πατέρα, εφόσον ο ίδιος διαθέτει μη εργαζόμενη μητέρα, τη γιαγιά που θα το φροντίζει.

¹⁶ Βλ. Α. Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου (1988). Για την ιστορική προσέγγιση του φαινομένου της ισοπολιτείας στην Ελλάδα και των γυναικείων αγώνων για την κατάκτησή της βλ. Δ. Σαμίου (1988).

αναφορά στο φεμινισμό συνοδεύεται από τη χαριτολογούσα διάθεση να παρουσιαστεί ως επιπόλαιος, κοινότυπος και επιηθέον παρωχημένος.

Παρά ταύτα, η επιρροή της φεμινιστικής ιδεολογίας στην ελληνική κοινωνία είναι τελικά πολύ μεγαλύτερη από ό,τι οι απόλυτοι αριθμοί των ενταχθέντων στο κίνημα χυναικών αντανακλούν.¹⁷

Οι αρχές του φεμινισμού υπάρχουν διάχυτες στον κοινωνικό χώρο και αχχίζουν ένα μεγάλο αριθμό χυναικών, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, και αυτό παρά τη σύγχυση των αξιών και την αποσπασματικότητα των στόχων που του αποδίδονται. Διάδοση βέβαια δεν σημαίνει αποτελεσματικότητα, κυρίως για ιδέες που είναι αποκομμένες από μια συνολικότερη θεώρηση του κοινωνικού φαινομένου της χυναικείας καταπίεσης.

Μόνο οι συνειδητοποιημένες χυναικές είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν το φεμινισμό ως εργαλείο που τους επιτρέπει μια μερική, έστω, θεώρηση της κοινωνικής θέσης του φύλου τους και μια επαρκέστερη κατανόηση των "προσωπικών" αδιεξόδων τους. Η διπλή αυτή διάσταση του φεμινισμού, αφενός ως μέθόδου ανάληψης της κοινωνικής θέσης των χυναικών και αφετέρου ως καταλύτη διεργασιών συνειδητοποίησης στο προσωπικό και συλλογικό επίπεδο, προσφέρει πολύτιμα εργαλεία για τη συκρότηση της χυναικείας εμπειρίας μέσα στις αντιφάσεις του φυλετικού ρόλου.

Τελικά, μόνο η φεμινιστική συνειδητοποίηση οδηγεί στη ρήξη με "την αμείσημη ψυχο-κοινωνιολογική έννοια του "ρόλου", που δεν αποδίδει τη διάσταση της

¹⁷ Στην ιστορική του πορεία ο φεμινισμός - όπως και ο συνδικαλισμός - στην Ελλάδα έπαιξε το ρόλο του "δωρεάν εισηγητή" εφόσον "τα προνόμια που διεκδίκησαν οι λίχοι τα καρπώθηκαν τελικά όλοι, ακόμη και αυτοί που εναντιώθηκαν στην ανατρεπτική δράση των ενεργών μειοψηφιών". Μ. Perrot (1988) σ. 79.

βιαιότητας, του αναπόφευκτου και του προφανούς που προσλαμβάνει στα άτομα η διαδικασία της φυλετικής ταύτισης".¹⁸

Για τις υπόλοιπες γυναίκες οι καινούριες προοπτικές που ανοίχονται, ενώ δεν επαρκούν για να μεταβάλουν τις συνθήκες της ζωής τους, επιτείνουν αντίθετα το αίσθημα αποστερήσης και "μη ικανοποίησης", καθώς δεν παρέχουν ελπίδα διεξόδου. Και όμως, για τις πρώτες όπως και για τις δεύτερες, υπάρχει μια συστοιχία ανάμεσα στις εξωτερικές αντιστάσεις που προβάλλει το σύστημα και τις εσωτερικές αναστολές, που όλες οι γυναίκες βιώνουν συγχροσιακά και επώδυνα.

Υπάρχουν διαφορετικοί βαθμοί "επάρκειας" πάνω στο συνεχές της γυναικείας εμπειρίας, ως προς τη συνειδητοποίηση των σχέσεων εξουσίας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Αναφέρω κυρίως στις σχέσεις όπως διαμορφώθηκαν ύστερα από τις ανακατατάξεις που επηρέασαν την παραδοσιακή δομή της ελληνικής κοινωνίας. Παρά την ποιοτική ρήξη που αντιπροσωπεύει η φεμινιστική συνειδητοποίηση, στο βαθμό που το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο παραμένει κοινό, τα βιώματα των φεμινιστριών είναι όμοια, σ'ένα μεγάλο βαθμό, με τα βιώματα των άλλων γυναικών. Θεωρώ, ως εκ τούτου, ότι οι φεμινίστριες θα πρέπει να τοποθετηθούν πάνω στο ίδιο αυτό συνεχές της γυναικείας εμπειρίας, όπου ωστόσο κατέχουν τις πλέον προωθημένες θέσεις. Ορίζω δε τις θέσεις αυτές ως πλέον προωθημένες με κριτήριο την πληρέστερη γνώση που έχουν οι φεμινίστριες σχετικά με τη καταπίεση του φύλου τους, γνώση συνυφασμένη με μια πρακτική μέσω της οποίας συγχροτούν τη συλλοχική τους ταυτότητα.

Από την άποψη αυτή, οι συνειδητοποιημένες γυναίκες αποτελούν "προνομιούχους μάρτυρες" για τις αλληλαχές που επισυμβαίνουν στην ελληνική κοινωνία σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο των φύλων: "Δεν υπάρχει καλύτερος τρόπος για να αντιληφθεί κανείς την ισχύ της ασυνείδητης ιδεολογίας μιας κοινωνίας από το να την

¹⁸ M. Plaza (1977). σ. 106

εξετάσει μέσα στο πλαίσιο των αξιών που εκφράζει η πρωτοπορία αυτής της κοινωνίας".¹⁹

Όπως κάθε διερχασία συνειδητοποίησης, και οι διερχασίες φεμινιστικής συνειδητοποίησης αποβαίνουν "θεραπευτικές" για τα άτομα, με την έννοια της ολοκλήρωσης της προσωπικότητας, της υπέρβασης της αλλοτριώσης που συνοδεύει τις φυλετικές επιταχές καθώς και της διεύρυνσης των δυνατοτήτων έκφρασης του ατόμου. Οι διερχασίες αυτές εμπνέουν, επομένως, στον προβληματισμό της επιστήμης της ψυχολογίας, εφόσον οι ψυχικές συγκρούσεις μεταξύ παρελθόντος και παρόντος συνδέτουν το υλικό κάθε θεραπείας, ενώ αποτελούν συγχρόνως και προϋπόθεση κάθε αλλαγής.

¹⁹ S. L. Bem και D. J. Bem (1976) όπως αναφέρεται από την J.B. Rohrbaugh (1979) σ.163.

Η κατασκευή της ταυτότητας του φύλου : κριτική ανασκόπηση των θεωριών για τη συγκρότηση της "θηλυκότητας"

Για την επιστήμη της ψυχολογίας, η βιολογική διαφορά των φύλων υπήρξε ένας από τους θεμέλιους λίθους πάνω στους οποίους κτίστηκε ο επίσημος λόγος της.

Οι ψυχολογικές θεωρίες για τη σεξουαλική, τη γνωστική και τη συναισθηματική ανάπτυξη του ανθρώπου στηρίχτηκαν, κατ' αποκλειστικότητα σχεδόν, στη μελέτη των ανδρών και αυτούς περιέγραψαν.

Η διερεύνηση της γυναικείας προσωπικότητας και συμπεριφοράς εστιάστηκε στη βιολογική κυρίως λειτουργία της αναπαραγωγής, ολόκληρος δε ο κύκλος της ζωής των γυναικών εξετάστηκε κάτω από το ίδιο πρίσμα.

Η οπτική αυτή που ακολουθεί την παραδοσιακή κατανομή των φυλετικών ρόλων συνοδεύτηκε από τη συμβολική φόρτιση και ταξινόμηση της πραγματικότητας σύμφωνα με το φυλετικό άξονα : ο "άντρας" ταυτίστηκε με τον πολιτισμό ενώ η "γυναίκα" με τη φύση.

Το ιδεολόγημα αυτό επέτρεψε με τη σειρά του την επιστημονική κάλυψη της κοινωνικής ασυμμετρίας, συσκοτίζοντας τους κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, που υπεισέρχονται στη συγκρότηση της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας των φύλων.

Οι διαφορετικές προσεγγίσεις της "διαφοράς" από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της επιστήμης της ψυχολογίας αποτελούν καθεαυτές αντικείμενο επιστημονικής ανάλυσης.

Στο δοκίμιο "Θηλυκότητα"¹ ο Freud πραγματεύεται την ανάπτυξη της ψυχοσεξουαλικής ταυτότητας της γυναίκας. Θεωρεί ότι η θηλυκότητα όπως και ο ανδρισμός καθορίζονται από την ανατομική διαφορά των φύλων, τοποθετεί δε την κρίσιμη περίοδο, κατά την οποία το άτομο αναγνωρίζει τη διαφορά, γύρω στα 3 - 4 χρόνια. Η πολυμορφή σεξουαλικότητα, που χαρακτηρίζει τα προηγούμενα στάδια ανάπτυξης, συγκροτείται εφεξής γύρω από τους πόλους αρσενικό-θηλυκό, καθορίζοντας τα φυλετικά χαρακτηριστικά. Την ίδια περίοδο, μέσα από τις διαδικασίες του οιδιπόδειου, το αγόρι και το κορίτσι εισέρχονται στην κοινωνία εσωτερικεύοντας το "νόμο του πατέρα" που αφορά την απασχόληση της αιμομιξίας.

Στο φαλλικό στάδιο το μικρό κορίτσι ανακαλύπτει την ανατομική διαφορά του από το αγόρι και ταυτόχρονα την υπεροχή του αντρικού οργάνου έναντι της κλειτορίδας, δέχεται πλήγμα στο ναρκισσισμό του και εσωτερικεύει την ανατομική ανεπάρκεια προβάλλοντάς την συμβολικά σ' ολόκληρο το γυναικείο φύλο. Το κορίτσι που υπήρξε ένας "μικρός άντρας" στα πρότερα στάδια, με έντονο "σύμπλεγμα ευνουχισμού" για τον ακρωτηριασμό του, γίνεται θύμα του "φθόνου του

¹ S. Freud (1931α). Η Μ. Κρανάκη (1986) επισημαίνει "Την ριζική ασυμμετρία της Οιδιπόδειας σχέσης δεν αντιλήφθηκε ο Freud, που χράζει το 1917, αφού αναπτύξει τα περί αρσενικού Οιδιπόδειου: "τα ίδια mutatis mutandis ισχύουν και για το κορίτσι". Μόνο μετά το 1923 αφού θέσει την πρωταρχία του φαλλού αρχίζει να τον απασχολεί το Οιδιπόδειο του κοριτσιού". σ. 59.

Το 1925 ο Freud για πρώτη φορά θέτει το θέμα της γυναικείας ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης ως θεμελιακά αντίθετης από του αγοριού: "ενώ στα αγόρια το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα καταστρέφεται από το σύμπλεγμα ευνουχισμού στα κορίτσια το σύμπλεγμα του ευνουχισμού οδηγεί στο Οιδιπόδειο καθιστώντας το δυνατό". σ. 195. Στο δοκίμιο αυτό βρίσκουμε σε συμπυκνωμένη μορφή όλα τα επιμέρους θέματα που επεξεργάζεται και παρουσιάζει στη συνέχεια (1931α), (1931β) και (1937). Για μια ενδιαφέρουσα κριτική παρουσίαση της γυναικείας σεξουαλικότητας στο έργο του Freud βλ. S. Kofman (1980).

πέους".² Το οιδιπόδειο σύμπλεγμα του κοριτσιού είναι πió επώδυνο και ποδυηλοκότερο από το αντίστοιχο του αγοριού αφού πρέπει να μεταφέρει τις επενδύσεις από το πρωτογενές ερωτικό αντικείμενο, τη φαλλική μητέρα, στο δυνατό πατέρα, φορέα του Νόμου. Η μεταφορά διευκολύνεται από την απογοήτευση που αισθάνεται τόσο από την ανακάλυψη του ευνουχισμού της μητέρας όσο και από το γεγονός ότι "η μητέρα τη στέρησε από το πέος".³ Οι μετέπειτα ταυτίσεις διαμεσοδοθούν από τον πατέρα και χαρακτηρίζονται από "σχέσεις μίσους και αντιπαλότητας"⁴ για τη μητέρα. Η μητρότητα που αποτελεί, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, υποκατάστατο του πέους θα χαρίσει συμβολικά στο κορίτσι το παιδί που έχει επιθυμεί από τον πατέρα και θα το παρηγορήσει εν μέρει για τον ευνουχισμό του.

Τα δύο φύλα μέσα από τη διαδικασία των ταυτίσεων εσωτερικεύουν τα γονικά πρότυπα. Το αγόρι για να αποφύγει τον ευνουχισμό ταυτίζεται με τον πατέρα και εσωτερικεύοντας τις αξίες του αποκτά ένα δυνατό Υπερεχώ. Το κορίτσι ήδη τιμωρημένο, με κίνητρο επομένως λιγότερο δυνατό, αποκτά ένα Υπερεχώ που "δεν φτάνει ούτε στη δύναμη ούτε στην ανεξαρτησία που του είναι απαραίτητες από πολιτιστική σκοπιά"⁵. Αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών είναι η αδιαφορία των γυναικών για τα κοινά καθώς και "η δυσκολία μετουσίωσης των ενστίκτων" τους.⁶

² S. Freud (1931a) σ. 169. Ο ιδιαίτερα ανεπτυγμένος ναρκισσισμός της γυναίκας και η ματαιοδοξία όσον αφορά το σώμα της θεωρούνται όσιμη αποζημίωση για τη σεξουαλική της κατωτερότητα. Η αιδώς και η εφεύρεση ... της ύφανσης αποτελούν φυσικά επακόλουθα. Τη σημαντική διάσταση του ναρκισσισμού στην οικονομία της γυναικείας προσωπικότητας και τη σχέση του με τα κοινωνικά και πολιτιστικά πλαίσια μελέτησε ο B. Grunberger (1975).

³ Στο ίδιο σ. 163.

⁴ Στο ίδιο σ. 169.

⁵ Στο ίδιο σ. 170.

⁶ Στο ίδιο σ. 177. Βλ. και S. Freud (1925) σχετικά με την ηθική αδυναμία των γυναικών.

Ωστόσο "η προοιδιπόδεια καθήλωση του κοριτσιού", που είχε αρχικά υποτιμηθεί από τον Freud, στη συνέχεια θα αναγνωριστεί από τον ίδιο ως σημαντικός παράγων στην εξέλιξη του κοριτσιού: "η προοιδιπόδεια σχέση παρατείνεται πολύ περισσότερο από ό,τι θα περίμενε κανείς"⁷. Σ' αυτή την πρώτη περίοδο, λοιπόν, και όχι στην περίοδο της οιδιπόδειας αντιπαλότητας τοποθετείται από τον Freud η πρωτογενής ταύτιση του κοριτσιού με τη μητέρα και η θεμελίωση της θηλυκής ταυτότητας.

Σ' αυτή την πρώτη περίοδο άλλωστε "η ενεργητική πλευρά της θηλυκότητας βρίσκει την έκφρασή της στο παιχνίδι του μικρού κοριτσιού με τις κούκλες ... αυτή αντιπροσωπεύει τη μητέρα και η κούκλα το παιδί"⁸. Η προοιδιπόδεια περίοδος είναι επίσης σημαντική και από την άποψη ότι θέτει τη σφραγίδα της και σε όλες τις μετέπειτα σχέσεις. Ακόμα και "η μεγάλη εξάρτηση από τον πατέρα αποτελεί κληρονομιά της εξίσου μεγάλης προσήλωσης στη μητέρα ..."⁹

Σύμφωνα με το φροϊδικό σχήμα ο ερωτισμός της ενήλικης γυναίκας εστιάζεται στον κόλπο. Η εμμονή στον κλειτορικό ορχασμό δηλώνει έντονο "σύμπλεγμα

⁷ S. Freud (1931 α) σ. 175. Ο Freud στα άρθρα του για τη θηλυκότητα παρομοίασε την προοιδιπόδεια σχέση της κόρης προς τη μητέρα, με την ανακάλυψη του κρητο-μικηναϊκού πολιτισμού, πίσω από τον ελληνικό. Η ψυχολόγος J. Cosnier (1987) δεν θεωρεί τυχαίο το γεγονός ότι ο Freud άρχισε τόσο πολύ να ανακαλύψει την σπουδαιότητα της προοιδιπόδειας σχέσης του κοριτσιού με τη μητέρα. Πιστεύει ότι ο θάνατος της μητέρας του, το 1930, ορίζει μια νέα φάση της αυτο-ανάλυσης του, που χαρακτηρίζεται από την επιστροφή ηρωικών απειλητικών αναπαραστάσεων, οι οποίες έχουν σχέση με τη μητέρα, την αναπαραγωγική της δύναμη όπως επίσης και με τη διασάλευση της αποκλειστικής σχέσης μαζί της που είχε προκληθεί με την γέννηση της αδελφής του Άννας.

Η επεξεργασία αυτών των αναπαραστάσεων καταλήγει, σύμφωνα με την Cosnier, στη θεωρία της γυναικείας σεξουαλικότητας. Η φαλλική ορχάνωση χύρω από το "ορατό" αντιπροσωπεύει "μια καθησυχαστική τάξη έναντι των αβεβαιοτήτων της γενετήσιας φάσης", αλλά και "τεκμηριώνει χωρίς αμφιβολία την άρνηση, την απάρνηση μιας πιθανής ζήλειας που αισθάνεται το αγόρι για το κορίτσι". (σ. 43).

⁸ S. Freud (1931β) σ. 265.

⁹ Στο ίδιο σ. 255.

ανδρισμού"¹⁰ και αδυναμία μεταφοράς των επενδύσεων της λιμπιντο από την πρώτη ερωτογόνο ζώνη στον κόλπο.¹¹ Σημαίνει δηλαδή την άρνηση του κοριτσιού να δεχθεί τον ενουχισμό του, που είναι προϋπόθεση για τη φυσιολογική του εξέλιξη, αυτή δε η άρνηση συνοδεύεται από απαγορευμένες επιθυμίες για τομείς δραστηριότητας χαρακτηρισμένους ως "ανδρικούς". Η επιθυμία της γυναίκας "να εξασκήσει ένα διανοητικό επάγγελμα δεν είναι συχνά παρά η μετουσίωση της απωθημένης επιθυμίας"¹², δηλαδή της επιθυμίας του πέους.

Στη φυσιολογική εξέλιξη αντίθετα οι επιμέρους ορμές, κατάλοιπα των απωθήσεων, παίρνουν "παθητική μορφή". Το γεγονός αυτό συντελεί και στη διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών του κάθε φύλου, που είναι κοινά στα προηγούμενα στάδια λόγω της θεμελιώδους, όπως πίστευε ο Freud, βιολογικής αμφισεξουαλικότητας του ανθρώπινου είδους. Ο ίδιος ταύτιζε τη φυσιολογική γυναικεία προσωπικότητα με την παθητικότητα, το ναρκισσισμό, όχι όμως

¹⁰ S. Freud (1931a) σ. 170. Μετά τα ευρήματα των W. Masters and V. Johnson (1966), (1970), σχετικά με τη φυσιολογία του οργασμικού κυκλώ, η θέση αυτή θεωρείται λανθασμένη: Ένας τύπος οργασμού υπάρχει, θα ήταν δε αδύνατος από φυσιολογική άποψη ο διαχωρισμός του σε κλειτορικό και κοιλικό. Βλ και J. Sherfey (1973). Η ίδια σε πιο πρόσφατο άρθρο της (1981) θεωρεί ότι οι σημαντικότερες έρευνες σχετικά με τη βιολογία και φυσιολογία των γυναικών θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στις μελλοντικές θεωρίες για την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη των γυναικών. Οι τελευταίες επιστημονικές υποθέσεις ερευνούν την πιθανότητα μιας "παράδοξης κατάστασης σεξουαλικού μη-κορεσμού κατά τη διάρκεια υπέρτατου σεξουαλικού κορεσμού". σ. 254. Από την άλλη μεριά η L. Segal (1983) παρουσιάζει την ψυχοκοινωνική πολυπλοκότητα του οργασμικού φαινομένου και την ανεπάρκεια των "επιστημονικών" προσεγγίσεων που δεν παίρνουν υπόψη τους ιστορικούς, πολιτισμικούς και βιωματικούς παράγοντες.

¹¹ Σήμερα από τις βιολογικές έρευνες γνωρίζουμε πως: "αντίθετα με ό,τι διαπίστωσε ο Freud στην ψυχολογία και το προέκτεινε στη βιολογία ως γεγονός, η κλειτορίς δεν είναι ένα μικρό πέος - μάλλον, ανατομικά, το πέος είναι μια ανδροποιημένη κλειτορίς." R. Stoller (1985) σ. 345.

Βλ. επίσης Z. Luria (1978) και J. Money (1957) και (1978): Η αρχή του Αδάμ και της Εύας, δηλαδή "η προτεραιότητα της φύσης τείνει να διαφοροποιήσει κάθε βιώσιμο έμβρυο σε Εύα. Για να διαφοροποιήσει τον Αδάμ πρέπει να προσθέσει κάτι ακόμα". σ. 225.

¹² S. Freud (1931 a) σ. 129. Για μια σύντομη επισκόπηση της έννοιας του "φθόνου του πέους" στο έργο των ψυχαναλυτών βλ. την εισαγωγή της J.C. Smirgel (1964) και R. Moulton (1970).

απαραίτητα και με το μαζοχισμό,¹³ όσο και αν οι παθητικοί στόχοι των ορμών, που χαρακτηρίζουν τη γυναικεία σεξουαλικότητα (ευνουχισμένη η γυναίκα υφίσταται τη συνουσία και τη γέννα), δημιουργούν μια τέτοια προδιάθεση. Αναγνωρίζει ωστόσο ότι οι κοινωνικοί παράγοντες "που τείνουν να τοποθετήσουν τη γυναίκα σε κατάσταση παθητική" ευθύνονται για το γυναικείο φαινόμενο του μαζοχισμού.¹⁴

Αυτές είναι οι βασικές θέσεις του Freud, όσον αφορά την ανάπτυξη της γυναικείας προσωπικότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος αναγνωρίζει τρεις δυνατές κατευθύνσεις στην ψυχοκοινωνική της εξέλιξη: την αναστολή της σεξουαλικότητας που καταλήγει στην ψυχρότητα ή τη νεύρωση, το σύμπλεγμα ανδρισμού και τη φυσιολογική θηλυκότητα¹⁵. Στο σχήμα αυτό φυλετικός ρόλος και "ανδρικές" δραστηριότητες βρίσκονται σε σχέση αλληλοσποκλεισμού ενώ θανθάνει η απειλή της αναστολής των δημιουργικών επενδύσεων στον ένα ή στον άλλο τομέα, με τη νεύρωση.

Στο έργο του Freud αναδεικνύεται η τεράστια σημασία των πρώτων σχέσεων με τους γονείς και η επιρροή τους στην ανάπτυξη του ενήλικου ατόμου.

Σεξουαλικότητα, ταυτίσεις και διαμόρφωση της φυλετικής ταυτότητας είναι διαστάσεις στενά συνδεδεμένες, ενώ ο φόβος που συνοδεύει τις πρώτες

¹³ Πιο απόλυτη είναι η ψυχαναλύτρια H. Deutch (1944), (1945), που περιγράφει τη γυναικεία προσωπικότητα από τη φύση της παθητική, γαρκισιστική και μαζοχιστική. Η σεξουαλικότητα βρίσκει την πλήρη εκφρασή της στη μητρότητα καθιστώντας τον τοκετό "όρχιο μαζοχιστικής ικανοποίησης" (1924) σ. 154. Η σεξουαλική ψυχρότητα χαρακτηρίζει, σύμφωνα με την Deutch, τη φυσιολογική θηλυκότητα.

¹⁴ S. Freud (1931 a) σ. 152. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ακόμα και στα αγόρια το οιδιπόδειο σύμπλεγμα έχει διττό προσανατολισμό, ενεργητικό και παθητικό, με την επιτυχή όμως ταύτιση του αγοριού με τον πατέρα υπερισχύει ο ενεργητικός πόλος, εξισώνοντας την ενεργητικότητα με τον ανδρισμό. Freud (1925) σ. 19. Ως γνωστόν ο ίδιος διακρίνει τρία είδη μαζοχισμού: τον πρωτογενή ερωτοχόνο, τον γυναικείο και τον ηθικό. Οι λεπτές διαφορές έχουν σχέση με την ύπαρξη ή την απουσία ενός εξωτερικού αντικειμένου επιθυμίας που επιβάλλει τον νόμο της ηδονής (1924).

¹⁵ S. Freud (1931a) σ. 166.

απαχόρευσις αποτελεί δομικό στοιχείο. "Επιθυμία και απαχόρευση, λίμπιντο και νόμος, είναι αλληλένδετα και αξεδιάλυτα".¹⁶

Μια τέτοια θεώρηση προκαθορίζει τα όρια του κοινωνικού ρόλου της γυναίκας ταυτίζοντάς τα με το χάμο και τη μητρότητα. Η "υχιής" θηλυκότητα προϋποθέτει τόσο την υιοθέτηση του μητρικού προτύπου - "΄ου χίνω όπως η μητέρα" - όσο και την εσωτερίκευση της κατωτερότητας του φύλου με την υποταχή στο Νόμο που αυτή συνεπάχεται.

Αν και ο Freud δέχεται την επιρροή των ψυχολογικών και κοινωνικών παραχόντων στη διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου θεωρεί ότι, όσον αφορά την απόρριψη της θηλυκότητας, στο τέλος "κτυπάει κανείς πάντα στο βράχο του βιολογικού παράχοντα"¹⁷.

Μία από τις πρώτες ψυχαναλύτριες που θεώρησε πρωταρχική τη σημασία της αλληλεπίδρασης πολιτιστικών και βιολογικών παραχόντων είναι η νεο-φροϋδική

¹⁶ Μ. Κρανάκη (1986) σ. 56.

¹⁷ S. Freud (1937) σ. 357. Οι σημερινές έρευνες με άτομα ερμαφρόδιτα ή τρανσεξουαλικά δεν επιβεβαιώνουν τη θέση του Freud ότι το βιολογικό φύλο επηρεάζει κυρίως τη συμπεριφορά. "Επιβεβαιώνουν αντίθετα μία από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις του : οι ψυχολογικές δυνάμεις είναι κρίσιμες στη διαμόρφωση της ανθρωπίνης φυλετικής ταυτότητας (gender identity). Θα συμπληρώνα μάλιστα ότι αυτές οι δυνάμεις μπορούν σχεδόν πάντα να υπερνικήσουν το βιολογικό." R. Stoller, (1985), σ. 346. Βλ. επίσης Α. Ποταμιάνου (1988), που παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα περίπτωση τρανσεξουαλισμού στο ελληνικό πολιτισμικό πλαίσιο.

Εξάιρεση στις παραπάνω τάσεις της σύγχρονης βιολογίας αποτελεί το αντιδραστικό "κοινωνικο-πολιτικό" φαινόμενο της κοινωνιοβιολογίας με πρώτο εκφραστή τον E.O. Wilson (1975). Την επιστημονική και μεθοδολογική επάρκεια της τάσης αυτής, που επιστρέφει στο βιολογικό ντετερμινισμό, αμφισβητεί η R. Bleier (1984). Βλ. και το συλλογικό έργο *Le Fait Féminin* (1978) που αποτελεί ανάλογη απάντηση. Την κοινωνικοπολιτική κριτική της θεωρίας κάνουν οι Z. Eisenstein (1982) και D. Haraway (1979).

Thompson. Μεταξύ 1940-1950¹⁸ παρουσίασε σειρά άρθρων για θέματα που αφορούν την ψυχολογία της γυναίκας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές και την επίπτωσή τους στον ψυχισμό των ατόμων.¹⁹ Απριζόμενη στην κλινική εμπειρία της έθεσε το πρόβλημα του κοινωνικού ελέγχου της γυναικείας σεξουαλικότητας, θεωρώντας ότι οι αναστολές που την χαρακτηρίζουν και οι οποίες συχνά καταλήγουν στην ψυχρότητα δεν έχουν βιολογική προέλευση. Η Thompson αμφισβήτησε κατηγορηματικά το "φρόνο του άνδρα" ως φυσική αναγκαιότητα της ανάπτυξης του κοριτσιού και θεώρησε τη συμπτωματική παρουσία του ως σύμβολο της κοινωνικής υπεροχής των ανδρών. "Όσο οι γυναίκες αποκτούν μεγαλύτερη ελευθερία στην έκφραση των ικανοτήτων τους και των συναισθηματικών αναγκών τους βρίσκουν όλο και λιγότερους λόγους για να φρονούν το αρσενικό."²⁰ Η Thompson πιστεύει ότι η κοινωνική πραγματικότητα μοιραία προκαλεί στις γυναίκες αισθήματα κατωτερότητας, η δε ανδροπρεπής συμπεριφορά γίνεται προϋπόθεση απαραίτητη για οποιαδήποτε επιτυχία στον ανδροκρατούμενο επαγγελματικό στίβο. "Το κορίτσι εκπαιδεύεται από νωρίς για να χωρέσει στον κατώτερο ρόλο του", αυτή δε η πρακτική, επιβλαβής για την ψυχική υγεία, οξύνεται σε μεταβατικές περιόδους με αποτέλεσμα "οι ανακολουθίες

¹⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι στη δεκαετία που προηγήθηκε ένα νέο ρεύμα ανθρωπολογικών ερευνών αμφισβήτησε τη βιολογική βάση της διαφοράς των φύλων, αποδίδοντας την σε πολιτισμικούς παράγοντες. Κοινωνίες με διαφορετική οργάνωση παρουσιάζουν και μεγάλες διαφορές στα φυλετικά γνωρίσματα, υποστηρίζει η M. Mead (1935). Η C. Thompson υιοθέτησε τις θέσεις αυτές.

¹⁹ C. Thompson (1941), (1942), (1943), (1950). Τα άρθρα της συγκεντρώθηκαν σε έναν τόμο : M. Green, ed. (1971).

²⁰ C. Thompson (1941) σ. 276.

και οι σύγκρουσεις να χίνονται μέρος της νευρωτικής σύγκρουσης του ατόμου, ενώ ταυτόχρονα επηρεάζουν τη μορφή της νευρωτικής συμπεριφοράς.²¹

Σύμφωνα με την Thompson, το σύμπλεγμα ανδρισμού υπάρχει σε μια όμως κατά βάση παθολογική δομή του χαρακτήρα και δεν θα πρέπει να συγχέεται με την εικόνα της ανεξάρτητης και δραστήριας γυναίκας.²² Η ίδια, πάντως, αναγνωρίζει, μέσα από την κλινική εμπειρία της, μια σχέση ανάμεσα στον αυστηρό έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας και τις δυσκολίες που συναντούν οι γυναίκες στον πνευματικό και κοινωνικό τομέα.

Στο έργο, πάλι, της νεο-φροϋδικής K. Horney αμφισβητείται η δαιδαλώδης, κατά τον Freud, έκβαση του οιδιπόδειου και η "συνθηκολόγηση" του κοριτσιού με τον ευνουχισμό του. Η φυλετική ταυτότητα διευρύνεται με μια σημαντικότητα διάσταση: την αναπαραγωγική λειτουργία του γυναικείου φύλου. Η θέση αυτή εδραιώνεται και πάλι στη γυναικεία ανατομία, στην υπάρχουσα κοιλότητα και όχι στο "απόν όργανο". Η Horney θεωρεί τη μητρότητα αυθύπαρκτη, σημαντική λειτουργία και όχι συμβιβασμό για την απώλεια του πέους²³. Υποστηρίζει ότι αυτή η δυνατότητα της γυναίκας προκαλεί άλλωστε συναισθήματα εθόνου στους άνδρες, γιατί τα φύλα επιθυμούν να αποκτήσουν συμβολικά αυτό που δεν έχουν. "Όταν καταλάβουμε", λέει αρχότερα, "ότι ο φόβος του ευνουχισμού στο αχόρι είναι σε μεγάλο βαθμό η απάντηση του εχώ στην επιθυμία να είναι γυναίκα, δεν

²¹ C. Thompson (1941) σ. 269. Το έργο της διατηρεί την επικαιρότητά του ακόμη και σήμερα, ιδιαίτερα στην ελληνική κοινωνία. Για μια κριτική παρουσίαση των πρωτοποριακών θέσεών της από φεμινιστική σκοπιά βλ. R. Moulton (1974), J. Williams (1978).

²² C. Thompson (1942).

²³ K. Horney (1926 α) σ. 60.

υπορούμε να συμμεριστούμε εντελώς την άποψη του Freud ότι η αμφισεξουαλικότητα εμφανίζεται καθαρότερα στο κορίτσι".²⁴

Δεν είναι μόνο ο φυλετικός ρόλος της χυναίκας στο έρχο της Horney που αναβαθμίζεται σε ισότιμο με τον ανδρικό. Αναγνωρίζονται επίσης ως ανασταθικοί παράγοντες τόσο η οικονομική εξάρτηση του χυναικείου φύλου όσο και ο αυστηρός έλεγχος της σεξουαλικότητας από τους άνδρες, που ελέγχουν κάθε πεδίο κοινωνικής δράσης. Σύμφωνα με αυτήν τη θέση ο φόβος του πέους δεν είναι παρά η συμβολική έκφραση της επιθυμίας για ιδιότητες που θεωρούνται ανδρικές και άρα προνομιούχες στον πολιτισμό μας.²⁵ Η ίδια πιστεύει ωστόσο ότι ορισμένες φορές έντονες, απωθημένες φιλοδοξίες διακατέχουν τις χυναίκες και προκαλούν σύμπληγμα ανδρισμού. Η καταστρεπτική και εγωκεντρική διάσταση αυτών των επιμέρους ορμών αναγκάζει τη νευρωτική χυναίκα στην απόκρουσή τους, έστω και πίσω από την επίσης κοινωνικά απαγορευμένη επιθυμία του να είναι άνδρας.²⁶

Αξιίζει να σημειωθεί ότι η Horney αναγνωρίζει την ύπαρξη φόβων που έχουν σχέση με ασυνείδητα αισθήματα ενοχής και για τα δύο φύλα: "το χνετητίσιο άγχος του κοριτσιού όπως και ο τρόμος του ευνουχισμού στο αγόρι είναι σφραγισμένα από αισθήματα ενοχής και δ' αυτό οφείλεται η μακροχρόνια επιρροή τους". Όμως, λόγω της ανατομικής κατασκευής, ο χυναικείος φόβος εκφράζει "τη δική της αβεβαιότητα για την επικείμενη κύρωση".²⁷

Για την Horney, όπως και για τον Freud, τα όρια μεταξύ φυσιολογικής και νευρωτικής προσωπικότητας είναι ασαφή, γιατί δεν ορίζουν ποιοτικά διαφορετικές

²⁴ K. Horney (1932) σ. 144.

²⁵ K. Horney (1939) σ. 108. Η ίδια έχει δεχθεί την επιρροή των ανθρωπολογικών ερευνών, όπως και η C. Thompson, και έχει κατηγορηθεί από το ψυχαναλυτικό κατεστημένο. Βλ. σχετικά R. Coles (1974).

²⁶ K. Horney (1939), σ. 109. Και (1926b) σ. 79.

²⁷ K. Horney (1926 α). σ. 69.

καταστάσεις. Η ίδια όμως αμφισβητεί την υπεροχή των γενετικών παραχόντων στην ανάπτυξη των ατόμων καθώς και την αρχή ότι τα νευρωτικά φαινόμενα αφορούν συγχρούσεις της πρώτης ηλικίας. Το αχχογόνο παρόν μπορεί εξίσου να αναγκάσει το άτομο σε νευρωτικές άμυνες.²⁸

Η Horney δεν δέχεται ότι οι γυναίκες, στο σύνολό τους, επιθυμούν να είναι υποταχμένες και εξαρτημένες. Για τα κοινωνικά αδύνατα άτομα "τα μαζοχιστικά φαινόμενα αντιπροσωπεύουν την προσπάθεια για ασφάλεια και ικανοποίηση από θέσεις εξάρτησης και αφάνειας". Δίνει, άρα, πολύ μεγαλύτερη έμφαση στους οικονομικούς, ιδεολογικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι "ευθύνονται για την ανάπτυξη μαζοχιστικών τάσεων στις γυναίκες".²⁹

Στο θεωρητικό έργο της Horney, βασισμένο στην κλινική της εμπειρία, βρίσκουμε συχνές αναφορές στη σχέση ερωτικής και πνευματικής δραστηριότητας των γυναικών και στην ύπαρξη αναστολών που συνοδεύονται από "τάσεις αυτο-υποβιβασμού, φόβο αποτυχίας και επιτυχίας".³⁰ Ιδιαίτερα ως προς τα έφηβα κορίτσια η Horney επιχείρησε, ήδη από το 1934, μια τυπολογία των πιθανών μορφών που μπορούν να πάρουν οι ενδοψυχικές συγχρούσεις :

- Το κορίτσι απορροφάται από εξιδανικευμένες δραστηριότητες και απορρίπτει τον ερωτισμό.
- Το κορίτσι απορροφάται από ερωτικά ενδιαφέροντα και χάνει κάθε ικανότητα για πνευματικές ενασχολήσεις.
- Το κορίτσι "αποστασιοποιείται" συναισθηματικά και αδρανοποιείται σε όλους τους τομείς.

²⁸ K. Horney (1937).

²⁹ K. Horney (1939) σ. 113.

³⁰ Στο ίδιο σ. 109. Όπως ανέφερα ο Freud είχε ήδη επισημάνει το γεγονός ότι οι αναστολές των γυναικών στον ερωτικό και πνευματικό τομέα είναι ιδιαίτερα ισχυρές.

- Το κορίτσι αναπτύσσει λεσβιακές τάσεις.³¹

Η αμφισβήτηση της υποβάθμισης του φυλετικού ρόλου της γυναίκας, η σχετική μόνο σημασία του φθόνου του πέους στο έργο της, έφεραν την Horney από νωρίς αντιμέτωπη με τις ορθόδοξες ψυχαναλυτικές θέσεις.³²

Την ίδια θέση, όσον αφορά τη σπουδαιότητα της αναπαραγωγικής λειτουργίας ως δομικό στοιχείο της γυναικείας προσωπικότητας, υποστηρίζει και ο ψυχαναλυτής E. Erikson. Γι' αυτόν "η ύπαρξη ενός παραγωγικού εσωτερικού χώρου σε ασφαλή θέση, στο κέντρο του γυναικείου σώματος, έχει μεγαλύτερη σημασία και γνησιότητα από ό,τι το απόν εξωτερικό όργανο".³³

Μια τέτοια θέση αποκαθιστά τις ιδιότητες του γυναικείου φύλου και μεταμορφώνει το αρνητικό φροϋδικό πρότυπο σχέσεων μάνας και κόρης σε θετικό. Η προιδιόδεια σχέση ισχυροποιείται, ενώ μεταβάλλεται "η παθητική αποδοχή του φυλετικού ρόλου σε δυναμική ταύτιση με το γυναικείο ρόλο, εναρμονισμένο με την ύπαρξη ωθηκών, μήτρας και κόλπου".³⁴

Με βάση παρατηρήσεις από διαχρονικές έρευνες με παιδιά, ο Erikson διαπιστώνει ότι αγόρια και κορίτσια στην εφηβεία κάνουν διαφορετική χρήση του χώρου. Τα κορίτσια δίνουν έμφαση στον εσωτερικό ενώ τα αγόρια στον εξωτερικό

³¹ K. Horney (1934) σ. 234.

³² Το 1941 η K. Horney υποχρεώθηκε σε παραίτηση από το Ινστιτούτο της Νέας Υόρκης, όπου ήταν πρόεδρος. Η C. Thompson και τρία άλλα μέλη παραιτήθηκαν προς υποστήριξη και διαμαρτυρία για την παραίτησή της. Βλ. J. Strouse (1985) σ. 374.

³³ E. Erikson (1968) σ. 296. Ο Erikson, όπως είναι γνωστό, αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος του έργου του στη μελέτη της ανάπτυξης της ταυτότητας. Η J. Williams (1978) σχολιάζει το έργο του (Erikson 1959, 1963): "Αν και οι οκτώ ηλικίες του ανθρώπου (man) είναι επίσης οι οκτώ ηλικίες της γυναίκας, όλα τα παραδείγματά του είναι ανδρικά". σ. 50.

³⁴ E. Erikson (1968) σ. 303.

χώρο. Στις κατασκευές των αγοριών υπερισχύουν "το ύψος, η πτώση, η έντονη κίνηση" ενώ στις κατασκευές των κοριτσιών υπερισχύει "ο εσωτερικός χώρος, στατικός, ανοιχτός ή περιφραχμένος, ειρηνικός ή παραβιασμένος" ³⁵. Ο ίδιος αναχνωρίζει στις κατασκευές την προβολή του σώματος των εφήβων και τη διαφορετική αίσθηση που έχουν τα φύλα για το σώμα τους, όπως προβάλλεται στο παιχνίδι. Συσχετίζει αυτές του τις διαπιστώσεις με τη διαφορετική μορφολογία και λειτουργία των φύλων.

Ο Erikson πιστεύει ότι "η ύπαρξη του εσωτερικού παραχωχικού χώρου εκθέτει από νωρίς τη χυναίκα και σε μίαν ιδιαίτερη αίσθηση μοναξιάς, στο γόβο ενός εσωτερικού κενού, μίαν αίσθηση αποστέρησης των θησαυρών, μη ολοκλήρωσης και αποξήρανσης." Με άλλα λόγια, αποδίδει την ιδιαίτερη ποιότητα της χυναικείας κατάθλιψης στην ανατομία. "Στη χυναικεία εμπειρία ο εσωτερικός χώρος είναι στο κέντρο της απελπισίας όπως είναι δύναμη και στο κέντρο της ολοκλήρωσης. Αλλά η αίσθηση κενού είναι η θηλυκή μορφή ολέθρου".³⁶

Γιαρά τις επιθέσεις που ακολούθησαν τη δημοσίευση του άρθρου για τον Εσωτερικό χώρο,³⁷ ο Erikson δεν αλλάζει ουσιαστικά τις αρχικές του θέσεις, όπως προκύπτει από το άρθρο-απάντηση³⁸ του 1974: η ψυχοσεξουαλική διάσταση της χυναικείας ταυτότητας, αν και επιτρέπει σήμερα την εκπαίδευσή της σε επαγγελματικούς και κοινωνικούς ρόλους, έχει πάντα σαν τελικό στόχο το ρόλο της ως συζύγου και μητέρας.

Την αμφισβήτηση των θέσεών του που ανάχουν τη χυναικεία κοινωνική ταυτότητα στον παραδοσιακό ρόλο, εδραιωμένο στη μορφολογία των χενετικών

³⁵ E. Erikson (1968) σ. 299.

³⁶ Στο ίδιο σ. 305.

³⁷ Σχετικά βλ. K. Millet (1971) και E. Janeway (1971).

³⁸ E. Erikson (1974a).

ορχάνων, αποδίδει ο Ερίκσον σε αντιστάσεις. Αντιστάσεις που, κατά τη γνώμη του, έχουν σχέση με την άρνηση της ύπαρξης ασυνείδητων κινήτρων, ιδιαίτερα σε ό,τι εμφανίζεται ως "φυσικό στίγμα του φύλου"³⁹. "Η ιδέα ότι κυριαρχούμεθα ασυνείδητα από το σώμα μας και ότι δεν έχουμε επιλογή στο πως να το χρησιμοποιήσουμε αυτόβουλα προκαλεί τον πιο έντονο θυμό".⁴⁰

Αρχότερα ο Ερίκσον εμφανίζεται πιο μετριοπαθής. Στα τελευταία έρχα του φαίνεται να πιστεύει ότι η λύση βρίσκεται στη δημιουργική παραδοχή της ύπαρξης αρσενικών και θηλυκών ιδιοτήτων, τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες. Η παραδοχή αυτή υπόσχεται άλλωστε και έναν ποιοτικό διαφορετικό πολιτισμό από το σημερινό.⁴¹

Το κίνημα της δεκαετίας του 60⁴² για την απελευθέρωση των γυναικών ήρθε να αμφισβητήσει τις θεωρητικές αυτές τάσεις της ψυχανάλυσης και κυρίως την εδραίωσή τους στις ανατομικές διαφορές των φύλων.

³⁹ E. Erikson (1974b). "Σε κάθε καταπιεσμένη ομάδα, η οποία χαρακτηρίζεται από στίγματα που σημαίνουν μια αμετάκλητη διαφορά από τον κυρίαρχο τύπο, υπάρχει μια δομική ενδοψυχική ανελευθερία, η οποία δεν λύνεται με την απλή υπόσχεση πολιτικής και οικονομικής ισότητας, όσο και αν είναι αδύνατη χωρίς αυτήν." (σ. 114).

⁴⁰ Στο ίδιο σ. 322. Παρά το γνωστό φιλογυνισμό του Ερίκσον, η θέση αυτή μοιάζει μακρινός απόηχος μιας παλαιότερης: "δεν πρέπει να επιτρέψουμε στους εαυτούς μας να κλονιστούν στα συμπεράσματα αυτά από τις αντιρρήσεις των φεμινιστριών, που θέλουν να μας αναγκάσουν να θεωρήσουμε τα δύο φύλα εντελώς ίσα ως προς τη θέση και την αξία". Freud (1925) σ. 197.

⁴¹ E. Erikson (1974β).

⁴² Το σύγχρονο φεμινιστικό κίνημα, που ονομάστηκε "Δεύτερο Κύμα του Φεμινισμού", τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του '60, συμπήπει δε η δραστηριοποίησή του χρονικά σε όλες τις ανεπτυχμένες χώρες της Δύσης. Βλ. S. Firestone (1970), όπου η συγγραφέας εξηγεί και την προτίμηση του όρου "απελευθέρωση" αντί "χειραφέτηση" ή "ισότητα", που παραπέμπουν και πάλι στην κατάταξη σύμφωνα με το φύλο και την απλή εξίσωση των ρόλων ανδρών και γυναικών, χωρίς να αμφισβητούν τη νομιμότητά τους. σ. 49.

Οι φεμινίστριες στην Ευρώπη και στην Αμερική κατήχθειαν δυναμικά την πατριαρχική, ιεραρχική δομή της κοινωνίας όσον αφορά τα φύλα, στηρίζοντας τις θέσεις τους στην ανάλυση της κοινωνικο-οικονομικής και πολιτικής εμπειρίας των γυναικών. Η γυναικεία ψυχολογία, υποστηρίζουν, μπορεί να κατανοηθεί μόνο στην ιστορικότητά της, μέσα από τη μελέτη των μεταβλητών κοινωνικών προσδοκιών και της επιρροής τους στον ψυχισμό των ατόμων.

Η σύγχρονη αυτή θεώρηση απορρίπτει κατηγορηματικά το βιολογικό ντετερμινισμό που με κύριο εκφραστή τον Freud εδραιώνει ως "φυσική" την κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών.

Ο Freud υπήρξε, σύμφωνα με την K. Millet,⁴³ η ισχυρότερη αντιεπαναστατική δύναμη της περιόδου 1930-60, περίοδο που το διεκδικητικό γυναικείο κίνημα δέχεται σκληρότατες επιθέσεις, οι οποίες αναχαιτίζουν την πρόοδό του, ιδιαίτερα στα μεταπολεμικά χρόνια. "Τραχική ειρωνεία" θεωρεί η Millet τη χρήση του πρωτοποριακού, κατά τα άλλα, έργου του Freud (θεωρία του ασυνείδητου, παιδική σεξουαλικότητα) για την επιστημονική κάλυψη της κοινωνικής κατωτερότητας του γυναικείου φύλου - κάλυψη εξαιρετικά αποτελεσματική, που επηρέασε όλη τη σκέψη του 20ου αιώνα, όσον αφορά την ανεπαρκώς επεξεργασμένη αλλιώςτε θεωρία για τη γυναικεία σεξουαλικότητα.

Συνεπείς με την πατριαρχική θεώρηση του κόσμου, "οι λανθασμένες φροϋδικές ερμηνείες για το γυναικείο χαρακτήρα βασίστηκαν ωστόσο σε κλινικές παρατηρήσεις μεγάλης εγκυρότητας",⁴⁴ που απέδιδαν πιστά τη διαμαρτυρία των καταπιεσμένων στην πλειοψηφία τους γυναικών της αστικής τάξης, στις αρχές του

⁴³ K. Millet (1971). Η Millet μαζί με τις B. Friedan (1963), S. Firestone (1970) και G. Greer (1970) επηρέασαν σημαντικά το σύγχρονο γυναικείο κίνημα, ιδιαίτερα στις αγγλόφωνες χώρες. Κοινό σημείο τους ότι απορρίπτουν τις θέσεις του Freud σε ό,τι αφορά τις γυναίκες.

⁴⁴ K. Millet (1969) σ. 179.

αιώνα. Αυτή η υψηλή ποιότητα των παρατηρήσεών του εξηγεί, για την K. Millet, τη γενικότερη επιρροή του, που υπήρξε ιδιαίτερα δυσμενής για τις γυναίκες.

Η κριτική στάση απέναντι στο έργο του S. Freud από γυναίκες θεωρητικούς δεν είναι καινούρια. Έχει την αφετηρία της στο επαναστατικό για την εποχή του έργο της S. de Beauvoir, μοναδικό ως προς τη θεματολογία του, που συμπυκνώνεται στο γνωστό πλέον αφορισμό: "Δεν γεννιόμαστε γυναίκες, γινόμαστε".⁴⁵

Η συγγραφέας καταγγέλλει τους κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτισμικούς και ψυχολογικούς παράγοντες που μέσα στους αιώνες κατασκεύασαν τη γυναίκα ως "Άλλη", "αντικείμενο" των ανδρών στην πατριαρχική κοινωνία.⁴⁶

Η διαμόρφωση της ψυχολογικής οντότητας της γυναίκας, ως ελεύθερου και αυτόνομου όντος, υπονομεύεται από τους μηχανισμούς αλλοτρίωσης μιας κοινωνίας όπου μόνο "ο φαλλός ενσαρκώνει το υπερβατικό".⁴⁷ Το μικρό αγόρι αν και αισθάνεται να το "υπερβαίνει" ο πατέρας - η φροϋδική έννοια "του συμπλέγματος ευνουχισμού" αποδίδεται στο έργο της με υπαρκτική ορολογία - έχει τη δυνατότητα να αλλοτριωθεί και να αναγνωριστεί ταυτόχρονα στο δικό του πέος, το *alter ego*

⁴⁵ S. de Beauvoir (1949). Πρέπει εξάλλου να αναφερθεί και το επίσης σημαντικό για την εποχή του έργο της αγγλίδας κοινωνιολόγου V. Klein (1945). Η συγγραφέας παρατηρεί με οξυδέρκεια: "Φαίνεται αληθοφανές στον Freud και στη σχολή του ότι το ήμισυ της ανθρωπότητας θα είχε βιολογικούς λόγους να αισθανθεί σε μειονεκτική θέση επειδή δεν έχει αυτό που κατέχει το άλλο ήμισυ (αλλά όχι ταγόπαλιν)" σ. 83.

⁴⁶ Όπως σημειώνει η ίδια (1949), η ανάλυσή της οφείλει πολλά στην ανέκδοτη τότε εργασία του Levi-Strauss "Les Structures elementaires de la Parente" (1949).

⁴⁷ S. de Beauvoir (1949), I, σ. 64.

του. Το κορίτσι όμως που στερείται "απτού" οργάνου "οδηγείται να τοποθετήσει ολόκληρο τον εαυτό του ως αντικείμενο, ως Άλλο".⁴⁸

Η Beauvois στο έργο της απορρίπτει την ψυχαναλυτική ερμηνεία τόσο για το βιολογικό ντετερμινισμό που τη διαπερνά όσο και για την κυρίαρχη σημασία που αποδίδει στα ασυνείδητα κίνητρα και στη σεξουαλικότητα, καθώς και την επιρροή τους στη διαμόρφωση της φυλετικής ταυτότητας.

"Η γυναίκα", λέει, "δεν καθορίζεται ούτε από τις ορμόνες της ούτε από μυστηριώδη ένστικτα αλλά από τον τρόπο που αντιλαμβάνεται μέσα από ξένες συνειδήσεις το σώμα της και τη σχέση της με τον κόσμο".⁴⁹ Θεωρεί ωστόσο ότι, όπως η γυναίκα δεν μπορεί απλά να θεωρηθεί βιολογικός οργανισμός που καθορίζεται από τη σεξουαλικότητα, άλλο τόσο δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά οικονομική οντότητα, ερμηνεία που δίνει για τη θέση της ο ιστορικός υλισμός. "Αν δεν υπήρχε μέσα στην ανθρώπινη συνείδηση η πρωτογενής κατοχή του Άλλου, και η πρωτογενής επίσης διεκδίκηση κυριαρχίας επί του Άλλου, η ανακάλυψη του χαλκού δεν θα είχε επιφέρει την καταπίεση της γυναίκας".⁵⁰

⁴⁸ S. de Beauvois (1949), I, σ. 64. O. J. Berger (1985) επισημαίνει : " οι άνδρες δρουν, οι γυναίκες παρουσιάζονται ... αυτό καθορίζει όχι μόνο τις περισσότερες σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών αλλά και τη σχέση των γυναικών με τον εαυτό τους. Ο εσωτερικός επιθεωρητής της γυναίκας είναι χένους αρσενικού, η επιθεωρούμενη θηλυκού. Με αυτό τον τρόπο η γυναίκα μετατρέπει τον εαυτό της σε αντικείμενο - ιδιαίτερα αντικείμενο της όρασης : θέαμα". σ. 47. Η S. Rowbotham (1973) περιγράφει τη συνειδητοποίηση αυτής της κατάστασης. Η σκέψη μας, η συμπεριφορά μας, οι συλλογικές αναπαραστάσεις που μας αφορούν, διαμορφωμένες από την πατριαρχική ιδεολογία, μας κάνουν "παρατηρητές" του εαυτού μας ως Άλλου. σ. 41.

⁴⁹ S. Beauvois (1949), II, σ. 495.

⁵⁰ S. de Beauvois (1949), I, σ. 74. Η συγγραφέας αναφέρεται στη γνωστή θέση του Engels (1884), σύμφωνα με την οποία η κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες συμπίπτει με την ιδιοκτησία και την κατάρρηση του μητρικού δικαίου. Τα σημερινά επιστημονικά δεδομένα αμφισβητούν την ύπαρξη κοινωνιών με αμιγώς μητριαρχική οργάνωση. Όπως παρατηρεί η F. Heritier, συνήθως γίνεται σύγχυση ανάμεσα στην έννοια "μητριαρχία" και τη "μητροκραμμική οργάνωση της συγγένειας". E. Sullerot (1978) σ. 398. Βλ. επίσης J. Bamberger (1974), P. Webster (1975).

Το μέγαλωμα των κοριτσιών συνίσταται σε μια μακριά σειρά αποστερήσεων και καταπιέσεων που στοχεύουν στην αφαίρεση του δικαιώματος της υποκειμενικότητας τους. Η αλλοτρίωση όμως των γυναικών, η "ενδοκοσμικότητα" (immanence) στην οποία καταδικάζονται, δεν χίνεται - λέει η S. de Beauvoir - χωρίς και τη δική τους "συναίεση". Συναίεση που βασίζεται στην εσωτέρευση της κυρίαρχης ανδρικής εικόνας του φύλου αλλά και σε κάτι άλλο ακόμη. "Στην τάση του υποκειμένου να αναλάβει την ευθύνη της ύπαρξής του συνυπάρχει η αντίρροπη τάση του να αποδράσει από την ελευθερία και να τοποθετηθεί ως αντικείμενο ... αποθεύχοντας έτσι το άγχος και την ένταση μιας αυθεντικά βιωμένης ύπαρξης".⁵¹

Είκοσι πέντε χρόνια αρχότερα, η χαλλίδα ψυχαναλύτρια L. Irigaray⁵² προσεχίζει το φροϋδικό έργο κριτικά, όχι για να το απορρίψει στο σύνολό του αλλά, αντίθετα, για να "αναλύσει" αυτό που θεωρεί ότι αποτελεί την τυγλή κηλίδα του : τη θεωρία της διαφοράς των φύλων.

Η γυναίκα έτσι όπως ορίζεται στην πατριαρχική κοινωνία από την αρχαιότητα ως σήμερα δεν είναι παρά η "Άλλη του άνδρα", το είδωλο του εαυτού του αναποδοχρισμένο στον κοίλο καθρέφτη του Πλάτωνα. Ο άνδρας αδυνατώντας να "δει" τη διαφορά προβάλλει το φόβο ευνουχισμού, που διακατέχει τον ίδιο, σ' ένα άλλο σώμα, που παρουσιάζει μιαν "έλλειψη" στη θέση που θα έπρεπε να υπάρχει ο φαλλός.⁵³

⁵¹ S. de Beauvoir (1949), I, σ. 23.

⁵² L. Irigaray (1974). Για μια ενδιαφέρουσα συζητική ανάγνωση του έργου της βλ. Toril Moi (1985). Η Irigaray εκδιώχθηκε από την École Freudienne του Lacan μετά από την έκδοση του Speculum.

⁵³ Η "ορατότητα" του οργάνου, ως μοναδικό κριτήριο για τη συγκρότηση της ψυχοσεξουαλικής ταυτότητας, αμφισβητήθηκε έντονα, όπως είδαμε, από την K. Horney και τον É. Erikson. Τη "φαλλο-κεντρική" διάσταση της φροϋδικής θέσης είχε καταγγείλει και ο ψυχαναλυτής E. Jones (1927).

Ο "τετέλεσμένος ευνουχισμός" του μικρού κοριτσιού - ο Freud το αποκαλούσε "μικρόν άντρα" - , προσφέρει στο βλέμμα τη "δυνατότητα μιας α-ορατότητας".⁵⁴ Προσφέρει, δηλαδή, μιαν επιφάνεια όπου ο άνδρας προβάλλει το φόβο, ξορκίζοντας έτσι τον κίνδυνο που απειλεί τον ίδιο. Η Irigaray, ξεκινώντας από το φροϋδικό συσχετισμό της τύφλωσης με το θάνατο του πατέρα και το φόβο του ευνουχισμού,⁵⁵ κάνει λόγο για φαλλική κυριαρχία του βλέματος.⁵⁶

Το έργο της Irigaray είναι μια πραγματεία επί των "αντικατοπτρισμών" της πραγματικότητας. Ο άνδρας, έχοντας κτίσει τον πολιτισμό που υπακούει στο Νόμο του πατέρα, "δεν μπορεί πια να διακρίνει, να φανταστεί, να αισθανθεί, αυτό που συμβαίνει πίσω από την οθόνη, πίσω από τις ... ιδανικές προβολές του" ⁵⁷, δεν μπορεί να αναγνωρίσει τη γυναικεία μορφή "πίσω από τον καθρέφτη".

Η λύση στο σημερινό πρόβλημα της γυναίκας, σύμφωνα με την Irigaray, είναι να μην διεκδικήσει την κοινωνική της συμμετοχή, τα ίσα δηλαδή δικαιώματα, " ... την πρόσβαση στον "ανδρισμό," σ' έναν κόσμο που της είναι απαγορευμένος και σφραγισμένος από τη φαλλική ηγεμονία".⁵⁸

⁵⁴ L. Irigaray (1974) σ. 53.

⁵⁵ Στο ίδιο σ. 231. Αναφέρεται στο "Uncanny" του Freud (1919), όπου ο θάνατος του πατέρα συνδέεται με το φόβο της τύφλωσης και ο 'Ανθρωπος-από-Άμμο, σύμβολο του πατέρα, διαταράσσει την αγάπη και την ένωση ... (με τη μητέρα).

⁵⁶ Τη διαμορφωτική δύναμη του ανδρικού βλέματος στην πατριαρχική κοινωνία ανέλυσαν παραδειγματικά οι σύγχρονοι κριτικοί του κινηματογράφου: "θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε οποιοδήποτε φιλμ του Hollywood για να καταδείξουμε πως η δύναμη ελέγχου του ανδρικού βλέματος", της ίδιας της μηχανής λήψης και του άνδρα πίσω από αυτή, "εξωθεί τη γυναίκα στη σιωπή, την απουσία και την περιθωριοποίηση". "Στον κινηματογράφο η γυναίκα παρουσιάζεται ως κατεχοχόν θέαμα, σώμα, σεξουαλικό αντικείμενο. Ολόκληρο το κορμί της γίνεται φετίχ, για να ακυρώσει τον ευνουχισμό της φαλλικής μητέρας και να καθησυχάσει τον άντρα". E. A. Kaplan (1983) σ. 36. Βλ. και A. Kuhn (1985), C. Brunson (1986).

⁵⁷ L. Irigaray (1974) σ. 454.

⁵⁸ Στο ίδιο σ. 148.

Ωστόσο η εναλλακτική θεώρηση, που η ίδια προτείνει στη συνέχεια 59, καθιστά ιδιαίτερα ολισθηρό το έδαφος αφού γυναίκα και υγρό στοιχείο, γυναίκα και φύση, ταυτίζονται, για μια ακόμη φορά, αναχθέντες μια "ουσία" της γυναίκας πριν από τη μεταμόρφωση. 60

Τελικά, ύστερα από τη δημοσίευση του "Δευτέρου Φύλου", το σύμπλεγμα ευνουχισμού αποκτά εντελώς διαφορετική σημασία και επ' ουδενί λόγω αναφέρεται πια στην ανατομία του φύλου. Η φαντασίωση του ευνουχισμού είναι βιασμός που γίνεται στις γυναίκες και τείνει να επιβάλει το σημαίνον "γυναίκα = ευνουχισμένη" αποκλείοντας κάθε δυνατότητα ταύτισης με το "Γενικό Ον", λέει η M. Plaza 61.

Ωστόσο αυτή η ίδια, αν και αμφισβητεί τη φροϋδική ερμηνεία της φαλλικής υπεροχής, θεωρεί ότι οι θεωρητικές κατασκευές της κλασικής ψυχανάλυσης

59 L. Irigaray (1977) σ. 103. Η άποψη αυτή εγχράφεται στον γενικότερο προβληματισμό για τις σχέσεις φεμινισμού, "γυναικείας" γραφής και γλώσσας, όπως διαμορφώθηκε στη Γαλλία, κατά τα τέλη της δεκαετίας του '70 κυρίως, κάτω από την επιρροή του J. Lacan. Τις θέσεις αυτές, τις οποίες εξέφρασαν αν και πολύ διαφορετικά μεταξύ τους οι L. Irigaray, H. Cixous, J. Kristeva, κ.α., αντέκρουσαν ως επικίνδυνα "βιολογίζουσες" οι Questions Féministes και οι Nouvelles Questions Féministes, με σειρά άρθρων. Να θυμίσω ότι παραπλήσιο προβληματισμό με τις πρώτες είχε εκκαινιάσει, πολύ νωρίτερα, η M. Duras με το σημαντικό φιλολογικό και κινηματογραφικό έργο της. Βλ. M. Duras - X. Gauthier (1974) καθώς και τη σχετική ανάλυση της M. Marini (1977). Για μια πολύ ενδιαφέρουσα συνθετική παρουσίαση του γαλλικού φαινομένου βλ. Toril Moi (1985).

60 Στο κριτικό άρθρο της η M. Plaza (1977) προειδοποιεί για τους κινδύνους που ελλοχεύουν σ' αυτή τη θεωρία της Irigaray, που βλέπει τη "Γυναίκα" έξω από την ιστορία και τον πολιτισμό και που οδηγεί τη συγγραφέα μοιραία στην παχίδα του βιολογισμού: Ενώ προς στιχμήν η L. Irigaray φάνηκε να αποδίδει στην καταπίεση όλα τα χαρακτηριστικά που η ιδεολογία συνδέει με τις γυναίκες, ως ιδιότητες του Αιώνιου Θηλυκού, τελικά έφτασε να τα ανάγει στην Ουσία, στο "Γυναικείο Ον" σ. 115. Στην ίδια γραμμή κινείται και η E. S. Person, η οποία στο άρθρο της (1980) για τη γυναικεία (και ανδρική) ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη καταρρίπτει τη "δημοφιλή πεποίθηση" ότι "η σεξουαλικότητα είναι έμφυτη δύναμη που επιτυγχάνει την ιδανική της έκφραση μόνο όταν είναι ελεύθερη από πολιτισμικές αναστολές". σ. 36.

61 M. Plaza (1977) σ. 110.

αναδεικνύουν παρά ταύτα την τεράστια σημασία της διαφοροποίησης των φύλων στην πατριαρχική κοινωνία.

Η Plaza σ' αυτό ακριβώς το σημείο συναντά την υπέρμαχο του Freud και της ψυχανάλυσης J. Mitchell⁶², η οποία υποστηρίζει ότι απορρίπτοντας ως ατελή τη θεωρία της διαφοράς των φύλων, απορρίπτουμε ταυτόχρονα σημαντικές πληροφορίες για την ψυχολογία των γυναικών: "αποκηρύσσοντας και παρερμηνεύοντας την ψυχανάλυση χάνουμε μια επιστήμη που είναι κρίσιμη για την κατανόηση των ιδεολογικών και ψυχολογικών διαστάσεων της καταπίεσης".⁶³

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και για τη Mitchell η σημασία του γαλλού είναι συμβολική και δεν αναφέρεται στην εξουσία του συγκεκριμένου ατόμου που λειτουργεί ως φορέας απαχόρευσης. Αυτή τη συμβολική δύναμη και τις ασυνείδητες προεκτάσεις της στον ψυχισμό δεν φαίνεται να αναγνωρίζουν "οι φεμινίστριες κριτικοί που πιστεύουν στην υπεροχή της κοινωνικής πραγματικότητας και την συνειδητή επιλογή".⁶⁴

Η ίδια πιστεύει ότι χωρίς την κατανόηση των νόμων του ασυνείδητου δεν θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε σ' ένα νέο ορισμό της θηλυκότητας και προτείνει να θεωρήσουμε τη φροϋδική θεωρία, που δομείται πάνω στην έννοια της πατριαρχίας, ως "αετηρία μιας εξήγησης για την υποδεέστερη και αλλότρια (δεύτερο φύλο) ψυχολογία των γυναικών στην πατριαρχία".⁶⁵

⁶² J. Mitchell (1974).

⁶³ Στο ίδιο σ. 301.

⁶⁴ Στο ίδιο σ. 355.

⁶⁵ Στο ίδιο σ. 402.

Αν στην ψυχαναλυτική θεωρία, ιδιαίτερα στο έργο του Freud αλλά και στις μετέπειτα τοποθετήσεις άλλων ψυχαναλυτών, η βιολογία και οι εσωτερικοί παράγοντες εμφανίζονται ως λιγότερο ή περισσότερο υπεύθυνοι για τις διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στα φύλα, η θεωρία της Κοινωνικής Μάθησης (Social Learning Theory) τοποθετείται σ' ένα διαφορετικό επίπεδο.

Σύμφωνα με τους κύριους εκπροσώπους της οι διαφορές που παρατηρούμε στην προσωπικότητα και στη συμπεριφορά των δύο φύλων δεν θα πρέπει να αποδοθούν στη ανατομική τους κατασκευή αλλά, κατά κύριο λόγο, στη διαφορετική αγωγή.⁶⁶

Πράγματι, η διαπαιδαγώγηση των παιδιών από την πιο τρυφερή ηλικία διακρίνεται από τις πολύ διαφορετικές προσδοκίες της οικογένειας και του περιβάλλοντος ανάλογα με το φύλο.⁶⁷ Οι διαφορές των φύλων ανάγονται, δηλαδή, στο πλέγμα των επιταχών και των απαγορεύσεων που χαρακτηρίζει τους φυλετικούς ρόλους μιας δεδομένης κοινωνίας και στους οποίους καλούνται και εν μέρει εξαναγκάζονται να συμμορφωθούν τα παιδιά.

Η θεωρία της Κοινωνικής Μάθησης βασίζεται στις ίδιες αρχές που διέπουν τη θεωρία της Συμπεριφοράς (Behaviorism). Το σχήμα ερέθισμα-απάντηση-ενίσχυση, δηλαδή η τιμωρία ή η αμοιβή από το περιβάλλον που συνοδεύει μια δεδομένη συμπεριφορά και διευκολύνει τη μάθηση, είναι και εδώ κεντρικό.

Την κριτική ενός τέτοιου "απόλυτου" σχήματος, που δίνει έμφαση στους εξωγενείς παράγοντες για να εξηγήσει την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αντικρούει ο Bandura ως παρεξήγηση της θεωρίας. Η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν διαμορφώνεται αυτόματα με την απλή ενθάρρυνση, δεδομένου ότι

⁶⁶ A. Bandura, R. Walters (1963) σ. 12. Επί παραδείγματι έρευνα σε 110 χώρες των H. Barry III et al. (1957) επιβεβαίωσε την υπεροχή των πολιτισμικών έναντι των βιολογικών παραγόντων. Και βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε την ώθηση προς την κατεύθυνση αυτή από το κλασικό έργο της M. Mead (1935), αλλά και (1949), όπου διαφαίνεται η ψυχαναλυτική επιρροή στις αρχικές θέσεις της.

⁶⁷ A. Bandura, R. Walters (1963) σ. 48.

“οι άνθρωποι δεν αντιδρούν αυτόματα στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος, τα ερμηνεύουν”, οι πράξεις τους επομένως είναι ένα σύνθετο γνωστικό αποτέλεσμα ποικίλων εξωτερικών πληροφοριών, πράξεων του παρελθόντος και προβολής τυχόν επιπτώσεων τους στο μέλλον⁶⁸.

Ο Bandura απορρίπτει, επομένως, το σχήμα S-R (ερέθισμα - απάντηση) και προτείνει την έννοια του “συστήματος ρύθμισης” για να περιγράψει την επιτυχή κοινωνικοποίηση “που απαιτεί τη σταδιακή αντικατάσταση των εξωτερικών κυρώσεων και απαιτήσεων από συμβολικούς και εσωτερικούς μηχανισμούς ελέγχου” και προϋποθέτει συνεχή αλληλεπίδραση ατόμου και περιβάλλοντος.⁶⁹

Οι πλέον σύγχρονες και προωθημένες θέσεις αυτής της θεωρίας εξηγούν την κοινωνικοποίηση των παιδιών όσον αφορά τους φυλετικούς ρόλους μέσω της μίμησης.

Τα παιδιά μαθαίνουν τους μελλοντικούς ρόλους παρατηρώντας τη συμπεριφορά των ενηλίκων, κυρίως των γονιών. Αυτό γίνεται είτε με την άμεση παρατήρηση και μίμηση⁷⁰ προτύπων συμπεριφοράς που τους προτείνονται στην καθημερινή ζωή (διαμορφωτική μάθηση, modeling), είτε με τη μίμηση μέσω του παιχνιδιού και των φαντασιώσεων.⁷¹

⁶⁸ A. Bandura (1977) σ. 21. W. Mischell (1966) σ. 62. Βλ. και Μ. Νασιάκου (1982). Ιδιαίτερα το κεφ.: “Η θεωρία της Γνωστικοκοινωνικής μάθησης” σ. 87.

⁶⁹ A. Bandura (1977) σ. 43.

⁷⁰ A. Bandura (1969a) σ. 162. Οι θεωρητικοί της Κοινωνικής Μάθησης χρησιμοποιούν τον όρο “μίμηση” αντί του ψυχολογικού “ταύτιση”, που τον θεωρούν σκοτεινό και ασαφή, για να περιγράψουν “πανομοιότυπες αντιδράσεις”, την τάση δηλαδή του ατόμου “να αναπαράγει πράξεις, στάσεις ή συναισθηματικές αντιδράσεις, πραχματικές ή που προσφέρονται από συμβολικά πρότυπα.” A. Bandura, R. Walters (1963) σ. 89.

⁷¹ A. Bandura (1969 a) σ. 133.

Τη συμπεριφορά που μαθαίνουν, τους ρόλους ανδρών και γυναικών, θα τη χρησιμοποιήσουν στο μέλλον σύμφωνα με την αρχή της "καθυστερημένης μίμησης" (delayed imitation).⁷²

Εκτός από το σημαντικό χώρο της οικογένειας, καθοριστική είναι και η επιρροή των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Η τάση για μίμηση των συμβολικών μοντέλων αποδεικνύει ότι τα μέσα ενημέρωσης είναι ισχυροί διαμορφωτικοί παράγοντες.⁷³

Η επιλεκτική ενίσχυση από γονείς, δασκάλους και περιβάλλον, διαμορφώνει σταδιακά στα παιδιά όλο και περισσότερα σχήματα συμπεριφοράς που έχουν άξονα το φύλο, επηρεάζοντας τις δραστηριότητες, τις σκέψεις και τα συναισθήματα.

Γίνεται φανερό από όσα προηγήθηκαν ότι μέσα σ'ένα τέτοιο πλαίσιο τα κορίτσια τείνουν να μιμηθούν το μητρικό πρότυπο και τα αγόρια το πατρικό, χωρίς βέβαια αυτό να αποκλείει την επιλεκτική μίμηση χαρακτηριστικών και των δύο γονιών.⁷⁴ Η κυρίαρχη αυτή τάση οδηγεί κάποτε και στη σύγχυση, όταν τα μικρά κορίτσια πιέζονται να μιμηθούν το πρότυπο της κοινωνικά αδύνατης μητέρας ενώ, όπως προκύπτει από τις εμπειρικές έρευνες, τα παιδιά μιμούνται το πρότυπο μεγαλύτερου κύρους καθώς και τις αξίες και τις πεποιθήσεις του.⁷⁵

Παρά ταύτα τα άτομα τείνουν να συμμορφώνονται στις προσδοκίες των ρόλων. Η "εξαρτημένη μάθηση υψηλότερου επιπέδου" (higher order conditioning) εξηγεί,

⁷² A. Bandura et al. (1963).

⁷³ A. Bandura, R. Walters (1963) σ. 49. Για παράδειγμα, η τηλεόραση διδάσκει τα παιδιά όχι μόνο πως να συμπεριφέρονται ανάλογα με το φύλο τους αλλά και τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία: "η τηλεόραση διδάσκει στα παιδιά ότι αγόρια και κορίτσια είναι το ίδιο σημαντικά, αλλά ότι οι άνδρες είναι πιο σημαντικοί από τις γυναίκες." C. Winick and ass. αναφέρεται στο F. Elkin, G. Handel (1984) σ. 225. Για την καταγγελία της φυλετικής διάκρισης στη διαφήμιση βλ. L. Komisar (1971), S. de Beauvoir (1983).

⁷⁴ A. Bandura, R. Walters (1963) σ. 99.

⁷⁵ A. Bandura (1969 b).

κατά τον Mischell⁷⁶, τη συμμόρφωση αυτή μέσα από τη διαμορφωτική δύναμη των λέξεων και των συμβόλων, που έχουν συνδεθεί με τις κατηγορίες του φύλου. Οι λέξεις δρουν αυτόματα ως ερεθίσματα που παραπέμπουν στον αρσενικό ή στο θηλυκό ρόλο.⁷⁷

Όπως γράφει ο Bernstein : "το άτομο, μαθαίνοντας να υποτάσσει τη συμπεριφορά του στον γλωσσικό κώδικα, μέσω του οποίου πραγματώνεται ο ρόλος, κάνει κτήμα του τάξεις σημασιών, σχέσεων και νοημάτων. Έτσι π.χ. το σύμπλεγμα σημασιών, που δημιουργείται μέσα στο σύστημα των οικογενειακών ρόλων, αντανακλάται στην αναπτυσσόμενη προσωπικότητα του παιδιού διαποτίζοντας τη γενική του συμπεριφορά."⁷⁸

Οι παραπάνω διαδικασίες, όπως είναι επόμενο, ακολουθούν τους νόμους της άνισης διαφοροποίησης των φύλων.⁷⁹

⁷⁶ W. Mischell (1966) σ. 61. Αυτή η διαδικασία εξηγεί και την τεράστια δύναμη των κοινωνικών στερεοτύπων, όπως έχουν δείξει πολυάριθμες έρευνες : I. Broverman et al. (1970), (1972), J. Kelly & J. Worell (1977) κ.α. Η L. Bem (1974, 1977), εισήγαγε την έννοια του "ανδρογυισμού" (androgyny), που μπορεί να συμπεριλάβει ταυτόχρονα "ανδρικά" και "γυναικεία" χαρακτηριστικά στο ίδιο άτομο. Για τη δυσμενή επιρροή των στερεοτύπων στην ψυχική υγεία των ατόμων, αλλά και στην πρακτική των θεραπευτών βλ. και V. Franks, E. Rothblum, eds. (1983).

⁷⁷ Όταν ένα άτομο παρακολουθεί τη συμπεριφορά ενός προτύπου (γονιού, δασκάλου), έστω και αν δεν τη μιμείται στο παρόν, αποκτά την αναπαράσταση που τη συνοδεύει. Στο μέλλον η αναπαράσταση δρα ως διαμεσολαβητής μιας ανάλογης συμπεριφοράς ... Αυτό συμβαίνει γιατί οι γνωστικές διεργασίες που συνοδεύουν τη συμπεριφορά κωδικοποιούνται σε συμβολικές γλωσσικές κατηγορίες, είναι δηλαδή πολύ περισσότερο διαδικασίες του προφορικού λόγου παρά της όρασης. A. Bandura (1969 a) σ. 133.

⁷⁸ B. Bernstein (1971) στο A. Φραγκουδάκη (1985) σ. 437.

⁷⁹ Μια ενδιαφέρουσα εικονογράφηση του σημείου αυτού στην ελληνική γλώσσα στο A. Φραγκουδάκη (1988). Βλ. επίσης K. Adams and N. Ware (1984), D. Cameron (1985).

Αν και τα παιδικά χρόνια θεωρούνται ως τα πλέον σημαντικά για την εκμάθηση των ρόλων δεν δίνεται, στη θεωρία αυτή, η ίδια βαρύτητα στις συναισθηματικές σχέσεις με τους γονείς.⁸⁰

Στο έργο του Freud ο φόβος της τιμωρίας και η απειλή της απώλειας της αγάπης θεωρήθηκαν η κινητήρια δύναμη που οδηγεί στην ταύτιση με τον γονιό του ίδιου φύλου. Η ιδιαίτερα πολύπλοκη αυτή διαδικασία είναι στο μέγιστο μέρος της ασυνείδητη.

Για τους θεωρητικούς της Κοινωνικής Μάθησης, αντίθετα, η έννοια του ασυνείδητου, του ύπερχώ, θεωρείται "περιττή κατασκευή". Ο φόβος, η ενοχή, η ντροπή, είναι αντιδράσεις ενός συστήματος αυτορρύθμισης, αυτοελέγχου, "αποτέλεσμα αφενός της προσδοκίας αποδοκιμασίας από τους άλλους, και αφετέρου ενός αυτοπαραχόμενου ερεθίσματος αποστρόφής."⁸¹

Η θεωρία της Κοινωνικής Μάθησης επιλέγει τη διαύχεια εκεί που η ψυχαναλυτική προσέγγιση εξακολουθεί να διερευνά "το άλλο μέρος του ήλιου, το σκοτεινό."

Ωστόσο, η θεωρία της Κοινωνικής Μάθησης παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις της έχει να επιδείξει πληθώρα διαπιστώσεων που συμπίπτουν με τις ψυχαναλυτικές θέσεις στην περιγραφή αν και όχι στην ερμηνεία των φαινομένων της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Προσφέρει, ιδιαίτερα μετά τον εμπλουτισμό της με τον γνωστικό

⁸⁰ Ωστόσο πολλές έρευνες, στα πλαίσια αυτής της θεωρίας, έχουν δείξει ότι "οι μέθοδοι πειθαρχίας είναι αποτελεσματικότερες όταν η μητέρα είναι θερμή και τρυφερή". A. Bandura & R. Walters (1963) σ. 197.

⁸¹ A. Bandura & Walters (1963) σ. 164.

παράχοντα, τεράστιες δυνατότητες διερεύνησης της επιρροής του περιβάλλοντος στις διαφορές που ως σήμερα αποδίδονταν σε "φυσικά" χημικά στοιχεία των φύλων.⁸²

Τα τελευταία είκοσι χρόνια στις ανεπτυγμένες χώρες έχουν γίνει σημαντικές έρευνες σχετικά με το ρόλο του σχολείου στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της ψυχογενετικής ταυτότητας.⁸³

Όλες οι έρευνες συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η ιεραρχική δομή του σχολείου, οι πρακτικές των δασκάλων, το πρόγραμμα, τα εγχειρίδια και το περιεχόμενο των μαθημάτων, αναπαράχουν τη διχοτομική ανισότητα των φύλων. Οι έρευνες συμφωνούν εξάλλου ότι η κοινωνικοποίηση των παιδιών στο σχολείο στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη στερεότυπη εικόνα των διαφορετικών χαρακτηριστικών των φύλων στη δυτική κοινωνία.⁸⁴

⁸² Αξίζει να σημειωθεί ότι σε πολλά από τα θεωρητικά έργα που ανέφερα το σχολείο είναι συνώνυμο με τη γενική κατηγορία "παιδί", ενώ το κορίτσι σπάνια αναφέρεται ρητά. Η ανδροκεντρική οπτική δημιουργεί και μεθοδολογική ασάφεια, για παράδειγμα: "Τα παιδιά που εξετάστηκαν ήταν 6-9 χρονών. Τα αγόρια παρουσίασαν ..." Διερωτάται επομένως κανείς τί από τα δύο συμβαίνει: τα κορίτσια δεν παρουσίασαν τίποτα ή δεν υπήρχαν κορίτσια στο δείγμα;

⁸³ Η R. Bleier (1984), καθηγήτρια νευροφυσιολογίας, εφιστά την προσοχή στον όρο "διαφορές των φύλων" (sex differences), όπως χρησιμοποιείται στις επιστήμες της βιολογίας και της κοινωνιολογίας. "Στην ουσία πρόκειται για κοινωνικά οριζόμενες ψυχογενετικές διαφορές (gender differences), που η επιστήμη θεωρεί φυσικές κατηγορίες". σ. 80. Το έργο της αποτελεί μια επιστημονικά τεκμηριωμένη καταγγελία της κοινωνιοβιολογίας.

⁸⁴ Η E. Maccoby (1978) προειδοποιεί για τους κινδύνους που ελλοχεύουν στη μη επιστημονική ανάγνωση ερευνητικών αποτελεσμάτων, που αναφέρονται στις διαφορές: οι διαφορές δεν είναι απόλυτες, αλλά αφορούν τους μέσους όρους συμπεριφοράς που συναντώνται συχνότερα στο ένα ή στο άλλο φύλο. Η ίδια τονίζει εξάλλου ότι στα φύλα υπάρχουν πολύ μεγαλύτερες ομοιότητες γενετικού προγράμματος και χαρακτηριστικών παρά διαφορές σ. 247. Βλ. και E. Maccoby, C. N. Jacklin, (1974).

"Η φυλετική διάκριση, ανεπαίσθητη και σπάνια συνειδητή, συνίσταται σ' ένα σύνολο προϋποθέσεων για το πως οι γυναίκες και οι άνδρες θα πρέπει να φέρονται και ποιούς στόχους θα πρέπει να θέτουν".⁸⁵

Οι διακρίσεις αυτές καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη συναλλαγή δασκάλων και μαθητών στην τάξη, τη συμπεριφορά των δασκάλων προς τους μαθητές καθώς και τις προσδοκίες τους από τα παιδιά, ανάλογα με το φύλο.⁸⁶

Οι φυλετικές διακρίσεις καθορίζουν τη συμπεριφορά στην τάξη πολύ περισσότερο από την προσωπικότητα των παιδιών ή των ίδιων των δασκάλων, περισσότερο δηλαδή από τα πραγματικά πρόσωπα.⁸⁷

Σειρά ερευνών έχει ασχοληθεί με τη φύση των κοινωνικών προσδοκιών, που αποτελούν το υπόστρωμα της διακριτικής μεταχείρισης αγοριών και κοριτσιών στο σχολείο. Έχουν μελετηθεί τα χαρακτηριστικά που καθορίζουν τις κυρώσεις και τις αμοιβές που συνοδεύουν τις ανεκτές ή μη συμπεριφορές και έχουν εντοπιστεί ορισμένες ιδιότητες που αποδίδονται στα φύλα: "ενεργητικός, περιπετειώδης, γενναίος, περίεργος, βρώμικος, με φαντασία, χεροδεμένος, ατημέλητος και τραχύς" για τα αγόρια, για τα δε κορίτσια: "καλοβαλμένη, ήσυχη, με καλούς τρόπους, χαριτωμένη, ευαίσθητη, καθαρή, με ενδιαφέρον για την τέχνη, μελετηρή, υπάκουη, τρυφερή".⁸⁸

Είναι σαφής η διχοτομική αντίληψη για τα χαρακτηριστικά των φύλων καθώς και η συμπεριφορά που ενισχύεται άμεσα ή έμμεσα και ακόμη οι τομείς ενδιαφερόντων που ενθαρρύνονται, ανάλογα με το αν το παιδί είναι αγόρι ή κορίτσι.

⁸⁵ A. Ramaley (1978) αναφέρεται στην R. Ekstrom (1979) σ. 219.

⁸⁶ C. S. Dweck (1975), C. Ebaugh et al. (1975).

⁸⁷ S. Sears, H. Feldman (1974)

⁸⁸ Αναφέρεται στον E. Elkin, G. Handel (1984), σ. 227.

Πράγματι τα αποτελέσματα ερευνών μαρτυρούν μεγάλη συνέπεια ανάμεσα στις στάσεις των δασκάλων όσον αφορά τα θέματα που παραδοσιακά αποδίδονται στα αγόρια ή στα κορίτσια και τις επιδόσεις των μαθητών σ' αυτά τα θέματα. "Είναι αποδεδειγμένο ότι τα φυλετικά στερεότυπα παίζουν τεράστιο ρόλο στην εκπαίδευση και επηρεάζουν με τη σειρά τους την υπόδοση των μαθητών και των δύο φύλων".⁸⁹

Δεν πρέπει, βέβαια, να μας διαφεύχει ότι τα παιδιά φθάνουν στο σχολείο χυρμ στα 5-6 χρόνια, με ήδη εδραιωμένα τα φυλετικά πρότυπα, γεγονός που σημαίνει ότι ακόμη και στην περίπτωση που ο δάσκαλος θελήσει να διευρύνει τους ρόλους θα πρέπει να ασχοληθεί με διαδικασίες "απο-κοινωνικοποίησης".⁹⁰ Για τέτοια προσπάθεια συναντάει συνήθως την έντονη αντίδραση των γονιών, που δεν δέχονται επεμβάσεις σ' αυτό τον τομέα.

Εν πάση περιπτώσει, τα παιδιά φτάνοντας στο σχολείο δεν χρειάζεται να μεταβάλλουν την αντίληψή τους περί φυλετικών ρόλων, όπως τους έχουν βιώσει στην οικογένεια. Για να πεισθεί αρκεί να μελετήσει κανείς τα αναγνωστικά των πρώτων τάξεων και τα πρότυπα που εισηχούνται, πρότυπα όμοια με αυτά που έχουν εσωτερικεύσει τα παιδιά και απολύτως συνεπή με τον "άκρατο φυλετισμό" της πατριαρχικής ιδεολογίας.⁹¹

Αλλά και στις μεγαλύτερες τάξεις, τα σχολικά προγράμματα περιέχουν μαθήματα που απευδύγονται αποκλειστικά σε αγόρια ή σε κορίτσια⁹² ενώ το ίδιο το

⁸⁹ O. Hartnett et al (1979) σ. 166.

⁹⁰ E. Etkin, G. Handel (1984) σ. 227.

⁹¹ A. Φραγκουδάκη (1979). Βλ. επίσης M. U' Ren (1971), B. Graebner (1972), *Women on Words and Images* (1972).

⁹² Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις με στόχο την εξάλειψη των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών έχουν γίνει, κατά την τελευταία εικοσαετία σε όλες τις ανεπτυχμένες αλλά και σε αναπτυσσόμενες χώρες. Ενδεικτικά βλ. M. Ηλιού (1984), επίσης E. Byrne (1979) για τις χώρες της Ε.Ο.Κ. και R. Ekstrom (1979) για τις Η.Π.Α.

περιεχόμενο των μαθημάτων αποσιωπά συστηματικά την προσφορά των γυναικών στην Επιστήμη και την Τεχνη.⁹³

Έχει αποδειχθεί πειραματικά ότι το σχολείο ενισχύει την αχωχή που η οικογένεια έχει επιβάλει στο κορίτσι. Αχωχή στην υπακοή, στην κοινωνική και συναισθηματική εξάρτηση και στην ηρωτικότητα. "Το ότι στα κορίτσια γενικά αρέσει το σχολείο περισσότερο από τα αγόρια, και ότι έχουν καλύτερη απόδοση μπορεί να οφείλεται εν μέρει στη συνέπεια των προσδοκιών του φυλετικού ρόλου τόσο στο σπίτι όσο και στο σχολείο."⁹⁴

Για τους ερευνητές δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το σχολείο έχει γενικά μια "εξημερωτική λειτουργία" που γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στην περίπτωση των κοριτσιών. Ορισμένοι μάλιστα καταγγέλλουν την "εκθηλωντική" λειτουργία του, την οποία θεωρούν περισσότερο εναρμονισμένη με την ψυχοσύνθεση των κοριτσιών. Πιστεύουν δηλαδή ότι επιβάλλονται στα αγόρια συμπεριφορές "θηλυπραγείς," ασυμβίβαστες με τις ιδιότητες του άντρα στην κοινωνία.⁹⁵ Όπως γράφει ο Danziger, η αυταρχική συμπεριφορά αναστέλλει ορισμένες όψεις του "ανδρισμού" στα αγόρια αλλά ενισχύει τη "θηλυκότητα" στα κορίτσια. Στις διαδικασίες, δηλαδή, της κοινωνικοποίησης οι αυστηρές πιέσεις παράχουν ένα "υπερ-κοινωνικοποιημένο", πειθήνιο άτομο του οποίου η συμπεριφορά, λόγω των κοινωνικών

⁹³ M. Perrot (1984), G. Duby (1978), R. Bridenthal and C. Koonz (1977), Η απουσία των γυναικών από τη θεσμοθετημένη γνώση τόσο ως υποκείμενα όσο και ως αντικείμενα μελέτης έχει γίνει, τα τελευταία χρόνια, θέμα πολλών ερευνών. Στόχος τους είναι η ανάδειξη της ανδροκεντρικής οπτικής στα μέχρι τώρα επιστημονικά δεδομένα - προκατάληψη που καλύπτει όλο το φάσμα της θεωρίας και της πρακτικής - καθώς και η διερεύνηση των δομικών αλλαγών που απαιτούνται για την εξάλειψη της ανδρικής κυριαρχίας. Οι επιστήμονες που ασχολούνται με το θέμα είναι στη μέγιστη πλειοψηφία τους γυναίκες. Ενδεικτικά αναφέρω τις ενδιαφέρουσες μελέτες των K. Addelson (1983), M. Rossiter (1982), R. Bleier (1984), M. Larré (1979).

⁹⁴ F. Eickin, G. Handel (1984), σ. 229.

⁹⁵ Στο ίδιο, αναφέρεται στη σ. 229.

προσδοκιών, θεωρείται πιο αρμόζουσα για τον γυναικείο παρά για τον ανδρικό ρόλο.⁹⁶

Από τα παραπάνω εύκολα διακρίνεται η διαφορετική διαπαιδαγώγηση αγοριών και κοριτσιών στο σχολείο. Η κεντρική σημασία της θηλυκότητας διαμορφώνει και υπερπροσδιορίζει όχι μόνο τη συμπεριφορά των κοριτσιών και την απόδοσή τους αλλά και το μελλοντικό τους προσανατολισμό.

Την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού η θεωρία της Γνωστικής Ανάπτυξης (Cognitive Developmental Theory) την αποδίδει σε σύνθετες γνωστικές διεργασίες, που δρουν σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον.

Ο κύριος εκφραστής της L. Kohlberg⁹⁷ στηρίζεται στη θεωρία του Piaget και ιδιαίτερα στις διεργασίες διανοητικής ωρίμανσης των παιδιών σύμφωνα με τέσσερα προκαθορισμένα στάδια. Ο Kohlberg θεωρεί ότι η ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη, ευαίσθητη περιοχή της ανάπτυξης του εγώ και της ηθικής, καθορίζεται από αντίστοιχες γνωστικές δομές οργάνωσης και εσωτερικά κίνητρα συμπεριφοράς.

θεωρεί ότι "η φυλετική ταυτότητα είναι γνωστική λειτουργία (cognition) και όχι δεδομένη είτε από τη βιολογία είτε από συναισθηματικά συμπλέγματα, όπως το οιδιπόδειο και η λύση του".⁹⁸ Η θέση αυτή διαφέρει από το μοντέλο της Κοινωνικής Μάθησης στο ότι η συκρότηση της ταυτότητας δεν προκαλείται από εξωτερικούς ενισχυτικούς παράγοντες αλλά παράχεται από το γνωστικό σύστημα του ίδιου του παιδιού.

⁹⁶ K. Danziger (1971) σ. 50.

⁹⁷ L. Kohlberg (1966), L. Kohlberg, E. Zigler (1967).

⁹⁸ L. Kohlberg (1987) σ. 35.

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, το παιδί δεν γνωρίζει με βεβαιότητα το φύλο του πριν από τα 4 περίπου χρόνια του, περίοδο που αποκτά την έννοια της σταθερότητας των αντικειμένων και του σώματός του. Την ίδια περίοδο το παιδί αρχίζει να γενικεύει, στηριχμένο στη συγκεκριμένη εμπειρία, και να αποδίδει συμπεριφορές και ιδιότητες σε άνδρες και γυναίκες, που κατατάσσει σε κατηγορίες φύλου.

Μέχρι τα 7 περίπου χρόνια του το παιδί έχει αποκτήσει την έννοια της φυλετικής ταυτότητας, με αποτέλεσμα να υιοθετεί πρότυπα συμπεριφοράς και να ταυτίζεται συναισθηματικά με τον γονιό που ανήκει στο ίδιο φύλο και που θεωρεί για το λόγο αυτόν "καλύτερο".

Η ταύτιση δηλαδή, σύμφωνα με τον Kohlberg, είναι μεν διαδικασία σημαντικότερη, αποκτά όμως τη διαμορφωτική λειτουργία της μόνο αφού το παιδί αποκτήσει τη γνώση του αναλλοίωτου της φυλετικής ταυτότητας. "Η κατηγορία του φύλου είναι η πρώτη ευκρινής, σταθερή, γενική κατηγορία στην οποία το παιδί αναγνωρίζεται και πάνω στην οποία οργάνωνει τον ψυχισμό, την κοινωνική ηθική και τη δράση του".⁹⁹

Ο Kohlberg δεν απορρίπτει το περιεχόμενο των σκέψεων και την περιέρχια του παιδιού, έτσι όπως τα έχει παρατηρήσει και καταγράψει ο Freud, αναγνωρίζει μάλιστα ότι η έννοια του ασυνείδητου εμπλουτίζεται και συμπληρώνει με νέες διαστάσεις τη δική του θεωρία. Πιστεύει όμως ότι τα φαινόμενα που παρατηρούνται δεν είναι αποτέλεσμα των ορμών της λίμπιντο αλλά παράγονται από τη δομή της σκέψης του μικρού παιδιού και από εσωτερικά κίνητρα που το ωθούν γενικά στην αφομοίωση της πραγματικότητας.¹⁰⁰

Ο "φόβος του ευνουχισμού", στη θεωρία του Kohlberg, περιγράφεται ως απειλή για την "ανατομική σταθερότητα" και πηγάζει από την ατελή ακόμη γνώση του

⁹⁹ L. Kohlberg (1997) σ. 35.

¹⁰⁰ Στο ίδιο σ. 36.

παιδιού για το σώμα του. "Αυτή η αβεβαιότητα θα πρέπει να προκαλεί στο παιδί συνεχή ενασχόληση σχετικά με την αρτιότητα και τη σταθερότητα του σώματός του ... το παιδί θα πρέπει να έλκεται και να απειλείται ταυτόχρονα από την ύπαρξη ενός σώματος τόσο ίδιου με το δικό του αλλά και τόσο βασικά διαφορετικού".¹⁰¹

Όσο για το "κόβο της τιμωρίας", την ενοχή, τα φαινόμενα της συνείδησης, αυτά τα θεωρεί μέρος της γενικής ηθικής ανάπτυξης κατά την κοινωνικοποίηση του παιδιού.¹⁰²

Σχετικές εμπειρικές έρευνες έχουν δείξει ότι το παιδί χύρω στα 6-7 χρόνια του είναι σε θέση να διαφοροποιεί όχι μόνο τα φύλα, τις ιδιότητές τους, αλλά και την αντίστοιχη θέση στην ιεραρχική κλίμακα των αξιών του δυτικού πολιτισμού.¹⁰³

Το αγόρι διαφοροποιεί, στη συνέχεια επαναλαμβάνει συμπεριφορές του πατέρα και ενστερνίζεται τις αξίες του επιδιώκοντας να αποκτήσει ανδροπρεπή χαρακτηριστικά. Περιγράφει του άνδρες ως "πλέον δυνατούς, επιθετικούς, αυταρχικούς και έξυπνους από τις γυναίκες ... τα περισσότερα δε κορίτσια συμφωνούν μαζί του".¹⁰⁴

Περαιτό να πούμε ότι η δύναμη και το κύρος εμφανίζονται ως κύρια χαρακτηριστικά του στερεότυπου ανδρικού ρόλου ενώ η φροντίδα και η περιποίηση των παιδιών ως τα αντίστοιχα θηλυκά. "Συνυφασμένη με την ανατροφή των

¹⁰¹ L. Kohlberg (1966) Οι έρευνες του L. Kohlberg στηρίχτηκαν σε ομάδες αγοριών και κοριτσιών, ο ίδιος όμως περιγράφει συστηματικά την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη του αγοριού, υπονοώντας ότι τα ίδια ισχύουν και για το κορίτσι ... *mutatis mutandis*. Το κορίτσι δηλαδή αναφέρεται ρητά όταν η συμπεριφορά του αποτελεί εξαίρεση του ανδρικού παραδείγματος. σ. 107.

¹⁰² Ο Kohlberg (1987) αν και δέχεται την ύπαρξη ενός αυστηρού Υπερεγώ, ιδιαίτερα όταν η διαπαιδαγώγηση είναι αυστηρή, δεν πιστεύει ότι το παιδί έχει τη διανοητική ωρίμανση για να αισθανθεί τόσο γωρίς βαθιά ενοχή.

¹⁰³ D.G. Brown (1956), A. Bandura et al. (1963), W. D. Ward (1968), A. Bandura (1969 a).

¹⁰⁴ L. Kohlberg (1987) σ. 36. Από πολύ μικρά τα παιδιά αναγνωρίζουν προφανώς αυτό που οι ανθρωπολόγοι S. Ortner και H. Whitehead αποκαλούν "δομές χοήτρου" (*prestige structures*) της κοινωνίας μας. (1981) σ. 13.

παιδιών είναι η γενικευμένη διαφοροποίηση των εντός-του-σπιτιού μητρικών από τις εκτός-του-σπιτιού πατρικές λειτουργίες".¹⁰⁵

Η φυσική τάση να προτιμά κανείς ό,τι του μοιάζει, κύριο κίνητρο της συγκρότησης της φυλετικής ταυτότητας σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, βρίσκεται λοιπόν μπροστά σε εμπόδιο όσον αφορά το κορίτσι.

Την εποχή που το κορίτσι θα όφειλε να προτιμήσει τα χαρακτηριστικά της φυλετικής κατηγορίας στην οποία ανήκει αντιλαμβάνεται ότι οι ιδιότητες "της φροντίδας για τους άλλους και της ανατροφής των παιδιών" τοποθετούνται πολύ χαμηλότερα στην κοινωνική κλίμακα αξιών. Έμπρός στο δίλημμα το κορίτσι προτιμά τις ιδιότητες μεγαλύτερου κύρους.

Πράγματι, τα κορίτσια 5-8 χρονών προτιμούν τα παιχνίδια και τις δραστηριότητες που συνδέονται με τον αντρικό ρόλο.¹⁰⁶

Ο Kohlberg θεωρεί ότι αυτό συμβαίνει γιατί τα παιδιά, σ' αυτή την ηλικία, συγχέουν σωματικά με ψυχολογικά χαρακτηριστικά και αξίες. Αυτό, πιστεύει, δεν υπονομεύει τη γυναικεία ταυτότητα. Αντίθετα, δρα ενισχυτικά γιατί το κορίτσι αρχίζει να ορίζει "τη θηλυκότητά της μέσα από την παραδοχή και έκκριση του αρσενικού".¹⁰⁷ Με τη διανοητική ωρίμανση στην εφηβεία, οι στερεότυπες εικόνες του "ανδρισμού" και της "θηλυκότητας" θα υποχωρήσουν και θα εμπλουτιστούν με τις προσωπικές επιδιώξεις.¹⁰⁸

¹⁰⁵ L. Kohlberg (1966) σ. 99.

¹⁰⁶ D. G. Brown (1956), A. Bandura et al., A. Bandura (1969 b).

¹⁰⁷ L. Kohlberg (1966) σ. 163.

¹⁰⁸ L. Kohlberg (1987) σ. 37.

"Είναι προφανές ότι ο πατριτισμός μας ήταν και παραμένει ανδροκεντρικός ... και οι βασικότεροι ... κοινωνικοί θεσμοί διαιώνίζουν το σχήμα της ανδρικής αποδέωσης",¹⁰⁹ χράζει αντίθετα ο Brown ερμηνεύοντας το φαινόμενο.

Η C. Gilligan στο βιβλίο της "Η διαφορετική Φωνή"¹¹⁰ καταθέεται εναντίον του έργου του Kohlberg αλλά και του Freud και του Piaget. Καταχχέλλει την ανδροκεντρική οπτική της ψυχολογίας που συστηματικά μελετάει το αγόρι, θεωρώντας το κορίτσι ως "αξιοπεριέρχη" παρέκκλιση από τον κανόνα.

Το παράδοξο της γυναικείας ύπαρξης, χράζει, συνίσταται στο ότι τα παραδοσιακά γυναικεία χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τα οποία διαπαιδαγωγείται, είναι αυτά που την τοποθετούν ως ατελή στην κλίμακα μέτρησης των ανδρών.¹¹¹

"Έσθσον στις αναπτυξιακές θεωρίες ... η ιστορία (της γυναίκας) δεν λέχεται, δεν είναι ποτέ καθαρό πώς έφθασε να βλέπει ό,τι βλέπει ή να ξέρει ό,τι ξέρει".¹¹²

Πιστεύει, επομένως, ότι η έρευνα θα πρέπει να αρχίσει με τις ίδιες τις γυναίκες, να μελετήσει τις δικές τους αναπτυξιακές δομές και να διερευνήσει το

¹⁰⁹ D.G. Brown (1958) σ. 235.

¹¹⁰ C. Gilligan, In a Different Voice, (1982).

¹¹¹ Αναφέρεται στις έρευνες του L. Kohlberg (1958), (1981), τις σχετικές με την ανάπτυξη της ηθικής στα παιδιά, που διεξήχθησαν αποκλειστικά με δείγμα αγοριών. Όπως θα το περίμενε κανείς, οι κλίμακες μέτρησης που προέκυψαν, όταν εφαρμόζονται στα κορίτσια, τους αποδίδουν ανεπαρκή ηθική αντίληψη. L. Kohlberg & R. Kramer (1969) στο C. Gilligan (1982) σ. 18. Επικαλείται για να στηρίξει τη θέση της και τις γνωστές έρευνες των I. Broverman et al. (1970).

¹¹² C. Gilligan (1982) σ. 107.

δικό τους ηθικό κώδικα, αίτημα που χαρακτηρίζει άλλωστε τη σύγχρονη έρευνα για τη γυναικεία ψυχολογία.¹¹³

Οι δικές της έρευνες, στα πλαίσια της θεωρίας της Γνωστικής Ανάπτυξης, αναδεικνύουν τις δομικές διαφορές των φύλων και τη χαρακτηριστική τους οργάνωση, που θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής : Οι γυναίκες οργανώνουν την ψυχοκοινωνική τους ταυτότητα χύρω από τον άξονα "σύνδεση-με-άλλους" (affiliation), ενώ οι άνδρες με άξονα τα κοινωνικά επιτεύγματα (achievement).¹¹⁴

Σύμφωνα με τη θέση αυτή, οι διαφορές οφείλονται "στο διαφορετικό τρόπο που άνδρες και γυναίκες αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα, ιδιαίτερα στον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν τις σχέσεις μεταξύ του εαυτού τους και των άλλων".¹¹⁵

Για την Gilligan η γυναικεία προσωπικότητα δεν είναι αποτέλεσμα ορμών και ενστίκτων αλλά ούτε και απλά αποτέλεσμα καταπίεσης. Γνωστική αναπτυξιακή δομή, οργανωμένη επομένως σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, η γυναικεία προσωπικότητα εμπεριέχει μοιραία και τη διάσταση της κοινωνικής κατωτερότητας του φύλου, την "ψυχολογία της εξάρτησης".¹¹⁶

Αυτό έχει αρνητικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη των γυναικών, εφόσον οι ηθικές αξίες της ευθύνης για τους άλλους και η προτεραιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων, αξίες πάνω στις οποίες χτίζεται η γυναικεία ταυτότητα, συγχέονται με

113 Η L. Irigaray (1974), σχολιάζοντας την "ηθική" αδυναμία των γυναικών στο έργο του S. Freud (1925), αναρωτιέται πώς θα μπορούσαν οι γυναίκες να αποκτήσουν αυτό που οι άνδρες αποκαλούν "αίσθημα δικαιοσύνης" "... αφού τους αποκλείεται η πρακτική των ανταλλαγών, εκτός από την ιδιότητα του εμπορεύματος." σ. 147.

114 S. Pollak, C. Gilligan (1982). Ερμηνεύεται από μια νέα οπτική η θέση του Freud (1925) σχετικά με τα "γυναικεία χαρακτηριστικά".

115 S. Pollak, C. G. Gilligan (1982) σ. 160.

116 C. Gilligan (1982) σ. 82.

την καθιερωμένη διαθεσιμότητα στις ανάγκες των άλλων και εμποδίζουν την αναγνώριση των δικών τους αναγκών.¹¹⁷

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η "διαφορετική φωνή" των γυναικών έχει αρχίσει να ακούχεται όλο και ευκρινέστερα, θέτοντας σε αμφισβήτηση πολλές από τις κυρίαρχες θεωρήσεις της ψυχολογίας και ανσδεικνύοντας τις επιπτώσεις της καταπίεσης στη γυναικεία προσωπικότητα. Αποτέλεσμα σε μεγάλο βαθμό των φεμινιστικών διεκδικήσεων της δεκαετίας του '60 και του '70, η έμφαση δίνεται σε μια νέα επιστημονική προσέγγιση, που εμπεριέχει ως δομικό στοιχείο την ανάλυση της θέσης της γυναίκας στην πατριαρχία.¹¹⁸

¹¹⁷ C. Gilligan (1982) σ. 127. Η συγγραφέας εικονογραφεί αυτήν τη θέση με την έρευνα C. Gilligan και M. Bellenky (1980) που έγινε με γυναίκες ενήλικες και εφήβους που επρόκειτο να υποστούν έκτρωση, περίοδο κρίσιμης δοκιμασίας για τις ίδιες, τις σχέσεις τους και την ηθική τους τάξη.

¹¹⁸ Βλ. το κλασικό άρθρο της N. Weisstein : "Psychology Constructs the Female" (1970) καθώς και το τεύχος του Psychology of Women, (1981), αφιερωμένο στη φεμινιστική έρευνα.

Η θέση αυτή αποτελεί και το υπόβαθρο της φεμινιστικής θεραπευτικής προσέγγισης. Επίσης L. Eichenbaum, S. Orbach (1983). Στην ίδια γραμμή εντάσσεται και ο προβληματισμός σχετικά με το φύλο του θεραπευτού. Οι άνδρες θεραπευτές, που διαφέρουν ως προς τον πυρήνα της προσωπικότητας από τις γυναίκες και δεν συμπεριφέρονται τις εμπειρίες τους, δεν αναπτύσσουν ούτε κατά τη θεραπευτική εκπαίδευση τις απαραίτητες ιδιότητες για να δουλέψουν με γυναίκες, γράφει η ψυχολόγος Al. Kaplan (1983) σ. 1. Βλ. επίσης το γνωστό έργο καταρχηλίας της P. Ph. Chesler (1972), J. Jordan et al. (1983).

Η προσπάθεια διερεύνησης της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης των χυναικών εστιάζεται πλέον στις ίδιες τις χυναικές¹¹⁹, όχι σε σχέση ασυμμετρίας προς τον άνδρα, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, αλλά από μια οπτική που οδηγεί στην αμβισβήτηση πολλών από τις αξίες οι οποίες στήριζαν την υπεροχή του.

Σημαντικότερη διάσταση της νέας προσέγγισης είναι η προσιδωπόδεια σχέση με τη μητέρα και ο καθοριστικός ρόλος της στην ανάπτυξη της χυναικείας προσωπικότητας.¹²⁰

¹¹⁹ Η ανάγκη "άμεσης" προσέγγισης της χυναικείας σεξουαλικότητας εμπνέει, από τις αρχές του '60 ήδη, το ψυχαναλυτικό έργο της J. C. Smirgel και των συνεργατών της, που επιχειρούν μια επαναξιολόγηση των αρχικών ψυχαναλυτικών θέσεων για τη θηλυκότητα. (1964) σ. 10.

Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί ότι παρά την ευρύτητα της φεμινιστικής οπτικής, στην επιστήμη της ψυχολογίας υπάρχει ακόμη σήμερα μια ύποπτη απουσία, όσον αφορά τη μελέτη της λεσβιακής ψυχολογικής εμπειρίας. Βλ. σχετικά το ριζοσπαστικό δοκίμιο της A. Rich (1980) σ. 63. Η συγγραφέας θεωρεί ότι οι λεσβιακές σχέσεις δεν είναι ούτε "φυσικό" φαινόμενο, ούτε "σεξουαλική προτίμηση", ούτε "αντικατοπτρισμός της ανδρικής ομοφυλοφιλίας". Η "λεσβιακή ύπαρξη", κατά την Rich, περιλαμβάνει συνολικότερες μορφές σχέσεων μεταξύ χυναικών, όχι μόνο τις σεξουαλικές, καθώς και την κοινή εμπειρία της αντίστασης στην καταπίεση. Ενδιαφέρουσα προσέγγιση στην ιστορικότητα του φαινομένου των χυναικείων συναισθηματικών δεσμών αποτελεί το έργο της C.S. Rosenberg (1975), (1985). Βλ και J. G. Raymond (1986). Γενικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το αφιέρωμα The Lesbian Issue του περιοδικού Signs, E. B. Freedman, ed., (1985).

¹²⁰ Τη σημασία της μητέρας στην κατανόηση της χυναικείας ψυχολογίας ανέδειξαν, την ίδια περίπου περίοδο, ανεξάρτητα μεταξύ τους οι φεμινίστριες θεωρητικοί : E. G. Belotti (1974), D. Dinnerstein (1976), A. Rich (1976), N. Friday (1977) κ.α. Το θυμό ή την εξιδανίκευση που χαρακτηρίζουν τις χυναικείες επιστημονικές προσεγγίσεις στο θέμα αυτό επεξεργάζονται στο άρθρο τους "The Phantasy of the Perfect Mother" οι N. Chodorow, S. Contratto (1982). Βλ. επίσης S. Ruddick (1982), I. Stiver (1986)

Η Ν. Chodorow¹²¹ είναι μία από τις σύγχρονες θεωρητικούς που το έργο της, στο οποίο επιχειρεί μια επανερμηνεία των φροϊδικών θέσεων, έχει προσθέσει πολλές νέες διαστάσεις στην επιστήμη της σύγχρονης ψυχολογίας.¹²²

Κοινωνιολόγος η ίδια, το έργο της έχει ως πλαίσιο την ψυχαναλυτική θεωρία, ιδιαίτερα τη θεωρία Σχέσεων-με-το-Αντικείμενο (Object Relations Theory), που "ενσωματώνει την οπτική τόσο του ρόλου των ορμών όσο και των κοινωνικών σχέσεων στην ανάπτυξη". Η θεωρία αυτή διατηρεί τη φροϊδική "έμφαση στη σημασία της σεξουαλικότητας και συμφωνεί ότι η σεξουαλικότητα οργανώνεται (παραιορφώνεται, απωθείται) στα πρώιμα χρόνια".¹²³

Για την Chodorow "η κρίσιμη διαφοροποιητική εμπειρία στην ανάπτυξη ανδρών και γυναικών προκύπτει από το γεγονός ότι οι γυναίκες, σε παγκόσμια κλίμακα, είναι ... υπεύθυνες για την πρώιμη φροντίδα των παιδιών και (τουλάχιστον) για τη μετέπειτα κοινωνικοποίηση των κοριτσιών".¹²⁴

121 Ν. Chodorow (1974), (1978). Η ίδια χράζει: "Η δική μου κατανόηση των σχέσεων μητέρας-κόρης και των αποτελεσμάτων τους στη γυναικεία ψυχολογία αναπτύχθηκε μέσα από τη συμμετοχή μου, στις αρχές του 1972, σε μια ομάδα γυναικών που συζητούσε αυτές τις σχέσεις (1974) σ. 43. Είναι σαφής η διάσταση των προσωπικών βιωμάτων σ' αυτή τη νέα επιστημονική προσέγγιση.

122 Το έργο της, που εκφράζει τη γενικότερη ιδεολογική μετατόπιση των καιρών, αναγνωρίζεται ευρύτατα από τους σύγχρονους μελετητές της προσωπικότητας. Ενδεικτικά αναφέρω C. Gilligan (1982), J. B. Miller (1986) J. Surrey (1985). Εκτός όμως από την ψυχολογία, το έργο της αποδείχθηκε εξαιρετικά γόνιμο και στη θεωρία της λογοτεχνίας: E. Showalter (1985), καθώς και G. Greene and C. Kahn eds. (1985), βλ. ιδιαίτερα το δοκίμιο της J.K. Gardiner. Γόνιμο, εξάλλου, υπήρξε και στη θεωρία του κινηματογράφου: T. Modleski (1982), E. A. Kaplan (1983), ενδιαφέρουσα εικονογράφηση στα κεφ. 12,15. Όπως χράζει η Kaplan: "ζούμε σε μια κοινωνία που εξουσιάζεται από τον πατέρα και στην οποία η θέση της μητέρας έχει απωθηθεί" σ. 175.

123 Ν. Chodorow (1978) σ. 47.

124 Ν. Chodorow (1974) σ. 43.

Αυτή η ιδιαίτερη εμπειρία εξηγεί τις διαφορές στην προσωπικότητα αλλά και την ασύμμετρη κοινωνική θέση των φύλων¹²⁵. Ο μηχανισμός μέσω του οποίου συντελείται είναι η εσωτερικεύση: "ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της σχέσης μητέρας-κόρης εσωτερικεύονται ... ως βασικά δομικά στοιχεία του γυναικείου εγώ (αν και όχι απαραίτητα αυτού που κανονικά εννοούμε με τη θηλυκότητα)".¹²⁶

Τα "χαρακτηριστικά γνωρίσματα" στη σχέση μητέρας και κόρης, σύμφωνα με την Chodorow, είναι αποτελέσματα πολλαπλών παραχόντων, όπως δείχνει η διερεύνηση κλινικού υλικού. Καταρχήν η κόρη εσωτερικεύει τη μορφή της μητέρας και το "συγχωνευτικό" πρότυπο σχέσης, ως προέκταση μιας έντονης συναισθηματικής σχέσης, ασυνείδητης και συνειδητής, στο άμεσο, προσωπικό, καθημερινό επίπεδο. Όμως και η ίδια η μητέρα ταυτίζεται με την κόρη, ως προέκταση του ίδιου του εαυτού της, συγχέοντας τα όρια μεταξύ τους, δείχνοντας απροθυμία να βοηθήσει την κόρη στις διαδικασίες εξατομίκευσης. Αντίθετα τις δυσχεραίνει, ίσως και για

¹²⁵ Η Chodorow στηρίζει τις απόψεις της στη θεωρητική θέση της G. Rubin (1975): "κάθε κοινωνία οργανώνεται σύμφωνα μ' ένα "σεξουαλικό / φυλετικό σύστημα - συστηματικούς δηλαδή τρόπους ελέγχου της σεξουαλικότητας, των φύλων και των βρεφών - καθώς και με μια ιδιαίτερη οργάνωση της παραγωγής".

Η ίδια στηρίζεται επίσης στα δοκίμια των M. Rosaldo (1974) και S. Ortner (1974), που αναλύουν τη σημασία της αποκλειστικά "μητρικής λειτουργίας" στην οργάνωση των φυλετικών ρόλων και τις επιπτώσεις της στην κατασκευή και αναπαραγωγή της ανδρικής εξουσίας. Chodorow (1978) σ. 8-9.

¹²⁶ N. Chodorow (1974) σ. 44. Να σημειωθεί ότι το εγώ στη θεωρία των Σχέσεων-με-το-Αντικείμενο είναι περιεκτικότερη έννοια από το φροϊδικό σχήμα Εγώ, Αυτό, Υπερεγώ. Αφορά ολόκληρο το άτομο, τον εαυτό-εν-σχέσει, τα ασυνείδητα και συνειδητά κίνητρα και προθέσεις του. Τα δύο πρώτα χρόνια θεωρούνται αποφασιστικά για την ανάπτυξη του εσωτερικού πυρήνα της προσωπικότητας σε σχέση με τη μητέρα ή το πρώτο πρόσωπο συναισθηματικά εμπλεκόμενο, που φροντίζει το παιδί. H. Guntrip (1961). Σήμερα είναι γενικά παραδεκτό ότι την ίδια εποχή ολοκληρώνεται και η διαδικασία ανάπτυξης του "πυρήνα της φυλετικής ταυτότητας" (core gender), R. J. Stoller (1968), (1973).

έναν ακόμη λόγο. "Η γυναίκα ταυτίζεται με τη δική της μητέρα και μέσω της ταύτισης με το παιδί της, επαναβιώνει τον εαυτό της ως παιδί"¹²⁷.

Η οιδιπόδεια σχέση με τον πατέρα δίνει μερική μόνο διέξοδο στην κόρη, η δε μεταφορά ερωτικών κυρίως επενδύσεων σ' αυτόν, που συντελείται σχετικό απρόσκοπτα, δεν κλονίζει την προοιδιπόδεια σχέση με τη μητέρα.¹²⁸

Η κυριαρχία των μητέρων στους γιους δεν εμπεριέχει τη διάσταση της αμφίδρομης αλλά και διαχενεϊκής ταύτισης. Η μητέρα συνήθως ενθαρρύνει τον "ανδρισμό" και την ανεξαρτητοποίηση του γιού της.¹²⁹

Εξάλλου, για το ίδιο το αχόρι, η διαδικασία εξαιωμίκευσης σημαίνεται με τον ή από το πρωτογενές αντικείμενο, απώθηση και προβληματική ταύτιση μ' έναν αόριστο και εξιδανικευμένο ανδρικό ρόλο¹³⁰. Η απουσία του πατέρα από το σπίτι, στις δυτικές κοινωνίες, εμποδίζει την ανάπτυξη μιας πολύ στενής σχέσης μεταξύ τους και επομένως την ταύτιση του γιού με το αληθινό πρόσωπο του πατέρα. Για το λόγο αυτόν, άλλωστε, το αχόρι "ορίζει την ανδρική του ταυτότητα σε μεγάλο βαθμό με αρνητικούς όρους, σαν αυτό που δεν-είναι-θηλυκό ή που δεν-έχει-σχέση-με-

¹²⁷ N. Chodorow (1974) σ. 47. Το ίδιο σημείο τονίζει και η J.C. Smírgel (1975) σ. 49.

¹²⁸ N. Chodorow (1974). Αυτή τη θέση την συναντήσαμε ήδη στους ψυχαναλυτές θεωρητικούς, αρχίζοντας από τον ίδιο τον Freud. Βλ. επίσης J. C. Smírgel (1964).

¹²⁹ Ibid σ. 48.

¹³⁰ Για μια κριτική των αντίστοιχων θέσεων του Freud (1931α) από ψυχαναλυτική σκοπιά βλ. R. Stoller (1973) : "Υπάρχει μια σύγκρουση χτισμένη μέσα στην αίσθηση ανδρισμού, που οι γυναίκες χλιτώνουν : ο πυρήνας της φυλετικής ταυτότητας (core gender) δεν είναι, όπως λανθασμένα είπα (1968), τόσο αμετάκλητος. Κουβαλάει μέσα του την πρωταρχική ακατανίκητη τάση παλινδρόμησης στην πρωταρχική ενότητα με τη μητέρα." σ. 358.

Η E. S. Person (1973) γράφει εξάλλου : "με την πρόσφατη έμφαση στα πρώιμα χρόνια, η γυναικεία ανάπτυξη θεωρείται λιγότερο προβληματική και η ανδρική λιγότερο ευθεία από,τι θεωρείτο αρχικά". σ. 259. Η ίδια υποστηρίζει (1980) ότι η υπερεπένδυση στο πέος και τη σεξουαλικότητα από τους άνδρες "οφείλεται στο εύθραυστο της ανδρικής φυλετικής ταυτότητας" και εξηγεί τη βία που μπορεί να φθάσει ως το βιασμό. σ. 57.

γυναίκες."¹³¹ Με απόρριψη δηλαδή της μητέρας. "Η εξάρτηση από τη μητέρα, η τρυφερή σχέση και η ταύτιση μαζί της, αντιπροσωπεύουν αυτό που δεν είναι ανδρικό. Το αγόρι πρέπει να απορρίψει την εξάρτηση και να αρνηθεί την τρυφερότητα και την ταύτιση".¹³² Έπονται η υποτίμηση των γυναικών και της καθημερινότητάς τους.

Στην οιδιπόδεια περίοδο, η απώθηση αυτή συμπαρασύρει τις συναισθηματικές ανάγκες του αγοριού και εγκαινιάζει ένα βαθύ φόβο για όλες τις σχέσεις που τείνουν να γίνουν πολύ στενές.

Σύμφωνα με το σχήμα αυτό,¹³³ η μετέπειτα διαπαιδαγώγηση και κοινωνικοποίηση στους φυλετικούς ρόλους χτίζει και ενισχύει την ασυνείδητη, σε μεγάλο βαθμό, οργάνωση των φύλων με άξονα τη διαφορετική για το κάθε φύλο πρωτογενή σχέση με τη μητέρα και τη μητρική λειτουργία της.¹³⁴

Για την Chodorow (η οποία καταγγέλλει την αδυναμία του ίδιου του όρου να αποδεσμευτεί από τη μητέρα) "μητρική λειτουργία" (mothering) σημαίνει τη συναισθηματική φροντίδα για το παιδί και τις φυσικές του ανάγκες. Είναι ευνόητο

¹³¹ N. Chodorow (1974) σ. 50.

¹³² N. Chodorow (1978) σ. 181. Τις δυσκολίες στις σχέσεις των δύο φύλων, από το πρίσμα των σχέσεων με τη μητέρα, εξετάζει στο βιβλίο της και η ψυχολόγος C. Oliver (1980).

¹³³ Το σχήμα θα μπορούσε να αποδοθεί και από τις τέσσερις κατηγορίες της ασύμμετρης δομής των ρόλων στη δυτική πυρηνική οικογένεια, γύρω από τους άξονες της συντελεστικότητας (instrumentality) και εκφραστικότητας (expressiveness) του T. Parsons (1956) σ. 45. Τη "λειτουργικότητα" του μοντέλου, που επηρέασε την κοινωνιολογική σκέψη της δεκαετίας του '50, αμφισβήτησε η A. Rossi (1965), (1968), η οποία υποστήριξε ότι μόνο όταν και οι δύο διαστάσεις γίνουν μέρος του ρόλου των γονιών θα υπάρξει λειτουργικότητα. Η ίδια αναλύει επίσης τη δυσλειτουργικότητα αυτού του ρόλου και για την ίδια τη μητέρα. Βλ. και M. Μαχγιώρου (1985).

¹³⁴ "Θεωρητικά ο καθένας, αγόρι ή κορίτσι, που είχε μια "αρκετά καλή" σχέση μητέρας-βρέφους, έχει τη συναισθηματική ικανότητα για γονική λειτουργία". N. Chodorow (1978) σ. 87.

ότι ο "ψυχολογικός" αυτός ρόλος δεν περιορίζεται στη βιολογική μητέρα. Με την ίδια λογική ο ρόλος προεκτείνεται σε όλες τις "φροντίδες" των χυναικών, προς τους άνδρες, τους αρρώστους, και τους υπερήλικες. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι δεν αποτελεί βιολογική αναγκαιότητα. Ωστόσο, αγόρια και κορίτσια μαθαίνουν να θεωρούν μητρικό καθήκον τη φροντίδα, τη θυσία και την ψυχική διαθεσιμότητα, ιδιότητες ενσωματωμένες στη χυναικεία προσωπικότητα και όχι επίκτητες στο επίπεδο της συμπεριφοράς μόνο.

Με βάση τη θέση της Chodorow, θα μπορούσε κανείς να εξηγήσει και την εξαιρετική ανθεκτικότητα των παραδοσιακών σχημάτων παρά τις ιδεολογικές ανακατατάξεις, τον εκσυγχρονισμό και τη φεμινιστική συνειδητοποίηση.

Μοιραία η ταύτιση μητέρας και κόρης εμπεριέχει, ιδιαίτερα στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, τις διαστάσεις της κοινωνικής και ψυχολογικής καταπίεσης της ίδιας της μητέρας. Για την κόρη μάλιστα "η συνειδητή απόρριψη της οιδιπόδειας ταύτισης με τη μητέρα παραμένει συνώνυμη με την ασυνείδητη απόρριψη και υποτίμηση του εαυτού της ..."¹³⁵ Η Chodorow θεωρεί ότι είναι δύσκολο για τη σύγχρονη κόρη των μεσοαστικών και μικροαστικών στρωμάτων να αναπτύξει την απαραίτητη για το ρόλο που της ορίζεται αυτοεκτίμηση, αν και αναχνωρίζει τη σημασία και την ποιότητα της σχέσης και της προσωπικότητας της μητέρας. Θα λέγαμε ότι το σύστημα υπονομεύει τους ίδιους τους μηχανισμούς αναπαραγωγής του.

Δεν είναι όμως μόνο αρνητική η εικόνα αυτή για την Chodorow. Η χυναικεία ταυτότητα, λόγω της σταθερής ταύτισης με τη χυναικεία ιδιότητα της μητέρας,¹³⁶

¹³⁵ N. Chodorow (1974). Οι περισσότερες έρευνες υποστηρίζουν ότι, αντίθετα από τον πατέρα, η μητέρα "αντιπροσωπεύει για την κόρη της (και τον χιό της) παθητικότητα, εξάρτηση, έλλειψη επαφής με την πραγματικότητα". σ. 65.

¹³⁶ Σχετικά με το σημείο αυτό βλ. N. Chodorow (1971). Όπως είδαμε ο Freud είχε τελικά αναγνωρίσει τη "σταθερότητα" αυτής της ταύτισης.

συνεπάχεται τις θετικές ψυχολογικές διαστάσεις της σύνδεσης-με-τους-άλλους (connectedness) και μιας αυθεντικότερης εικόνας του εαυτού-εν-σχέσει.¹³⁷

Πολλές φεμινίστριες θεωρούν τις συγκεκριμένες αυτές ιδιότητες ως αξίες που μπορούν να αντιπαρτεθούν αποτελεσματικά στο ανδρικό πρότυπο, προσαρμοσμένο στον αλλοτριωτικό κόσμο της εργασίας στις σύγχρονες κοινωνίες¹³⁸. Η αλλαγή δεν θα έπρεπε να έρθει, σύμφωνα με την Chodorow, από την απόρριψη των αξιών αυτών, έστω και αν είναι συνώνυμες με την κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών, αλλά αντίθετα από την αλλαγή του συστήματος φυλετικού καταμερισμού της χονικής λειτουργίας.¹³⁹

Μόνο η στενή προσωπική σχέση και με τους δύο γονείς, από την πρώιμη ηλικία, και οι αντίστοιχες ταυτίσεις θα επιτρέψουν στα άτομα να επιλέχουν σύμφωνα με τις επιθυμίες τους, χωρίς να φοβούνται για την ακεραιότητα της φυλετικής τους ταυτότητας.

¹³⁷ Τις διαστάσεις αυτές αναπτύσσει στο ευρύτατα διαδεδομένο έργο της και η ψυχαναλύτρια J. B. Miller (1976). Βλ. και J. Surrey (1985). Η καταχցελία του δυτικού πολιτισμού και των αξιών του καθώς και η συναισθηματική μοναξιά από ανδρική σκοπιά, αυτή τη φορά, εξετάζονται στο ευρύτατα γνωστό έργο του P. Slater (1970).

¹³⁸ Για τους κινδύνους του "μυστικισμού ... της διαφοράς" βλ. C. Guillaumin (1979).

¹³⁹ Χρειάζεται, δηλαδή, σύμφωνα και με την ανάλυση της A. Rich (1976) "η καταστροφή του θεσμού της μητρότητας ... που δεν σημαίνει κατάρχηση της μητρότητας" σ. 280. Η H. Hartmann, εξάλλου, στο σημαντικό άρθρο της (1976) εξετάζει τη θέση της γυναίκας και τις διακρίσεις στην επαγγελματική απασχόληση των φύλων ως αποτέλεσμα μακρόχρονης αλληλεπίδρασης πατριαρχίας και καπιταλισμού. Θεωρεί ότι καταμερισμός της εργασίας και ανδρική κυριαρχία "είναι τόσο αξεδιάλυτα ενωμένα που είναι απαραίτητο να καταστραφεί ο καταμερισμός της εργασίας σύμφωνα με τα φύλα, για να βάλει κανείς τέλος στην ανδρική κυριαρχία". Και αυτό επειδή ο φυλετικός καταμερισμός έχει επιπτώσεις που βυθίζονται βαθιά, ως το ασυνείδητο. σ. 168.

Από όσα προηγήθηκαν προκύπτει ότι στις ψυχολογικές θεωρίες όσον αφορά την ανάπτυξη της προσωπικότητας ανδρών και γυναικών και τις μεταξύ τους διαφορές κυριάρχησαν ορισμένα θέματα.

Η πρώτη διαπίστωση αφορά τη σημασία της πυρηνικής οικογένειας, με κεντρικό το πρόσωπο της μητέρας στην ανάπτυξη των ατόμων ως προς το θεμελιώδη άξονα της ψυχογενετικής ταυτότητας.

Δεύτερη διαπίστωση : η συμπεριφορά ανδρών και γυναικών διέπεται σε μεγάλο βαθμό από ασυνείδητες, εσωτερικευμένες (κατά άλλους εξωτερικευμένες (conditioned)), συμβολικές επιταχές. Οι επιταχές αυτές που ανάγονται στους ψυχογενετικούς ρόλους ξεφεύχουν από τον άμεσο έλεγχο της συνείδησης.

Τρίτη διαπίστωση : η ίδια η διαδικασία της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης εκχράζεται στα δομικά πλαίσια που ορίζουν οι συνισταμένες της εκάστοτε ιστορικής "πραγματικότητας" και έχουν στόχο τον έλεγχο της "επιθυμίας". Το πεδίο των δυνατοτήτων που διαμορφώνεται κατ'αυτό τον τρόπο καθορίζει και τη φύση των κυρώσεων και των ανταμοιβών, πραγματικών και συμβολικών, που αποτείνονται στα άτομα ανάλογα με τις εποχές και τους τόπους. Ο πυρήνας της απαχόρευσης παραμένει αναλλοίωτος.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Σύμφωνα με την G. Rubin (1975), ο πυρήνας κάθε πατριαρχικής κοινωνικής οργάνωσης συνίσταται "στην απαχόρευση της αιμομιξίας, στην υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία και στον ασύμμετρο διαχωρισμό των φύλων" σ. 183. Η ίδια επισημαίνει, στο έργο του Lévi-Strauss, τη θανθάγουσα **υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία** που προϋποθέτει ο παγκόσμιος νόμος της "ανταλλαχής των γυναικών".

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, εξάλλου, το σχετικό δοκίμιο της A. Rich (1980) που αναπτύσσει την ιδέα ότι το ταμπού της αιμομιξίας υπήρξε για να αναγκάσει τις γυναίκες να στραφούν προς τον πατέρα, εγκαταλείποντας το πρωτογενές αντικείμενο. Εστιάζοντας στη σύγχρονη εποχή προσθέτει : "Χρειαζόμαστε μια οικονομική ανάλυση που να εξηχεί το θεσμό της ετεροφυλοφιλίας, με το διπλό ωράριο για τις γυναίκες, τον καταμερισμό της εργασίας, ως την πιο εξιδανικευμένη μορφή οικονομικών σχέσεων" σ. 90. Τέτοια οικονομική ανάλυση μπορεί να θεωρηθεί το πρωτότυπο έργο της C. Delphy, στο σύνολό του. Ενδεικτικά αναφέρω (1974), (1978).

Η αμέσως επόμενη διαπίστωση αφορά την εξαιρετική σημασία της σεξουαλικότητας και εξηγεί και τον κοινωνικό έλεγχο στον οποίο υπόκειται.¹⁴¹

Όπως λέει ο Merleau - Ponty "η σεξουαλικότητα είναι συνεχώς παρούσα σαν μια ατμόσφαιρα", προσδίδοντας σημασία στις θεμελιώδεις διαστάσεις της ύπαρξης.¹⁴² Η ζωντική σημασία της εξηγεί, επομένως, γιατί η διαφορά μεταξύ αυτού που ανταλλάσσει και αυτού που ανταλλάσσεται, η κοινωνική δηλαδή ασυμμετρία των φύλων, συνεπάγεται τον περιορισμό της γυναικείας σεξουαλικότητας.¹⁴³

Η δόμηση της προσωπικότητας μέσω του ελέγχου της αλλά και ο αυστηρότερος περιορισμός που πλήττει τη γυναικεία σεξουαλικότητα αναλύθηκαν στο έργο του Freud και των άλλων ψυχαναλυτών που παρουσίασα.¹⁴⁴ Εκεί αναγνωρίστηκαν οι δυσμενείς επιπτώσεις των αυστηρών περιορισμών στον ψυχισμό και εξετάστηκαν,

¹⁴¹ Βλ. και τις κλασικέςπραγματείες: S. Freud (1912), B. Malinowski (1929), W. Reich (1930).

¹⁴² M. Merleau - Ponty (1945) σ. 196.

¹⁴³ Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι μύθοι εικονογραφούν τη γυναίκα ως σεξουαλικά αχαλίνωτη, βόλβα, και φορέα του χάους. Βλ. J. Bamberger (1974). "Ο μύθος της μητριαρχίας δεν είναι παρά το εργαλείο που χρησιμεύει για να καθηλώνει τη γυναίκα στη θέση της. Για να την ελευθερώσουμε, πρέπει να καταστρέψουμε το μύθο". σ. 280.

Ο ανθρωπολόγος B. Shore (1981) εικονογραφεί ως εξής την εμπειρία των γυναικών στη Σαμόα: "Η γυναικεία σεξουαλικότητα φέρει πολύ μεγαλύτερο φορτίο πληροφοριών από ό,τι η ανδρική... είναι ο άξονας-κλειδί γύρω από τον οποίο διαρθρώνεται η γυναικεία ταυτότητα." σ. 211-212. Βλ. και E. S. Person (1980).

¹⁴⁴ Η J.C. Smirgel ed. (1964) συνοψίζοντας τη σκέψη του Freud λέει: "Αντίθετα με την εσωτερικευση των απαγορεύσεων στο αγόρι, στη διαμόρφωση του Υπερεγώ στο κορίτσι θα επιδράσουν οι εξωτερικοί παράγοντες όπως η αγχώδη, ο εκφοβισμός, η απειλή ότι δεν θα την αγαπούν". σ. 15.

κάτω από διαφορετικά πρίσματα, ο μαζοχισμός και η παθητικότητα, η νεύρωση και η ψυχρότητα ως δυσλειτουργικά φαινόμενα.¹⁴⁵

Από όλα τα παραπάνω συνάχεται ότι η χυναικεία εμπειρία της σεξουαλικότητας, με την ιδιαιτερότητα των απαχορεύσεων που την περιβάλλουν, καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο οι χυναικές οδηγούνται στη "θηλυκότητα".

Δεν είναι τυχαίο, επομένως, ότι μια πλούσια βιβλιογραφία τεκμηριώνει τη δυσκολία των ενήλικων χυναικών στους τομείς που ορίζονται ως ανδρικοί, που δεν εμπήτουν δηλαδή στο πεδίο της θηλυκότητας.

Ανεξάρτητα από την ερμηνεία των δυσκολιών - ωθόνος του πέους, αδυναμία μετουσίωσης, φυσική ασυμβατότητα ή επιθυμία των ανδρικών προνομίων - παραμένει γεγονός ότι το κλινικό υλικό παρουσιάζει σαφώς την εικόνα μιας συγκρουσιακής σχέσης ανάμεσα στα έρχα και τις ημέρες των χυναικών και τα επιτεύγματα του πολιτισμού.

Οι έρευνες της M. Horner περιγράφουν τη θηλυκότητα και τα κοινωνικά επιτεύγματα ως κατά βάση ασύμβατα.¹⁴⁶

Η Horner υποστηρίζει την ύπαρξη ενός "ψυχολογικού φραχμού", τον οποίο ονομάζει "κίνητρο αποφυγής της επιτυχίας".¹⁴⁷ Αυτό συνδέεται με το φόβο που προκαλεί στις χυναικές η επιτυχία, η οποία είναι συνυφασμένη με την

¹⁴⁵ Ο B. Grunberger (1964), αντικρούοντας τη φροϊδική θέση σχετικά με την υποτονική σεξουαλικότητα της χυναικας, "την εξαιρετική συχνότητα της σεξουαλικής ψυχρότητας", τονίζει: "οι ανεπάρκειες, οι αναστολές και οι ενοχοποιήσεις κάθε είδους (που συναντάμε στην ανάλυση) μαρτυρούν τη ζωντάνια της χυναικείας σεξουαλικότητας, γιατί δεν αναστέλλεται ούτε αντι-επενδύεται κάτι που δεν υπάρχει". σ. 104. Ενδιαφέρουσα ως προς τις διαστάσεις αυτές είναι η επισκόπηση της σύγχρονης βιβλιογραφίας της σχετικής με τη χυναικεία σεξουαλικότητα των P. Miller, M. Fowlkes (1980).

¹⁴⁶ M. Horner (1968, 1970 α) Στις έρευνες αυτές η Horner χρησιμοποίησε προβλητικές δοκιμασίες (T.A.T.).

¹⁴⁷ M. Horner (1970 α) σ. 46. Η λεκτική αυτή αντίφαση θυμίζει την ανάλογη του Freud (1924), σχετικά με την "ανάγκη τιμωρίας" που ο ίδιος αποδίδει σε ασυνείδητες ενοχές, ως έκφραση του ηθικού μαζοχισμού σ. 294.

επιθετικότητα και τον ανταγωνισμό στις κοινωνίες μας. "Υπάρχει στη χυναικεία προσωπικότητα μια λαγθάγουσα προδιάθεση αποφυγής της επιτυχίας ... που υποδηλώνει ότι οι χυναίκες αναστέλλουν την τάση για επιτεύγματα εξαιτίας του άγχους για τις αρνητικές επιπτώσεις που αναμένεται ότι θα ακολουθήσουν την επιτυχία".¹⁴⁹

Οι επιπτώσεις που φαντασιώνουν οι χυναίκες είναι η απώλεια της δηλικότητας, της αυτοεκτίμησης, η κοινωνική αποδοκιμασία και η απόρριψη από το άλλο φύλο.¹⁴⁵

Ο "φόβος της επιτυχίας", ιδιαίτερα εμφανής στις χυναίκες που έχουν την επιθυμία και τα προσόντα ανέλιξης, έχει συζητηθεί ευρύτατα τα τελευταία είκοσι χρόνια. Η κυριότερη κριτική¹⁵⁰ εναντίον των θέσεων της Horner είναι ότι παρουσιάζει το σύνδρομο αυτό να αφορά αποκλειστικά τις χυναίκες, ενώ το συναντάμε και στα δύο φύλα. "Προκαλεί έκπληξη η αντίληψη ότι ο "φόβος της επιτυχίας" είναι μια σημαντική παράμετρος μόνο στις ζωές των χυναικών και όχι και των ανδρών".¹⁵¹ Και όμως, από τις έρευνες έχει φανεί ότι "ο φόβος της

¹⁴⁶ M. Horner (1970 β) σ. 1.

¹⁴⁹ Υιοθετώντας τις θέσεις της Horner, οι G. Sassen (1980) και C. Gilligan (1982) θεωρούν ότι "ο φόβος της επιτυχίας", ιδιαίτερα σε συνθήκες ανταγωνισμού, μπορεί να οφείλεται στο διαφορετικό τρόπο με τον οποίο οι χυναίκες δομούν την πραγματικότητα. Οι ίδιες προσθέτουν ότι, σύμφωνα με το σχήμα της Chodorow, άνδρες και χυναίκες αντιλαμβάνονται τον κίνδυνο διαφορετικά: "οι άνδρες τον διαβλέπουν στην προήλωση (που απαιτούν οι σχέσεις), ενώ οι χυναίκες στον αποχωρισμό". C. Gilligan (1982) σ.42.

Παρόμοια θέση υποστηρίζει και η L. W. Hoffman (1972), η οποία ωστόσο επισημαίνει ότι ο "φόβος της επιτυχίας" στις χυναίκες, όπως και η μεγάλη ανάγκη τους για σχέσεις (affiliation), που βασίζεται εν μέρει σε μια αίσθηση ανεπάρκειας, ίσως υποδηλώνουν μια ποιότητα νευρωτικού εξαναγκασμού". σ. 150.

¹⁵⁰ Κριτική επισκόπηση κυρίως για θέματα μεθοδολογίας βλ. D. Tresemer (1976a).

¹⁵¹ D. Tresemer (1976 b), σ. 865, L. Monahan (1974).

επιτυχίας" στους άνδρες και είναι στατιστικά σπανιότερος, και έχει διαφορετικό περιεχόμενο από τον αντίστοιχο χυναϊκίό : είναι άμεσος ενώ των χυναϊκών διαμεσολαμβάνεται από το φόβο της κοινωνικής απόρριψης.¹⁵²

Άλλοι ερευνητές αντικρούουν τη θέση της Hoffman με το σκεπτικό ότι, και αν ακόμη υπάρχει αυτός ο φόβος στις χυναϊκές, τίποτε δεν αποδεικνύει ότι πρόκειται για εσωτερικό κίνητρο και όχι για κοινωνικά επιθυμητές αντιδράσεις στις προβλητικές δοκιμασίες.¹⁵³

Ωστόσο παρά τις όποιες αντιρρήσεις "ο φόβος της επιτυχίας" υπήρξε χόνιμη έννοια. Ως πολύτιμο "στιχμιότυπο", η προβολή του φόβου πάνω σε μια φωτογραφία, έδειξε τη δύναμη των κοινωνικών προσδοκιών στον ψυχισμό των ατόμων. Ευαισθητοποίησε τους ερευνητές και τους έστρεψε σε καθολικότερες θεωρήσεις των ενδοψυχικών συγκρούσεων και του άγχους των χυναϊκών για φιλοδοξίες που υπερβαίνουν τα όρια του ρόλου τους.¹⁵⁴

Ο ψυχαναλυτής D. Krueger χράζει : "ένα διάχυτο συμπτωματικό σύμπλεγμα της σύγχρονης χυναϊκας μας αναγκάζει να διερευνήσουμε τους εσωτερικούς, συνειδητούς και ασυνείδητους, παράχοντες που οι χυναϊκές χρησιμοποιούν για να αναστείλουν την επιτυχία τους".¹⁵⁵ Ο ίδιος επισημαίνει ότι συμπεριφορές όπως η υπονόμηση των δυνατοτήτων ή η αποφυγή απαιτούν "μια εξήγηση πολύ βαθύτερη και πιο πολύπλοκη από το φόβο που μπορεί απλά να αισθανθεί μια χυναϊκα να φανεί μη ελκυστική, απορριπτέα, και χωρίς θηλυκότητα".¹⁵⁶

¹⁵² L. W. Hoffman (1977 a).

¹⁵³ A. Stein και M. Balley (1973).

¹⁵⁴ "Τμήμα του άγχους" αποκαλεί η E. Maccoby (1963) το ψυχικό κόστος που συνεπάγονται οι συγκρούσεις.

¹⁵⁵ D. Krueger (1984) σ. XIII.

¹⁵⁶ Στο ίδιο σ. 129.

Η ψυχαναλύτρια J. Smirgel έχει ήδη από το 1964 προτείνει μια ενδιαφέρουσα ερμηνευτική εκδοχή για τις ενδοψυχικές συγκρούσεις των χυναικών σε σχέση με την ενοχή που αισθάνονται στο πεδίο των επιτευχμάτων. Κατ'αυτήν, η οιδιπόδεια ενοχή απέναντι στη μητέρα, η οποία συνδέεται με την αναστολή της σεξουαλικής ζωής και καταλήγει στην ψυχρότητα, "διπλασιάζεται από το αίσθημα ενοχής απέναντι στον πατέρα και ως προς τη διάσταση αυτή η ενοχή είναι χαρακτηριστικά χυναικεία". 157

Παρά το γεγονός ότι και για τους άνδρες η διανοητική δραστηριότητα συνδέεται συνήθως με τον πατέρα, βρίσκουμε και πάλι την επιβάρυνση μιας "διπλής ενοχής" που αποδεικνύεται ιδιαίτερα εξουθενωτική για τις χυναικές.

Αυτή η χυναικεία "διπλή ενοχή" έχει σαν αποτέλεσμα την παρεμπόδιση κάθε πραχμάτωσης, που θα έπαιρνε στο ασυνείδητο τη συμβολική σημασία μιας φαλλικής απόκτησης, σε οποιοδήποτε τομέα.

Σύμφωνα με τη θέση αυτήν, επιτυχία για τις χυναικές σημαίνει ιδιοποίηση του πέους του πατέρα, πράξη καταρχήν επιθετική προς τη μητέρα, ταυτόχρονα δε σημαίνει και ευνουχισμό του ίδιου του πατέρα,¹⁵⁸ που λειτουργεί εδώ ως τιμωρός αρχή.

"Η φαντασματική κατοχή του πέους είναι συχνά τόσο συγκρουσιακή που μια ελάχιστη, εξωτερική παρέμβαση αρκεί για να ξυπνήσει την ενοχή μιας χυναικας που εκ πρώτης όψεως εμφανίζεται χωρίς αναστολές στο επαγγελματικό πεδίο". 159

Η σημασία του φαλλού στο ασυνείδητο ανδρών και χυναικών και η συμβολική προβολή του στους πιο ετερόκλητους τομείς συνδέεται, κατά την Smirgel, με

157 J. Smirgel (1964) σ. 144.

158 Στο ίδιο σ. 144-145.

159 Στο ίδιο σ. 147.

αρχαϊκές συγκρούσεις : "Κατά βάθος η επιθυμία του νέου (για τις γυναίκες) δεν είναι παρά η συμβολική έκφραση μιας άλλης επιθυμίας. Η γυναίκα δεν θέλει να είναι άνδρας αλλά να ξεχωρίσει από τη μητέρα όντας γυναίκα πλήρως και αυτόνομη".¹⁶⁰

Θεωρώ ότι αυτή ακριβώς η επιθυμία της απαγορεύεται στην πατριαρχία. Η παρακώλυση των οδών που οδηγούν στην αυτονομία και η παρατεινόμενη συναισθηματική εξάρτηση του νέου κοριτσιού από τη μητέρα εξασφαλίζουν την υποταχή της κάθε νέας γενιάς στο πεπρωμένο της προηγούμενης. Όπως λέει η D. Schecter "η εξάρτηση καταλήγει για τη γυναίκα ασυνείδητα σ' ένα σχήμα "δίδυμης" ύπαρξης με τη μητέρα". Κάθε δική της επιτυχία ισούται με την αποτυχία της μητέρας της.¹⁶¹

Στις σημερινές θεωρίες της ψυχολογίας παρατηρείται μια επιστημονική τομή : η μελέτη της γυναικείας προσωπικότητας, σήμερα, δεν ερμηνεύει την επιθυμία για πλήρη συμμετοχή ως παρέκκλιση από ένα ιδανικό μοντέλο θηλυκότητας αλλά τείνει, αντίθετα, να αναδείξει τα εσωτερικά εμπόδια που αναστέλλουν τις γυναίκες στις νόμιμες πλέον φιλοδοξίες τους.

Εγκαταλείποντας το αρχικό φροϋδικό σχήμα, της οιδιπόδειας ταύτισης του κοριτσιού με τη μητέρα, η σημερινή ψυχαναλυτική θεώρηση στράφηκε περισσότερο στην ύστερη φροϋδική θέση για τη σημασία της προοιδιπόδειας σχέσης μητέρας-κόρης, μειώνοντας ωστόσο σημαντικά και τον μετέπειτα ρόλο του πατέρα.

¹⁶⁰ J. C. Smirgel σ. 162. Σχετικά πρόσφατα, στις προσεγγίσεις ορισμένων ψυχαναλυτών, ο πατέρας παύει να θεωρείται τιμωρός αρχή. Η D. Schecter (1979) γράφει : "Η επιτυχία θεωρείται ασυνείδητα ως αιτία ρήξης της πρωτογενούς δυαδικής σχέσης με την προοιδιπόδεια μητέρα". Τιμωρός αρχή, επομένως, καθίσταται η μητέρα, η δε κύρωση παίρνει τη μορφή πλήρους εγκατάλειψης και εκμηδένισης. σ. 35. Βλ. επίσης R. Moulton (1977).

¹⁶¹ D. Schecter (1979) σ. 36.

Σημείο σύγκλισης των περισσότερων σύγχρονων ψυχαναλυτικών θεωριών αποτελεί αυτή η προοιδιπόδεια σχέση.¹⁶²

Θα έλεγε, λοιπόν, κανείς ότι αιτία των δεινών είναι σε τελική ανάλυση αυτή η "στέρεη" ταύτιση του κοριτσιού κατά την προοιδιπόδεια φάση μόνο όμως, όπως πιστεύω, στο μέτρο που η οιδιπόδεια μητέρα παραμένει υποταχμένη στον παραδοσιακό ρόλο της.

Το πρόβλημα είναι ότι από την πληθώρα των ερευνών ελάχιστες είναι εκείνες που στηρίζονται στην ανάλυση πραγματικών βιωμάτων.¹⁶³ Μιας λείπουν έρευνες που θα επικεντρώνονταν στον αποδραστικό ρόλο της οικογένειας, στη δυναμική των γονεϊκών σχέσεων και στις πρακτικές διαπαιδαγώγησης, που θα αναδείκνυαν βηλαδή τη σημασία του πρώτου συναισθηματικού περιβάλλοντος, τόπο ταυτίσεων και διαμόρφωσης της εικόνας του εαυτού και του κόσμου.

¹⁶² Αναφέρω για παράδειγμα το αφιέρωμα : L'archaïque της Nouvelle Revue de Psychanalyse, (1982). Ενδιαφέρουσα, από την άποψη αυτή, είναι και η ανακοίνωση της C. Degoumois (1988) στο Ψυχαναλυτικό Συνέδριο στους Δελφούς. (φωτοτυπία). Η Degoumois ζητά την "απενοχοποίηση" της μητέρας και την είσοδο του πατέρα στην κλινική θεωρία και πρακτική.

¹⁶³ Εκτός από το δημοσιευμένο κλινικό υλικό ψυχαναλυτικών και άλλων θεραπευτικών προσεγγίσεων, που κινούνται κυρίως στο χώρο της ψυχοπαθολογίας, τα ευρήματα των περισσότερων ψυχολογικών ερευνών, κυρίως στις ΗΠΑ, στηρίζονται σε ερωτηματολόγια. Η τρέχουσα αυτή πρακτική παρέχει χρήσιμα στατιστικά δεδομένα χωρίς όμως τις πολύτιμες πληροφορίες για το πώς το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο επηρεάζει τα ευρήματα.

Οι λίγες έρευνες, όπως αυτές της Horner, που χρησιμοποιούν προβλητικές δοκιμασίες, στηρίζονται σ'έναν πολύ νεανικό πληθυσμό, λευκών στην πλειοψηφία, φοιτητών και φοιτητριών. Επ' ευκαιρία αναφέρω το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι ελάχιστες σχετικές έρευνες όσον αφορά τον μαύρο φοιτητικό πληθυσμό. Βλ. M. Horner (1970 c), J. Weston et al. (1972). Για να εξηγήσουν τη σπανιότητα μαύρων φοιτητριών με "φόβο επιτυχίας" οι ερευνήτριες επικαλούνται επί το πλείστον πολιτισμικούς παράγοντες και συγκεκριμένα το θετικό πρότυπο της μαύρης εργαζόμενης μητέρας, καθώς και την παράδοση που ωθεί τα κορίτσια να γίνουν δυναμικές και ανεξάρτητες γυναίκες.

Παρά ταύτα, το αίτημα έχει εκφραστεί¹⁶⁴. Η ίδια η Horner επισημαίνει την ανάγκη διαχρονικών ερευνών που "θα παρακολουθούσαν τα νέα κορίτσια κατά την εφηβεία, τις σπουδές, το γάμο και την επιλογή σταδιοδρομίας (αν υπάρχει)" (sic).¹⁶⁵

Την ίδια ανάγκη εκφράζουν και άλλες ερευνήτριες, όταν επισημαίνουν ότι "δεν έχει γίνει αρκετή έρευνα σχετικά με τους συμβιβασμούς και τις προσπάθειες για την αρμονική σύζευξη (integration) που επιχειρούν οι γυναίκες, θέλοντας να συμφιλιώσουν την επιθυμία τους για επιτεύγματα με τη θηλυκότητα".¹⁶⁶

Θεωρώ ότι οι απαγορεύσεις που πλήττουν τις γυναίκες, αναστέλλοντας όλους τους σημαντικούς τομείς της ανθρώπινης έκφρασης, απαιτούν τη μελέτη των προσωπικών βιωμάτων, όπως αυτά εχγράφονται στο οικογενειακό και ευρύτερο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο.

Έννοιες όπως ο "φόβος της επιτυχίας" ή "η διπλή ενοχή", καθώς και οι πιο πρόσφατες αναφορές στα προοιδηόδεια συμπλέγματα αποτελούν πολύτιμα ερμηνευτικά κλειδιά. Ωστόσο οι έννοιες αυτές παραμένουν ανεπαρκείς εφόσον δεν δοκιμάζονται μέσα στο ευρύτερο φάσμα των γυναικείων εμπειριών και δεν εμπλουτίζονται με όρους της βιωμένης προσωπικής ιστορίας.

Η έρευνα που ακολουθεί επιχειρεί μια συνολικότερη προσέγγιση της εμπειρίας ορισμένων ενήλικων γυναικών στην Ελλάδα σήμερα, και την ανίχνευση των ενδοψυχικών τους συγκρούσεων. Προσπαθεί δηλαδή να ανιχνεύσει τους τρόπους με

¹⁶⁴ Την παντελή σχεδόν έλλειψη εμπειρικής ψυχολογικής έρευνας στη Γαλλία, όσον αφορά τα φύλα, καταγγέλλουν οι M. Hurlig και M. Pichevin (1986). Στην εισαγωγική συλλογικού έργου, που παρουσιάζει μεταφράσεις άρθρων από Αμερικανίδες ψυχολόγους, αναφέρουν τόσο το Le Fait Féminin (1978) όσο και το Femmes, féminisme et recherches (1984) ως δείγματα αυτής ακριβώς της έλλειψης. Ενδιαφέρουσα ωστόσο θεωρώ τη μελέτη της B. Zazzo (1972).

¹⁶⁵ M. Horner (1970 α) σ. 69.

¹⁶⁶ A. Stein και M. Balley (1973) σ. 365.

τους οποίους η Επιστομή διαρθρώνεται με την Εικόνα που προτείνεται στις γυναίκες ως Πραγματικότητα.

[Faint, mostly illegible text covering the main body of the page, appearing to be bleed-through from the reverse side.]

Μεθοδολογία

1. Ανάπτυξη της Βιογραφικής Μεθόδου

Πριν επιλεξω τη βιογραφική προσέγγιση δοκίμασα διάφορες μεθόδους. Καταρχήν έγινε φανερό ότι η ποσοτική προσέγγιση ήταν ατελής, ακόμα και αν θα μπορούσε κανείς να λύσει τεχνικά προβλήματα όπως π.χ. αυτό της αντιπροσωπευτικότητας¹. Κυρίως ήταν τεχνικά αδύνατο να ορισθεί ένας τόσο ρευστός χώρος, όπως αυτός του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, ιδιαίτερα όταν η επιλογή μου απέκλειε, εξ ορισμού, τις γυναίκες που ανήκαν στο χώρο του "θεσμοθετημένου φεμινισμού". Η απόφασή μου να εστιάσω την έρευνα στον αυτόνομο χώρο, ως χώρο αμιγούς φεμινιστικού προβληματισμού, απέκλειε τις μαζικές γυναικείες οργανώσεις που πρόσκεινται σε πολιτικά κόμματα.

Η έννοια "αμιγής φεμινισμός" δεν έχει εδώ τη σημασία μιας ιδεολογικής καθαρότητας ή μιας "σωστής" θέσης σε σχέση με άλλες, λανθασμένες, αλλά μιας οπτικής που έχει ρητά ορίσει ως αποκλειστικό της αντικείμενο την απελευθέρωση των γυναικών.

Όσον αφορά, λοιπόν, τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις, τα άτομα που ήθελα να προσεγγίσω δεν ανήκαν σε οργανωμένους χώρους και ως εκ τούτου δεν ήταν δυνατή η πλήρης καταγραφή των μελών ή ο αριθμητικός τους προσδιορισμός. Άρα

¹ Η βιογραφική προσέγγιση χρησιμοποιήθηκε συστηματικά από τους κοινωνιολόγους του Σικάγο μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Έχινε ευρύτερα γνωστή με την παραδειγματική έρευνα των W.I. Thomas και F. Znaniecki (1918-1920), παραμερίστηκε όμως από τις ποσοτικές μεθόδους που αναπτύχθηκαν κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στις Η.Π.Α. Την τελευταία δεκαετία παρατηρείται ένα ζωντανό ενδιαφέρον για τη βιογραφική προσέγγιση στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α. Σχετικά βλ. το ειδικό αφιέρωμα των *Cahiers Internationaux de Sociologie* (1980). Επίσης D. Bertaux, M. Kohli (1984), D. Bertaux ed., (1983), J. A. Kelley (1978). Για την παρουσίαση της βιογραφικής προσέγγισης στην Ελλάδα βλ. την Εισαγωγή στο Π. Κιτρομηλίδης (1985), Μ. Θανοπούλου, Μ. Πετρονιώτη (1987), Μ. Πετρονιώτη (1988). Ενδιαφέρουσα εφαρμογή της μεθόδου αποτελεί η περίπτωση των κομμωτριών, που έγινε από την Α. Μπακαλάκη, (1983), (1986).

ήταν αδύνατον να κατασκευαστεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα φεμινιστριών εφόσον ο χώρος αυτός, ρευστός στη σύστασή του, δεν μπορεί να καθοριστεί στο σύνολό του, με συγκεκριμένα στοιχεία που θα κάλυπταν τη στατιστική αντιπροσωπευτικότητά του.

Όσον αφορά τα μέσα, ένα κλειστό ερωτηματολόγιο βασισμένο σε υποθέσεις προς απόδειξη θα ήταν εκ προοιμίου ανεπαρκές για να πησιιάσει κανείς έναν άγνωστο τομέα, που ελάχιστα έχει απασχολήσει την έρευνα στην Ελλάδα.

Άλλωστε, σ' ένα προκαταρκτικό στάδιο, έχινε μια απόπειρα να χρησιμοποιηθούν μερικά ερωτηματολόγια από αυτά που αφορούν στην ξένη βιβλιογραφία, ιδιαίτερα την αμερικάνικη.² Παρά την προσαρμογή τους στην ελληνική πραγματικότητα, η προσπάθεια έδωσε πολύ επιφανειακά αποτελέσματα, που δεν άγγιζαν την ουσία του προβληματισμού.

Τα ανοικτά, από την άλλη μεριά, ερωτηματολόγια δεν θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της έρευνας καθώς η προβληματική, που αφορούσε τα βιώματα των χυναικών που είχαν προσχωρήσει στο φεμινιστικό κίνημα, απαιτούσε μια προσέγγιση ολιστική, ικανή να παρακολουθήσει μακροχρόνιες διαδικασίες. Το φαινόμενο της φεμινιστικής συνειδητοποίησης και πρακτικής προϋποθέτει από τη φύση του μια σειρά διεργασιών που εχχράφονται στη διάρκεια. Η διερεύνηση, η περιγραφή και η εικονογράφησή τους, με στόχο την ερμηνεία, θα ήταν δυνατές μόνο μέσα από μια ολοκληρωμένη εικόνα, ένα σύνολο βηλαδής, μια ιστορία ζωής, με αρχή, μέση και τέλος. Η προσέγγιση με "αφηγήσεις ζωής"³ κατορθώνει ακριβώς να παρακάμψει την εχχενή αποσπασματικότητα των προκατασκευασμένων

² C.A. Beree (1979), P. A. Goldberg et al. (1979).

³ Ο D. Bertaux (1980) αναφέρει ότι "ο αμερικανός κοινωνιολόγος Norman Denzin ... με τον όρο "αφήγηση ζωής" (life story, récit de vie) ορίζει την ιστορία μιας ζωής όπως τη διηγείται το ίδιο το άτομο που την έζησε." Τον όρο "ιστορία ζωής" (life history) χρησιμοποιεί, αντίθετα, όταν στο υλικό της αφήγησης προστίθενται και δεδομένα από άλλες πηγές. σ. 200.

ερωτήσεων και της δομής που αυτές επιβάλλουν, όπως επίσης, στο μέτρο του δυνατού, και την επιβολή της οπτικής του ερευνητή.

Η επιλογή της βιογραφικής μεθόδου δεν θα πρέπει να αποδοθεί σε μεθοδολογικές, αποκλειστικά, δεσμεύσεις.

Επέλεξα τη συγκεκριμένη ποιτική προσέγγιση για δύο πρόσθετους λόγους. Ο ένας είναι η απομυθοποίηση της αποστασιοποιημένης, "καθαρής" επιστήμης, που είναι πλέον δεδομένη για τις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες.⁴

Ο δεύτερος λόγος είναι περισσότερο προσωπικός. Ως φεμινίστρια, πιστεύω στην ορθότητα της προτροπής: "να κρατήσουμε το θυμό μας, να διατηρήσουμε, δηλαδή, αναλύοντας την καταπίεση των άλλων, καθαρή την εικόνα της δικής μας καταπίεσης."⁵ Η επιθυμία μου να δώσω την ευκαιρία σε γυναίκες, με βιώματα συναφή με τα δικά μου, να μιλήσουν και να εκφράσουν τους προβληματισμούς των, με τρόπο που θα ικανοποιούσε τις εσωτερικές τους ανάγκες, απαιτούσε μια προσέγγιση ελαστική⁶, που θα έδινε το προβάδισμα στα υποκείμενα της έρευνας.

⁴ Η σύγχρονη τάση στις κοινωνικές επιστήμες είναι η "μεροληπτική" (value involved) έρευνα, της οποίας τα ερωτήματα ξεκινούν από μια ομολογημένη ιδεολογική τοποθέτηση και μετά ακολουθούν οι επιστημονικοί κανόνες που αξιολογούν τα ευρήματα, μέσα από τη συγκεκριμένη οπτική. M. Heinrich (1972). Βλ. και A. Gouldner (1970), (1975). Η φεμινιστική κριτική για την κλασική ερευνητική μεθοδολογία εστιάζεται στην κοινωνική σχέση μεταξύ ερευνητή και υποκειμένου και υποστηρίζει ότι η υποτιθέμενη επιστημονική ουδετερότητα συσκοτίζει και αρνείται αυτήν τη σχέση. Περισσότερα στοιχεία για το θέμα αυτό στις E. Fee (1981), R. Bleier (1984), E.F. Keller (1985), S. Harding (1986). Το πρόβλημα της "αορατότητας" των γυναικών στην κοινωνική έρευνα και η εξεύρεση νέων προσεγγίσεων "μη σεξιστικής" ιδεολογίας απασχολεί σήμερα ερευνητές και ερευνήτριες. Βλ. H. Roberts (1981). Η C. Delphy (1981) θεωρεί εξάλλου ότι η απουσία των γυναικών δεν αποτελεί ούτε μεθοδολογικό λάθος, ούτε ιδεολογική προκατάληψη, αλλά ένδειξη της θέσης της στην ιεραρχική κοινωνική δομή.

⁵ Από το σημείωμα της συντακτικής επιτροπής στις Nouvelles Questions Féministes (1981), σ. 8. Για την επιρροή της "φεμινιστικής συνείδησης", ως παραμέτρου στην ερευνητική πρακτική βλ. D. E. Smith (1977). Επίσης L. Stanley, S. Wise (1979), S. Reinharz (1983a, 1983b). Για την Ελλάδα βλ. K. Βενιπούλου (1988).

⁶ "Η ελαστικότητα είναι το μυστικό των δυνατοτήτων της μεθόδου αυτής". P. Thompson (1980). σ. 255.⁶

Σύμφωνα με τον Fritz Schütze η σημασία που έχει για τα ίδια τα άτομα μια πληροφορία μπορεί να εκφραστεί μόνο με τα λόγια των υποκειμένων της έρευνας και μόνον αν τους δοθεί η ευκαιρία να εκφράσουν τις σκέψεις τους μέσα στο γενικό πλαίσιο μιας δεδομένης εμπειρίας.⁷ Η βιογραφική μέθοδος, με την ποιοτική προσέγγιση, φάνηκε να καλύπτει όλες αυτές τις ανάγκες.

Η βιογραφική μέθοδος στην "εκρηκτική υποκειμενικότητά της",⁸ αποτελεί μέθοδο ιδιαίτερα χρονοβόρα μεν και ψυχικά επιβαρυντική, η οποία επιτρέπει ωστόσο τη συγκέντρωση πλούσιου υλικού, που οργανώνεται από το ίδιο το υποκείμενο.

Ο κλινικός ψυχολόγος βρίσκεται εδώ σε προνομιακή θέση.⁹ Η πείρα του με ατομικές περιπτώσεις τον διευκολύνει τόσο στην αντιμετώπιση της υποκειμενικότητας όσο και στη διαχείριση της ψυχικής επιβάρυνσης, που αποτελεί εχθρικό στοιχείο της βιογραφικής απόπειρας.

Η διττή αυτή ευαισθητοποίηση του επιτρέπει μέσα από "τη σύγχυση, τις ασάφειες και τις αντιφάσεις ..." ¹⁰, που συνθέτουν τη ζωή των ανθρώπων, να ανιχνεύσει τις διαδικασίες, επιχειρώντας να δώσει μια ερμηνεία στο φαινόμενο. Είναι αυτονόητο ότι η κλινική πείρα αποδεικνύεται επίσης πολύτιμη στην ανάδειξη των σχέσεων που λανθάνουν στους συνειρμούς, τις επαναλήψεις ή τα κενά του προφορικού λόγου.

Παρά τη γιγάντωση ονομασία τους, "οι αφηγήσεις ζωής" δεν αποσκοπούν σε κάποια πλήρη καταγραφή του "χαμένου χρόνου," αλλά μάλλον σε μια διαχρονική χαρτογράφηση των εμπειριών που το άτομο θεωρεί σημαντικές στην εξέλιξή του.

⁷ Schütze Fritz (1983,1984), αναφέρεται από την I.K. Helling (1984) σ. 15.

⁸ F. Ferrarotti (1983) σελ. 65.

⁹ Ωστόσο δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι ένας κοινωνιολόγος ερευνητής, για παράδειγμα, θα υποκινούσε μια διαφορετική αφήγηση, ίσως λιγότερο φορτισμένη ως προς τις εξομολογητικές της διαστάσεις.

¹⁰ A. Faraday, K. Plummer (1979) σελ. 776-777.

Είναι δηλαδή η "αφήγηση ζωής" ... "μία κατασκευή σφυρηλατημένη από λέξεις"¹¹ - υλικό της τα σημαντικά γεγονότα της ζωής, που το υποκείμενο επιλέγει και παρουσιάζει μέσα από ένα σημερινό πρίσμα. Ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι δεν πρόκειται για τη φωτογραφία μιας ζωής αλλά για μια "μεταφορά"-μία ερμηνεία του παρελθόντος που αποκτά την ώρα της διήγησης μια λογική που δεν είχε τότε¹². Εξ ου και το αναπόφευκτο των πολλαπλών ερμηνειών που προσφέρονται από το υλικό αυτό¹³. Οι ιστορίες που γίνονται για χάρη του ερευνητή παραπέμπουν και σ' ένα άλλο σημαντικό στοιχείο αυτής της προσέγγισης, που είναι η σχέση ερευνητή και υποκειμένου. Γιατί, αν το υλικό της διήγησης αφορά τη ζωή του συγκεκριμένου ατόμου, η πράξη της διήγησης αποτελεί μια σχέση διαλεκτική μεταξύ των δύο, που εγχράφεται στο παρόν.¹⁴

Είναι αυτονόητο ότι η παρουσία ενός άλλου ερευνητή θα προκαλούσε μια διαφορετική διήγηση καθώς και ότι η εμπειρία της κάθε συνάντησης είναι μοναδική και ανεπανάλητη. Ως εκ τούτου η δυναμική των διηγήσεων είναι εκ διαμέτρου αντίθετη από την λιγότερο ή περισσότερο κωδικοποιημένη επαναληπτικότητα άλλων προσεγγίσεων.

Ελάχιστη προϋπόθεση για την ανάπτυξη της διήγησης είναι η ώριμη και ειλικρινής απόφαση του υποκειμένου να μιλήσει, καθώς και ο απόλυτος σεβασμός του ερευνητή για το υποκείμενο. Βέβαια ο σεβασμός είναι προϋπόθεση κάθε έρευνας, στη συγκεκριμένη όμως προσέγγιση αναδεικνύεται σε κεντρικό στοιχείο

¹¹ B. Mandel (1980) σελ 49.

¹² C. Corradi (1986).

¹³ Το πρόβλημα της εγκυρότητας των ερμηνειών δεν αφορά μόνο τη βιογραφική προσέγγιση αλλά, όπως επισημαίνουν και οι Bertaux, Kohli (1984), υπάρχει στον πυρήνα της ερμηνευτικής έρευνας γενικά σ. 233.

¹⁴ C. Corradi (1986):

της. Παραμερίζοντας την ερευνητική περιέρχεια, προέχει ο σεβασμός της τυχόν δυσκολίας του υποκειμένου να μιλήσει, δυσκολία που οξύνεται σ' αυτήν ειδικά την προσέγγιση. Γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η διήγηση είναι "κατασκευή" (Gestalt) που τείνει στην ολοκλήρωσή της, υπακούοντας σε μια εσωτερική λογική και έχοντας σαν στόχο να δώσει νόημα σε μια διαδρομή ζωής. Γιαυτό ακριβώς, η πορεία του λόγου (discours) ¹⁵ αποκτά τη δική της δυναμική που οδηγεί σε περιοχές επώδυνες ή και απειλητικές, πέρα από την αρχική πρόθεση του υποκειμένου. Η διήγηση, δηλαδή, από ένα σημείο και πέρα, αποκτά μια δική της αυτονομία που υπερβαίνει κάποτε το συνειδητό έλεγχο του ατόμου που μιλά. Αυτές τις στιγμές, που το άτομο είναι ψυχικά ευάλωτο, η διακριτικότητα του ερευνητή παραπέμπει στη θεραπευτική πρακτική.

Συστατικό στοιχείο, λοιπόν, αυτής της προσέγγισης είναι η ισότιμη σχέση μεταξύ ερευνητή και υποκειμένου. Όροι της επιτυχίας της τόσο η δυνατότητα ταύτισης όσο και η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης, μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η συνάντηση και όπου το υποκείμενο αυτενεργεί και δεν καθοδηγείται βάσει ενός προκαθορισμένου ερευνητικού σχεδίου.

Ωστόσο η προσέγγιση αυτή, που στηρίζεται σε αντιεξουσιαστικές και αντιεραρχικές αξίες, εμπεριέχει έναν κίνδυνο. Ψυχοτίζει το γεγονός ότι το άτομο επενδύει συναισθηματικά τη διήγησή του, αναβιώνοντας καταστάσεις τραυματικές, γεγονός που καθιστά τη σχέση άγιστη. Γιατι σε καμιά περίπτωση η ταύτιση του ερευνητή δεν φτάνει στον ίδιο βαθμό ψυχικής φόρτισης με το υποκείμενο, πράγμα που επιτρέπει στον πρώτο μεγαλύτερη απόσταση και άρα μεγαλύτερο έλεγχο στα δρώμενα. "Εξ ου η πολιτική - και μη αθώα - διάσταση μιας τέτοιας μεθοδολογίας, η συνείδηση δηλαδή του τι πραγματικά παίζεται εδώ."¹⁶

¹⁵ Ο Ε. Benveniste ορίζει το "discours" ως δήλωση που προϋποθέτει έναν ομιλητή και έναν ακροατή. Βλ. και M. Catani (1983).

¹⁶ G. Bollème (1983) σ. 39. Για τις πολιτικές διαστάσεις της "προσωπικής αφήγησης" βλ. και XIIIth World Congress of Sociology (1986).

Εύκολα διακρίνει κανείς την τεράστια διαφορά ανάμεσα στην προσέγγιση που περιγράφω και στις άλλες ποιοτικές προσεγγίσεις που με ανοιχτές, έστω, ερωτήσεις βάζουν διαρκώς τροχοπέδη στη ροή του λόγου, εμποδίζοντας το αυθόρμητο ξετύλιγμα της διήγησης. "Η αφήγηση ζωής δεν είναι μια φυσική και απλή πράξη που περιγράφει βιώματα διαθέσιμα στη μνήμη, ένα δώβημα που απαιτεί μόνον ειλικρίνεια εκ μέρους του υποκειμένου. Αντίθετα είναι μια πράξη άκρως επεξεργασμένη και πολύπλοκη που συνεπάχεται σειρά χειρισμών στο επίπεδο της χλώσσας και της συζήτησης, χειρισμών ψυχοκοινωνιολογικών και χνωστικών, ασυνείδητων σε μεγάλο βαθμό".¹⁷

Ο ερευνητής θέτει το θεματικό πλαίσιο στην αρχή της συνάντησης και εφεξής μεταβάλλεται σε προσεκτικό ακροατή.

Η αυθεντικότητα των διηγήσεων και η αξιοπιστία των πληροφοριών παρουσιάζουν μια ιδιαιτερότητα σε σχέση με άλλες έρευνες. Η δομή της διήγησης, εν τω χίχνεσθαι, "ελέγχει" σε μεγάλο βαθμό την αυθεντικότητα του λόγου. "Πέρα όμως από τη διαδοχή των γεγονότων, που υπακούουν σε κανόνες εσωτερικής οικονομίας της διήγησης, η τελική αντιπαράθεση των μαρτυριών, στο σύνολό τους, προσδίδει μια νέα διάσταση αυθεντικότητας κατά έναν απίστευτα εντυπωσιακό τρόπο".¹⁸ Η αυθεντικότητα του λόγου επαληθεύεται επίσης και από τις πολύτιμες πληροφορίες που εξάγονται από τη συναισθηματική φόρτιση και τις σωματικές κινήσεις που συνοδεύουν τη διήγηση.

Η επαληθευση των πληροφοριών είναι, σ' αυτή την περίπτωση, αδιανόητη εφόσον η διάθεση του ερευνητή - λόγω ιδεολογικής τοποθέτησης - δεν είναι να παχιδεύσει το υποκείμενο με μεθοδολογικά τεχνάσματα, αλλά να δημιουργήσει τις

¹⁷ C. Chabrol (1983) σ. 80.

¹⁸ H. Blumer (1979) σελ. XXXII. Η κριτική αξιολόγηση που επιχειρεί αποτελεί παρουσίαση της βιογραφικής προσέγγισης καθώς και της σχέσης της με τα καθιερωμένα, επιστημονικά κριτήρια της αντιπροσωπευτικότητας, της αξιοπιστίας και της επάρκειας. Βλ. και D. Bertaux (1979).

προϋποθέσεις ώστε το άτομο να θελήσει την επικοινωνία. Αυτό βέβαια δεν αποκλείει, σ' ένα δεύτερο χρόνο, τις ερωτήσεις ή την επιστροφή στα προηγούμενα προκειμένου να διευκρινιστούν ορισμένα σημεία.

Ο σεβασμός της διάθεσης του υποκειμένου, λοιπόν, που αποκλείει την ύπωση πίεση στο όνομα της "επιστημονικής αλήθειας", είναι θεμελιώδης αξία. Παρά ταύτα δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι η "μη - πίεση" αποτελεί όπλο που ενδέχεται να αποβεί επικίνδυνο για το υποκείμενο, αν αγνοηθεί η ισχύς του. Γιατί το κενό που δημιουργείται από τη μη παρέμβαση του ερευνητή χεμίζει από τον ρέοντα λόχο του υποκειμένου, παρασύροντας τις αντιστάσεις του. Τελικό μια τέτοια θέση έχει πολλαπλάσια αποτελεσματικότητα από την πίεση ενός πυκνού ερωτηματολογίου, που αυξάνει τις αντιστάσεις του υποκειμένου και αναστέλλει τον αυθορμητισμό του, επιτρέποντάς του να κρατήσει μίαν απόσταση ασφαλείας.

Ωστόσο, εφόσον η όλη διαδικασία βασίζεται στην αλληλεπίδραση δύο ατόμων, η διαπροσωπική σχέση, πολλές φορές, απαιτεί μια διαφορετική συμμετοχή του ερευνητή, σε μια δεδομένη στιγμή. Όπως όταν η ψυχική διάθεση του υποκειμένου καλεί σε αμεσότερη επαφή ή όταν ο ερευνητής αισθάνει την ανάγκη να επικοινωνήσει τα συναισθήματα που του προκαλεί η διήγηση. Εδώ τοποθετείται και το σημείο διαφοροποίησης : εκεί που ο κλινικός ψυχολόγος είναι υποχρεωμένος να σταματήσει, ο ερευνητής έχει το δικαίωμα ή και την υποχρέωση να προχωρήσει.¹⁹

Πρόκειται, λοιπόν, για μια ιδιαίτερη σχέση δύο ισότιμων ατόμων, που συναντώνται στο ίδιο επίπεδο, καταρχήν σε ρόλους "ομιλητή" και "ακροατή", χωρίς άκαμπτους κανόνες, "κατασκευάζοντας το χώρο της διήγησης"²⁰. Κατά τον

¹⁹ Οι αντιεραρχικές και ισότιμες αξίες του σύγχρονου φεμινισμού έχουν αρχίσει να εμπνέουν και νέες προσεγγίσεις, που ανατρέπουν τις αξίες που καθορίζουν την κλασική αποστασιοποίηση του θεραπευτή. Για τη φεμινιστική θεραπευτική προσέγγιση απαράβατος κανόνας είναι και η αποκάλυψη των προσωπικών βιωμάτων της θεραπεύτριας. C. Warren (1986).

²⁰ S. Viderman (1970).

Blumer "η επιστήμη της ψυχολογίας δεν είναι σε θέση να μας εξηγήσει επαρκώς και με απόλυτη βεβαιότητα τις διαδικασίες που συντελούνται στη σκέψη του ομιλητή, ο μόνος τρόπος να καταλάβουμε ... είναι καθαρά εμπειρικός : δηλαδή, παίρνοντας υπόψη μας τη συγκεκριμένη περίπτωση (situation), στην οποία ο ομιλητής εκπέμπει το μήνυμά του και την απάντηση (τρόπος, συμπεριφορά, μιμική, χειρονομίες) που προκαλεί στον ακροατή".²¹

Παρά τις ομοιότητες, όσον αφορά τις αξίες που χαρακτηρίζουν την προσέγγιση με "αφηγήσεις ζωής" και αυτή της "μή κατευθυντικότητας" (non-directivité), δεν πρόκειται ακριβώς για την ίδια αντιμετώπιση. Ενώ στη δεύτερη προσέγγιση ο ρόλος του ερευνητή απαιτεί μια "καλοπροαίρετη ουδετερότητα" (neutralité bienveillante), στην πρώτη απαιτεί μια "μη-φλύαρη" συμμετοχή, η οποία δεν αποκλείει ακόμα και την εκ μέρους του εκμυστήρευση.

Το τέλος της διήγησης συμπίπτει με το αίσθημα του ομιλητή ότι "τα είπε όλα". Πράγματι είπε "όλα" όσα ήταν οργανικά απαραίτητα για να δώσει νόημα στη "ζωή του". Είναι αξιοσημείωτο ότι το "τέλος" χαρακτηρίζεται συχνά από έντονη ψυχική φόρτιση, αποτέλεσμα της αναδρομής στα περασμένα. Είναι η στιγμή που ο ερευνητής οφείλει να βοηθήσει το υποκείμενο να επιστρέψει στην πραγματικότητα και να πάρει κάποια απόσταση από τη διήγησή του. Είναι η ώρα που και οι δύο αξιολογούν την εμπειρία της συνάντησης και κάνουν το συναισθηματικό απολογισμό της.

Είναι αναμφισβήτητο ότι μετά από τις πολύωρες συναντήσεις, υποκείμενο και ερευνητής έχουν πλησιάσει συναισθηματικά. Η αντίστροφη διαδικασία, της συναισθηματικής απεμπλοκής, αρχίζει με την απομάκρυνση του ερευνητή από τα φυσικά πρόσωπα και την μετουσίωση της συγκεκριμένης εμπειρίας σε ερευνητικό

²¹ H. Blumer (1979). Παράθεση στον Bloomfield, σ. 92.

"υλικό".²² Με τη "μετακίνηση των πληροφοριών πάνω ή κάτω στη σκάλα της αφάιρεσης"²³ και την οργάνωσή τους σε νέες ενότητες διασφαλίζεται το απορρητο και επιτυγχάνεται η αποπροσωποποίησή του. Η μακρόχρονη επεξεργασία του υλικού οδηγεί έτσι βαθμιαία στην επιθυμητή, για την επιστημονική πράξη, αποστοσιοποίηση.

2. Διεξαγωγή της Έρευνας

Ως τρόπο προσέγγισης των γυναικών που πήραν μέρος στην έρευνα χρησιμοποίησα τη γνωστή στους ανθρωπολόγους μέθοδο της "χιονοστιβάδας".²⁴ Καθεμιά από τις γυναίκες με παρουσίαζε σε μία ή δύο γνωστές της, που συνήθως δέχονταν να μιλήσουν μαζί μου, επειδή τις ενδιέφερε να λάβουν μέρος σε μια έρευνα που είχε σχέση με την ιδεολογική τους τοποθέτηση. Εκτός από τα συνειδητά κίνητρα, ικανοποιούσαν ίσως και μια εσωτερική ανάγκη, τη ναρκισσιστική ευχαρίστηση που έχει κανείς όταν διηγείται τη ζωή του.

Επέλεξα 25 γυναίκες, φεμινίστριες που συμμετείχαν ενεργά στο φεμινιστικό κίνημα, ήταν δηλαδή "πρόνομιούχοι μάρτυρες" ως προς το θέμα που με

²² J. Lofland (1971). "Ο όρος "υλικό" χρησιμοποιείται στην ποιοτική έρευνα σε αντίθεση με τον όρο "δεδομένα" (data), που αφορά ποσοτικά μεχέθη. Το "υλικό" των ποιοτικών ερευνών δεν προσφέρεται για αριθμητικούς και ποσοτικούς χειρισμούς χωρίς να αλλοιωθεί η ουσία του." σ. 73.

²³ Pelto Pertti J. (1970) σ. 4.

²⁴ Για παρόμοια στρατηγική που εξασφαλίζει την ποικιλία (diversité) σε περιπτώσεις βιογραφικής προσέγγισης βλ. Pelto Pertti J. (1970), Ιδιαίτερα στο 5ο κεφάλαιο : Μεθοδολογία, J. H. Kelley (1978), D. Bertaux, I. B. Wlame (1981), D. Vaughan (1986).

απασχολούσε²⁵. Προϋπόθεση αυτής της επιλογής ήταν η ένταξή τους στον αυτόνομο φεμινιστικό χώρο, χώρο σχετικά ομοιογενή ως προς το αντικείμενο της έρευνας. Το γεγονός αυτό επέτρεψε την αναγωγή σε σύνολο (totalisation) των πληροφοριών που έφερε η κάθε διήγηση καθώς και τον έλεγχο μέσω του φαινομένου του "πληροφοριακού κορεσμού".²⁶

Εκτός από τη φεμινιστική ιδεολογία και πρακτική χρησιμοποίησα δύο ακόμα κριτήρια: τη μόρφωση και την ηλικία.

Όσον αφορά τη μόρφωση, το πανεπιστημιακό πτυχίο κρίθηκε απαραίτητο για τους στόχους της έρευνας, εφόσον έδινε στις γυναίκες τις τυπικές προϋποθέσεις για επαγγελματική χειραφέτηση σε χώρους που δεν ορίζονται, παραδοσιακά, ως γυναικείοι.

Δεν με απασχόλησε η κοινωνική προέλευση των γυναικών. Ωστόσο, στην πορεία της έρευνας διαπιστώθηκε ότι ανήκαν σε πολύ διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και οικονομικές κατηγορίες, στα όρια του αστικού πλέγματος.

Όσον αφορά το κριτήριο της ηλικίας, επέλεξα γυναίκες 30 ως 50 ετών, φάσμα ηλικιών που θεωρούσα επαρκές για τη διερεύνηση της επιρροής του φεμινισμού στη μεταπολεμική Ελλάδα.

²⁵ Σχετικά με το θέμα αυτό ο Η Blumer (1979) γράφει: "Η αντιπροσωπευτικότητα δεν κατοχυρώνεται με ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα... αλλά με το να βεβαιωθούμε ότι τα υποκείμενα έχουν γνώση του τρόπου που σχηματίζονται οι συμπεριφορές που ερευνούμε. Μισή δωδεκάδα άτομα, με αυτήν τη γνώση αποτελούν ένα πολύ καλύτερο "αντιπροσωπευτικό δείγμα," παρά χίλια άτομα που δεν την έχουν." σ XXXII.

²⁶ D. Bertaux (1980) "Ο "πληροφοριακός κορεσμός" (saturation) είναι το φαινόμενο εκείνο σύμφωνα με το οποίο, πέρα από έναν ορισμένο αριθμό συνεντεύξεων, ο ερευνητής ... έχει την αίσθηση ότι δεν μαθαίνει τίποτε καινούριο ως προς το θέμα της έρευνας". σ. 205. Η ποικιλία (diversité) στην επιλογή των υποκειμένων είναι συμπληρωματική του διάστασης.

Αποβάσισα ως κατώτερο το όριο των 50 ετών, με το σκεπτικό ότι ήδη τους είχε δοθεί αρκετός χρόνος να κάνουν τις όποιες επιλογές ως προς το χάρμα, τη μητρότητα, το επάγγελμα, επιλογές που παραδοσιακά γίνονται νωρίς.

Το ανώτατο όριο των 50 ετών, από την άλλη μεριά, θα μου έδινε την ευκαιρία να μιλήσω και με γυναίκες που το 1975 - έτος που ξεκίνησε το νεότερο φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα - ήταν χύρω στα 40, ηλικία-κλειδί που τους επέτρεπε, παρά την ήδη οργανωμένη ζωή τους πάνω σε παραδοσιακά πρότυπα, να έχουν ακόμα περιθώρια για ουσιαστικές αλλαγές.

Συνολικά μίλησα με 19 γυναίκες 50-40 ετών και 6 γυναίκες ηλικίας 41-50 ετών. Η αριθμητική αυτή ανισομέρεια θα πρέπει να συσχετιστεί με το γεγονός ότι ο αυτόνομος χώρος κινητοποιεί, κατά κύριο λόγο, νεότερες γυναίκες, ενδεικτικό της απειλητικής διάστασης του ριζοσπαστικού περιεχομένου του.

Ως προς την οικογενειακή κατάσταση, κατά τη στιγμή της έρευνας, 12 γυναίκες ήταν παντρεμένες, 7 διαζευχμένες και 6 ανύπαντρες. Από τις γυναίκες που είχαν παντρευτεί, 7 είχαν από 1 έως 2 παιδιά, ενώ από τις ανύπαντρες παιδί είχε μία γυναίκα.

Οι συναντήσεις έγιναν στο σπίτι των γυναικών, εκτός από μερικές που έγιναν στο γραφείο μου. Είχα τουλάχιστον δύο πολύωρες συναντήσεις με την κάθε γυναίκα και εν γνώσει της μαχνητοφωνούσα το περιεχόμενό τους. Στην αρχή της συνάντησης εξηγούσα με λίγα λόγια το θέμα της έρευνας, την επιρροή δηλαδή του φεμινισμού στη ζωή των ενταχμένων γυναικών, με επάγγελμα. Στη συνέχεια τις παρακαλούσα να μου διηγηθούν κάτι από τα παιδικά τους χρόνια, με όποιο τρόπο ήθελαν. Αυτό το ερέθισμα ήταν αρκετό για να ξεκινήσει η ιστορία,²⁷ δίνοντας το χρόνο να εδραιωθεί μια διαπροσωπική σχέση αμοιβαίας εμπιστοσύνης και ένα πρώτο υλικό που πάνω του θα οργανωνόταν η διήγηση.

²⁷ M. Gantrat (1963), για εναλλακτικούς τρόπους προσέγγισης.

Η θητεία των χυναϊκών - αλλά και της ερευνητριάς - σε ομάδες συνειδητοποίησης, όπου καταρρίπτονται πολλά ταμπού που αφορούν την ιδιωτική ζωή, βοήθησε σημαντικά στη δημιουργία ενός κλίματος που διευκόλυνε την επικοινωνία. Οι "σκηνήσεις ζωής", με το εν δυνάμει πολιτικό τους περιεχόμενο, υποδείχθηκαν πολύ κατάλληλες γιατί πρότειναν ένα σχήμα που είχε ήδη χρησιμοποιηθεί από το φεμινιστικό κίνημα σαν ισχυρό εργαλείο συνειδητοποίησης των πατριαρχικών καταπιεστικών δομών²⁸. Στον παραπάνω παράγοντα οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, το πολύ πλούσιο υλικό που απέδωσαν αυτές οι συναντήσεις.

Πέρα όμως απ' αυτό, οι διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια των συναντήσεων και η συχνά έντονη συναισθηματική τους φόρτιση αντί να αποτελέσουν εμπόδιο στην επιστημονική ανίχνευση χρησίμευσαν, αντίθετα, σαν καταλύτης των διεργασιών για την εδραίωση της διαπροσωπικής σχέσης. Το κλίμα που αναπτύχθηκε έδωσε αφορμές όχι μόνον για πολύτιμη ανταλλαγή, τόσο στο προσωπικό όσο και στο ιδεολογικό επίπεδο, αλλά πολλές φορές επέτρεψε και μια βαθύτερη κατανόηση (insight) της δυναμικής που διέπει τα γεγονότα της ζωής μας ως χυναϊκές²⁹. Έχω ήδη αναφέρει ότι, αντίθετα με την παλαιότερα επιζητούμενη αντικειμενικότητα, "η ενσυναίσθηση (empathy) και η συναισθηματική εμπλοκή θεωρούνται πλέον απαραίτητοι όροι για να αποκτήσει ο ερευνητής την αίσθηση της ποιότητας των συναισθημάτων και της οπτικής του υποκειμένου".³⁰

²⁸ Την καταλυτική εμπειρία συμμετοχής σε ομάδες συνειδητοποίησης (C.R.) και την τεράστια πολιτική της σημασία αναλύει στο ριζοσπαστικό της δοκίμιο η C. Mackinnon (1982). Εξάλλου, όπως λέει η M. Freire, "η πρακτική της συνειδητοποίησης (autoconsciencia) είναι ο τρόπος με τον οποίο οι χυναϊκές στοχάζονται την κατάστασή τους", αναφέρεται στο T. de Lauretis (1984) σ. 185.

²⁹ Η ερευνητική πράξη δεν είναι μόνο διαδικασία γνώσης των άλλων, αλλά και πράξη ανακάλυψης του ίδιου του εαυτού της ερευνητριάς. Βλ. S. Reinharz (1983a, 1983β). Βλ και E. Βαρίκα (1988).

³⁰ C. Warren (1982 a) σ. 224.

Αναγνωρίζω ότι η ανάγνωση της κάθε ατομικής ιστορίας παρέμεινε ατελής, αποσπασματική και ίσως ακόμη, ως ένα βαθμό, να "προβίδει" τη μοναδικότητα των βιωμάτων των συγκεκριμένων χυναϊκών. Θέλω να πω μόνο ότι η κατανόηση της κάθε ιστορίας πέρασε μέσα από το πρίσμα της δικής μου προσωπικής ιστορίας, που τη θεωρώ άλλωστε ως την 2^η αφήγηση.

Η μακρόχρονη διαδικασία της έρευνας παρά το κόστος της συναισθηματικής εμπλοκής - που είναι εχθρές στην προσέγγιση αυτή - ήταν για μένα εμπειρία αυτογνωσίας και προσωπικής ωρίμανσης, που παραμένει πολύτιμη.

3. Επεξεργασία Υλικού

Με την απομαχνητοποίηση, βρέθηκα μπροστά σε μία τεράστια ποσότητα πλούσιου, συνειρμικού υλικού που παρουσίαζε ιδιαίτερες δυσκολίες οργάνωσης³¹. Οι φαινομενικά ευθύγραμμες διήγησεις, που ξεδιπλώνονταν, αρχίζοντας από την παιδική ηλικία, ήταν γεμάτες από συνεχείς αναδρομές, παρεκβάσεις, ανακολουθίες, στοιχεία που καθιστούσαν τη διαχρονική ανάγνωση δύσκολη³². Εξάλλου οι εσωτερικές σχέσεις, που απαιτούσε η ερευνητική πρόθεση ανίχνευσης διαδικασιών μέσα στο χρόνο, δεν ήταν άμεσα εμφανείς.

Ωστόσο, παρά το σχετικά χαώδες του υλικού, η κάθε διήγηση στην αντιπαράθεσή της με τις υπόλοιπες έτεινε να αναδείξει κάποια σταθερά σχήματα. Η κατ'επανάληψη ακρόαση και ανάγνωση των διηγήσεων, της καθημιάς χωριστά

³¹ Τη δυσκολία ανάλυσης "βιωμάτων" (νέκυ) παρουσιάζει στο άρθρο της η Ν. Gagnon (1981). Βλ. και (1980), επίσης D. Bertaux (1980), M. Kohli (1981).

³² Ο P. Bourdieu (1986) στο άρθρο του "L' Illusion Biographique" καταφεύγει στον A. Robbe-Grillet για να περιγράψει τη ρευστότητα, τις αντιφάσεις, την ασυνέχεια και το τυχαίο που συνθέτουν αυτό που συνηθίζουμε να αποκαλούμε "η ζωή μου" σ. 70.

και στη συνέχεια όλων μαζί, καθ' όλη τη διάρκεια της συγκέντρωσης του υλικού, με οδήγησε καταρχήν στη σύλληψη ενός προσωρινού συστήματος συσχετίσεων.

Όταν το βασικό αυτό σύστημα άρχισε να επαναλαμβάνεται στις διηγήσεις, έτσι ώστε κάθε καινούρια ιστορία ζωής να μην προσθέτει νέα στοιχεία, θεώρησα ότι το υλικό είχε φτάσει το σημείο του "πληροφοριακού κορεσμού". Όπως λέει ο Bertaux "... ο αριθμός των περιπτώσεων δεν τοποθετείται στις δέκα και έντεκα ή τριάντα και τριανταμία ιστορίες, αλλά στο "σημείο πληροφοριακού κορεσμού", που βέβαια πρέπει να ξεπεράσει ο ερευνητής κατά πολύ, για να διασφαλίσει την εχκυρότητα των συμπερασμάτων του".³³

Ακολούθησα και στη δική μου ανάλυση την παραπάνω διαδικασία, μελετώντας την κάθε ιστορία σε βάθος και εμπλουτίζοντας το πεδίο της μελέτης όπως προχωρούσα. Αντιμετώπιζα την κάθε νέα περίπτωση με μεγαλύτερη γνώση από ό,τι την προηγούμενη και οι παρεμβάσεις μου άλλαζαν από συνάντηση σε συνάντηση, εφόσον έπαιρνα υπόψη νέα στοιχεία. Αυτή η διαδικασία που όχι μόνον απαιτεί την αναζήτηση "αρνητικών περιπτώσεων," αλλά παράλληλα και την προσπάθεια θεωρητικοποίησής τους, είναι το κλειδί που επιτρέπει τη γενίκευση.³⁴ Η "αντιπροσωπευτικότητα" όσον αφορά την προσέγγιση αυτή βασίζεται, λοιπόν, στη "δικαίωση εκ συναγωγής, ex post".³⁵

Η ιδιαιτερότητα της μεθόδου, που συνίσταται μεταξύ άλλων στην επεξεργασία του υλικού κατά τη διάρκεια της έρευνας, καλύπτει κατά τη γνώμη μου αυτό το

³³ D. Bertaux (1980) ο ίδιος προσθέτει "... Εξάλλου ο ερευνητής δεν μπορεί να είναι βέβαιος ότι έχει φθάσει στο σημείο κορεσμού παρά μόνο στο βαθμό που έχει συνειδητά προσπαθήσει να διαφοροποιήσει στο μέγιστο τους πληροφοριοδότες του σ. 206.

³⁴ D. Bertaux, M. Kohli (1984). Το φαινόμενο του "πληροφοριακού κορεσμού" που επιτρέπει τη γενίκευση "... λειτουργεί ως προς την εθνοκοινωνιολογική έρευνα όπως ακριβώς το τυχαίο δείγμα ως προς τη δειγματοληπτική έρευνα." σ. 226.

³⁵ I. Helling (1984) σ. 19.

"κενό" των υποθέσεων εκ προοιμίου³⁶. Παρά τα αρχικά γενικά ερωτήματα, που κίνησαν την επιθυμία μου για μια ανίχνευση σε βάθος του φαινομένου της γυναικείας χειραφέτησης, όπως βιώνεται σήμερα από εμάς τις γυναίκες, είναι γεγονός ότι το υλικό επέβαλε σε μεγάλο βαθμό τόσο τη δική του δομή όσο και το δικό του περιεχόμενο. Στη δική μου περίπτωση, η αρχική πρόθεση ήταν να αναλύσω το υλικό σύμφωνα με μια τομή, την τομή της φεμινιστικής συνειδητοποίησης, αναδεικνύοντας τις διαστάσεις της καταπίεσης πριν τη συνειδητοποίηση και τη σαφή - όπως νόμιζα - μεταλλαγή κατά τη δεύτερη πλέον περίοδο, αυτή της φεμινιστικής εμπειρίας.

Πίστευα ότι οι αλλαγές, εφόσον είχαν συντελεστεί, θα ήταν αυτονόητες, συγκεκριμένες και σταθερές παρά τις όποιες δυσκολίες, εξωτερικές και εσωτερικές, που αναπόφευκτα θα συναντούσαν οι γυναίκες κατά τις μακρόχρονες διαδικασίες του προχωρήματός τους στο παρόν.

Η εικόνα που είχα αποδείχτηκε πολύ πιο αισιόδοξη από την πραγματικότητα, τόσο που φάνηκε προς στιγμήν να ανατρέπει ριζικά τις θέσεις μου. Με το τέλος της ερευνητικής φάσης, βρέθηκα με περισσότερα ερωτηματικά από ό,τι ξεκίνησα, διαπίστωση που μοιάζει να αντιφάσκει με την παράλληλη αίσθηση μεγαλύτερης γνώσης του αντικειμένου.

Είναι δύσκολο να οριοθετήσω τις διαδοχικές "φάσεις" της επεξεργασίας, για τον απλό λόγο ότι αποτελούν και αυτές οργανικό στοιχείο των διαδικασιών που μελετούσα. Διαδικασίες που επιβλήθηκαν τελικά ως κυρίαρχες, τόσο ως προς το περιεχόμενο της ανάλυσης, όπου όλα τα φαινόμενα παρουσιάζονται στην πολυπλοκότητα των αποχρώσεών τους, όσο και προς τη δομή της παρουσίασης.

³⁶ Η επεξεργασία αυτή διαφέρει από την κλασική "ανάλυση περιεχομένου", όπου "... ο ερευνητής πρέπει να έχει μια άριστη εικόνα των μεταβλητών που έχουν σχέση με το πρόβλημά του. Η ανάλυση περιεχομένου πρέπει να μπορεί να δείξει την παρουσία ή την απουσία αυτών των μεταβλητών στην "πραγματικότητα". D.P. Cartwright (1974) σ. 513.

Πράγματι αν και το πριν/μετά διατρέχει την παρουσίαση, αυτό γίνεται κατά τρόπο "πλάγιο" και όχι "κάθετο", όπως το είχα αρχικά συλλάβει.

Η αποκάλυψη αυτή δεν αφορά μόνο το υλικό αλλά και τη θέση μου ως ερευνήτρια. Ανέδειξε τη δική μου εσφαλμένη υποκειμενική αποτίμηση του ρυθμού των διαδικασιών απελευθέρωσης, αλλά και τη δυσκολία να εσωρευτώ στην πράξη αυτό που είχε συντελεστεί στο επίπεδο της δικής μου συνειδητοποίησης.

Πριν τελειώσω, θα ήθελα να επισημάνω την ανισότητα στις αφηγήσεις σε ό,τι αφορά το θέμα της μητρότητας από διαφορετικές γυναίκες.

Η ενδιαφέρουσα αυτή διαπίστωση, που δεν τη θεωρώ τυχαία, θέτει μια σειρά ερωτήματα, που δεν θα ήταν δυνατό να απαντηθούν στα πλαίσια αυτής της εργασίας.

Επέλεξα τελικά να μην υπεισέλθω στο θέμα της μητρότητας, τομέα ιδιαίτερα φορτισμένο λόγω βιολογικών και ψυχοκοινωνικών παραμέτρων, που για το λόγο αυτόν εμφανίζεται στις διηγήσεις πολυπλοκότερος, συνοπτικότερος, και άρα λιγότερο διαφανής σε ερμηνείες.

Ύστερα από την εις βάθος ανάλυση της κάθε αφήγησης και τις "διορθωτικές" αυτές αναχνώσεις, αναδείχτηκαν οι ποικίλες διαστάσεις και οι πολυάριθμες εσωτερικές διασυνδέσεις του υλικού. Παράλληλα, η συνεχής δυναμική αντιπαράθεση των αφηγήσεων μεταξύ τους, που σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει άθροισμά τους, μου επέτρεψε την επεξεργασία του υλικού στο σύνολό του, σαν ένα συνεχές που πάνω του τοποθετούνταν οι τόσο διαφορετικές μεταξύ τους ατομικές διαδρομές, σαν σημεία που όριζαν την εξέλιξή του. Μια σειρά φωτογραφιών εν κινήσει που η διαδοχή τους περιγράφει μια πλήρη κίνηση.

Αυτό μου έδωσε και τη δυνατότητα γενικεύσεων που δεν βασίζονται, βέβαια, στη στατιστική αντιπροσωπευτικότητα, αλλά αντλούν την εγκυρότητά τους από την εις βάθος ανάλυση της συσσωρευμένης εμπειρίας των γυναικών.

Οι ομοιότητες στον τρόπο που τα άτομα αντιλαμβάνονται τα γεγονότα της ζωής τους, στον τρόπο που μιλούν γενικά, η δυνατότητα επισήμανσης των επαναλαμβανόμενων σχημάτων, είναι τα στοιχεία που σηματοδοτούν τη διάρθρωση του κοινωνικού με το προσωπικό και επιτρέπουν την ερμηνεία τους, " ... το κοινωνικό μας σύστημα εμπεριέχεται σε κάθε μια από τις πράξεις μας, τα όνειρα μας, τις φαντασιώσεις, τα επιτεύγματα και τη συμπεριφορά η δε ιστορία αυτού του συστήματος εμπεριέχεται ολοκληρωτικά στην ατομική μας ιστορία.³⁷

³⁷ F. Ferrarotti (1983) σ. 66. Βλ. επίσης J. Poirier et al., (1983) σ. 48.

Κεφάλαιο 1. Έσο γυναίκα : Πρότυπα και Ανατροφή

1.1. Σχέσεις γονιών

1.1.1. Σχήματα Εξουσίας

Σε ό,τι αφορά την οικογένεια, τη δομή, τις σχέσεις των γονιών και την εσωτερική τους δομή, η επεξεργασία του υλικού αποκαλύπτει ορισμένες σταθερές.

Το κύριο στοιχείο που εξάγεται από την ανάλυση του υλικού όσον αφορά το μέγεθος των κοριτσιών είναι ότι, παρά τους μετασχηματισμούς στον κοινωνικο-οικονομικό τομέα, οι πρακτικές δεν έχουν αλλάξει ουσιαστικά, την περίοδο που οριοθετείται πριν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ως τριάντα χρόνια αργότερα, περίοδο στην οποία εμπίπτει η γέννηση και η εφηβεία των γυναικών της έρευνας.

Για τις γυναίκες της έρευνας - είτε γεννήθηκαν πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είτε στη δεκαετία του '50 - οι παραδοσιακές αξίες για τη θηλυκότητα και τη μητρότητα εξακολουθούν να καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο κοινωνικοποιούνται τα κορίτσια στους κατεχοχόν χώρους διάπλωσης της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, την οικογένεια και το σχολείο.

Οι ατομικές διαφορές, που αναμφισβήτητα παρατηρούνται ανάμεσα στις γυναίκες, σε καμία περίπτωση δεν θίγουν τον πυρήνα αυτών των αξιών που παραμένει ιερός και απαραβίαστος. Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας επιβάλλει την

παραδοχή κάποιων νέων κοινωνικών διαστάσεων, όπως η μόρφωση και η επαγγελματική κατάρτιση και σε συνάρτηση μ' αυτές μια σχετική ελαστικότητα ως προς το χρόνο που εκχωρείται στις νεότερες, κυρίως, γυναίκες ως τη στιχμή του χάμου.

Οι προσαρμοχές ωστόσο αυτές, όσο κι αν διευρύνουν, δεν θίχουν στην ουσία του το αυστηρά καθορισμένο πλαίσιο του φυλετικού προσδιορισμού. Ο ενδότερος, ψυχοκοινωνικός χώρος της γυναικείας ταυτότητας εξακολουθεί να διατηρείται ανέπαφος.

Όπως διαπιστώνεται από το υλικό, ο φυλετικός ρόλος προβάλλει μεγάλη αντίσταση στις διαδικασίες διάβρωσης, τις οποίες προκαλούν οι πιέσεις της σύγχρονης πραγματικότητας. Το πλέγμα των κανόνων και εμπειριών, που συντελούν στον καθορισμό της γυναικείας ταυτότητας και υπαγορεύουν συμπεριφορές, εσωτερικεύεται πολύ νωρίς, πριν ακόμα διαμορφωθεί η δυνατότητα κριτικής του φυλετικού ρόλου. Σε συνθήκες μεγαλύτερης ή μικρότερης αυστηρότητας. Οι αλλαγές και οι ανακατατάξεις της κοινωνικής πραγματικότητας δεν αγγίζουν ακόμη τους ευαίσθητους αυτούς τομείς. Τα μικρά κοριτσάκια ανατρέφονται με κέντρο βάρους την εκπλήρωση του φυλετικού ρόλου.

Από την άποψη αυτή, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο το ότι οι διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες δεν διαφοροποιούν την οικογενειακή δομή. Οι οικογένειες των γυναικών της έρευνας ανήκουν σε πολύ διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές πραγματικότητες. Ωστόσο παρά τις διαφορετικές παραμέτρους που τις χαρακτηρίζουν και ανεξάρτητα από την πολιτική τους τοποθέτηση - στο μέγιστο

μέρος συντηρητική δεξιά, ελάχιστες κεντρώες και αριστερές - οι οικογένειες αυτές παρουσιάζουν έντονη παραδοσιακή δομή¹.

Οι γυναίκες της έρευνας αποτιμούν την παιδική τους ηλικία σε σύγκριση με τις κοινωνικές πρακτικές που ίσχυαν στο ευρύτερο περιβάλλον που ζούσε η οικογένεια. Έτσι η υποκειμενική τοποθέτηση συχνά εικονογραφεί την όνιση εξέλιξη του ελληνικού χώρου γενικά, αλλά και τις αντιγώσεις μέσα στην ίδια την οικογένεια, σε διαφορετικούς τομείς και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

* * *

Ήδη έχει διαφανεί ότι οι σχέσεις των γονιών μεταξύ τους είναι εκχεχραμμένες στο παραδοσιακό σχήμα που καλούνται να αναπαραχάχουν. Οι ρόλοι, αυστηρά καθορισμένοι, απαιτούν την παρουσία της μητέρας στο σπίτι ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζουν στον πατέρα τον εξωτερικό χώρο ως πεδίο δράσης.²

Η πατρική εξουσία δεν αμφισβητείται σε κανένα επίπεδο.

¹ Για το προφίλ της ελληνικής αστικής οικογένειας βλ. Γ. Βασιλείου (1966), Η. Triandis, V. Vassiliou, M. Nassiakou (1968), A. Potamianou, C. Safilios - Rothschild (1972), Α. Μουσούρου (1981). Με μικρές διαφοροποιήσεις τα στοιχεία συγχλίνουν σε μια εικόνα όπου η γυναίκα βρίσκει ικανοποίηση στο ρόλο της ως μητέρα, παρά ως σύζυγος, γεγονός που επιβαρύνει την πολιτισμικά δεδομένη ισχυρή παρουσία της στη ζωή των παιδιών της.

² Για τις ανάγκες αυτής της έρευνας η χρήση των όρων "ιδιωτικό" και "δημόσιο" είναι επαρκής. Ωστόσο η ασύμμετρη αυτή και ιδεολογικά κατασκευασμένη διχοτόμηση έχει αμφισβητηθεί ευρύτατα από τους ανθρωπολόγους: M.Z. Rosaldo (1974), C. Pateman (1983). Βλ. και Ν. Σκουτέρη - Διδασκάλου (1984), (1988). Τέλος για μια κριτική προσέγγιση του φαινομένου από πολιτική οπτική βλ. J. Elshain (1981) και Μ. Παγτελίδου - Μαλούτα (1987).

Ο πατέρας είναι συνήθως απών για τα παιδιά. Ως σύζυγος φέρει την αναμειβήτητα ιδιότητα του αυστηρού αρχηγού της οικογένειας, είτε περιχράζεται ως αγαπημένος και τρυφερός - είτε περιχράζεται αρνητικά, ως εταίρος μιας αποτυχημένης συζυγικής σχέσης. Η θέση του πατέρα δηλαδή σαν αρχηγού της οικογένειας δεν αμφισβητείται ούτε στους αποτυχημένους χάρους.

Ο παραδοσιακός καταμερισμός των ρόλων επιβάλλει έναν αυστηρό καταμερισμό των χώρων, που αντανακλάται στο συμβολικό επίπεδο, το οποίο με τη σειρά του νομιμοποιεί τη διαίωνιση των παραδοσιακών προτύπων. Επιτρέποντας μικρές μόνο παρεκκλίσεις, προσαρμοστικές στις καινούριες συνθήκες που επικρατούν, εξασφαλίζει τη δομική τους επιβίωση.

Η μητέρα μοιράζεται με τον πατέρα ουσιαστικά τις εξόδους, το μόνο τομέα που η κοινή τους ζωή μεταφέρεται έξω από το σπίτι. Όλοι οι άλλοι τομείς παραμένουν χωριστοί, η γυναίκα στο σπίτι με τα παιδιά, ο άντρας στη δουλειά.

Από την ανάλυση του υλικού προκύπτει ότι οι γυναίκες της έρευνας όταν αναφέρονται στην παιδική τους ηλικία περιχράζουν αρκετά συχνά τις συζυγικές σχέσεις των γονιών τους ως αρμονικές. Σ' αυτή την περίπτωση οι σχέσεις αντανακλώνται θετικά στη ζωή της μητέρας μέσα στο σπίτι και πάνω στα παιδιά.

” Πολύ εντάξει ήταν και πολύ αγαπημένοι οι δυό τους, πολύ ωραία αγαπημένοι ακόμα, έχω ένα ωραίο παράδειγμα και το καμαρώνω. Ο πατέρας μου δεν ήταν αυταρχικός, έκανε πολλές δουλειές, φασολάκια καθάριζε, έβαγε τα παπούτσια μας. Εικόνα φυσική για μας, δεν το θεωρούσε χελοίο. Έτσι η μάνα δεν ήταν σκλάβο του σπιτιού, οι δουλειές γινόταν και με τραγούδι. “

και στις περιπτώσεις που η σχέση έχει αποτύχει, η θέση του πατέρα σαν αρχηγού της οικογένειας δεν αμφισβητείται. Ακίνητοποιημένες, και παρά τη θέλησή τους, οι μητέρες αναγκάζονται την κοινωνική του υπεροχή. Ετσι ακόμα και όταν η μητέρα θεωρείται ικανότερη, ο χώρος της περιορίζεται σημαντικά από το γεγονός της κοινωνικής εξάρτησης στα πλαίσια του φυλετικού της ρόλου³.

Στη θετική εικόνα των γονικών σχέσεων και την περιγραφή της ευχάριστης οικογενειακής ζωής παρεισφύουν μνείες για προβλήματα και συγκρούσεις των γονιών : στην εικόνα μιας ωραίας και αρμονικής ζωής η μητέρα εμφανίζεται να "τρώχεται", να δυσανασχετεί χωρίς φανερό λόγο.

" Μαζί με το γυναικείο κίνημα βάζω και αυτή την περίοδο της ζωής μου, την παιδική, χεμάτη από αισθήματα, αγάπη, προσφορά, πολύ καλές εικόνες, οικογενειακά χλέντια ... Πάρα πολύ καλά μεγαλώσαμε σ'ενα σπίτι ιδεολογικά συντηρητικό, αλλά ήταν γενναϊόδωροι άνθρωποι με χλέντια, με πάρτυ, χονείς που προσέφεραν πάρα πολλά στα παιδιά και στον τομέα της διασκέδασης γενναϊόδωρα. Όμως με τον πατέρα μου, η μάνα μου πάντα είχανε συγκρούσεις, γιατί ήταν Μαθησι. Υπήρχαν προβλήματα με την οικογένειά του. Σαν οικογένεια όμως είχαμε καλή ζωή. Εκείνος την αγαπούσε τη μητέρα μας, την αγαπούσε ... πολύ, στραμμένος στην οικογένεια, τα παιδιά, το να κουβαλήσει, να μαγειρέψει, να βοηθήσει τη μητέρα μου. Να βγούνε έξω. Ανοιχτή ζωή, τη συνόδευε, της

³ Ενδιαφέρουσα από την άποψη αυτή, επί παραδείγματι, είναι η έρευνα της C.F. Epstein (1974) που βασίστηκε σε συνεντεύξεις με 31 μαύρες χυναίκες. Στο έργο αυτό η συγγραφέας απορρίπτει το στερεότυπο της μητριαρχίας στις οικογένειες των μαύρων στις Η.Π.Α. Όπως λέει χαρακτηριστικά : "Δύναμη δεν σημαίνει υπεροχή" σ. 156. Βλ. και (1973).

προσέφερε, δεν της χάλαγε χατήρι. Εκείνη ήταν αχώριστη. Την έτρωχαν τα πράγματα. "

Σε άλλες περιπτώσεις, καθώς οι γυναίκες μεγαλώνουν και καταλαβαίνουν καλύτερα τη σχέση των γονιών τους, ο τόνος των διηγήσεων αλλάζει. Οι μετέπειτα εμπειρίες φωτίζουν διαφορετικά τις πρώτες ειδυλλιακές αναμνήσεις και η οικογενειακή δυναμική γίνεται περισσότερο διάφανη. Η αναδρομική αναχνώριση των συγκρούσεων έρχεται να δώσει σχήμα σε βιωμένες αισθήσεις που η τρυφερότητα ηλικία δεν επέτρεψε τη συνειδητή τους αναχνώριση.

" Τα παιδικά μου χρόνια ήτανε μάλλον ήρεμα, έβλεπα ότι υπήρχε μια διάσταση στις σχέσεις με τους γονείς μου. Δηλαδή αυτό το double-bind κάπου το εισέπραττα και έχω αλλά δεν μπορούσα να το πω. "

Φαίνεται επίσης ότι στο μέτρο του δυνατού οι γονείς προστατεύουν τα παιδιά όσο αυτά είναι μικρά από τις συγκρούσεις των ενηλίκων και τα προβλήματά τους.

" Πολύ ήρεμοι οι γονείς μου, ποτέ φασαρίες ... Είχανε πολλές οικονομικές δυσκολίες, που μου χίγαν συνειδητές μετά τα 15 ... όταν μου τά' πανε. Η μητέρα μου ήταν πολύ πιο ταλαιπωρημένη από ό,τι φανταζόμουνα έχω. Με το σπίτι, με τον άντρα της. Ιστορία στέρησης αυτής της γυναίκας, αλλά αυτή είναι η τωρινή μου άποψη. "

" Δεν πήγα νηπιαγωγείο, η μητέρα μου δεν δούλευε, δηλαδή αισθάνομαι ότι την είχα ζήσει. Έβγαιναν συχνά τα βράδια, διασκέδαζαν. "

Και η άλλη :

“ Καλές οι σχέσεις των γονιών μου. Η μάνα μου δούλευε πριν. Μετά περιορίστηκε. ”

Όταν πάλι οι σχέσεις των γονιών περιγράφονται ως κακές και αποτυχημένες, η περιγραφή εμπεριέχει την έμμεση ή ρητή πληροφορία ότι κανένας τους δεν διανοείται τη διάλυση του γάμου, αντίθετα κρύβουν στο εσωτερικό του σπιτιού τη σύγκρουση και την οδυνηρή σχέση και εμφανίζονται προς τα έξω σαν αρμονική οικογένεια. Οι διηγήσεις συνθέτουν μερικές φορές την εικόνα μιας απονικτικής ατμόσφαιρας, μέσα στην οποία τα άτομα υποφέρουν χωρίς διέξοδο.

“ Εκείνη υπέφερε και τα ήξερε για τις άλλες, και εκεί είναι το δικό μου χαμώτο, η υποτέλειά της. Τσακωνόντουσαν, τα εν οίκω μη εν δήμω. Καλυμμένη η διαμάχη συχνά μεταξύ τους, αισθανόμουν να με χρησιμοποιούν, να με τραβάει ο καθένας στη μεριά του για άσχετους σκοπούς. ”

Η ίδια απονικτική ατμόσφαιρα και στη διήγηση μιάς άλλης γυναίκας.

“ Μεταξύ τους υπήρχε μια μόνιμη γκρίνια ... δεν αποφασίζανε να χωρίσουνε και να μην γκρινιάζουνε. Δεν υπήρχε βία σπίτι μας, ξύλο, καυχάδες, αλλά ήτανε αυτό το χούρου - χούρου. Εξωτερικά βέβαια, είμαστε το πρότυπο της οικογένειας, εσωτερικά υπήρχαν φοβερές αντιθέσεις. ”

Πράγματι οι αποτυχημένοι γάμοι ξαφνιάζουν με τη σκληρότητα αλλά και με τη διάρκειά τους. Δεκαετίες ολόκληρες διαωνίζονται οι ανθρωποβόρες αυτές σχέσεις, ενώ τα παιδιά γίνονται σιωπηλοί μάρτυρες μιας πραγματικότητας διαφορετικής από

την εικόνα που προβάλλεται προς τα έξω και που είναι η ιδανική εικόνα του επίσημου λόγου.

Ακόμα και όταν η γυναίκα είναι οικονομικά ανεξάρτητη δεν αποφασίζει να βγει από το σχήμα, δεν δραστηριοποιείται, περιορίζεται στη δουλοπροσφορά και δεν επαναστατεί.

“ Η μαμά μου είναι Αθηναία από πλούσια οικογένεια. Ο μπαμπάς μου από χωριό, γιατρός. Ήταν πολύ βίαιος, φώναζε, αλλά κατά βάθος συναισθηματικός και ζεστός. Η μαμά μου κοινωνική, ευχάριστη αλλά ψυχρή και αδιάφορη. Το περιβάλλον πολύ κακό, υπήρχαν πάρα πολλοί καυχάδες, έχω πάντα έλεγα καλύτερα να χωρίσουν οι γονείς μου παρά να ζουν έτσι. Ήταν βίαιη η ατμόσφαιρα. ”

Ο αυστηρά καθορισμένος αυτός καταμερισμός δεν αναιρείται άλλωστε από ενδεχόμενες δραστηριότητες της μητέρας. Για τις οικογένειες που ανήκουν σε υψηλές κοινωνικές τάξεις, ο τομέας που απορροφά το δυναμικό της συζύγου είναι τα φιλανθρωπικά, προέκταση του γυναικείου ρόλου.

“ Η μητέρα μας ήταν στο Λύκειο Ελληνίδων, στον Ερυθρό, είχε πάντα μιαν ανησυχία, αυτή η δραστηριότητα την έσωζε. Είχε πάντα πολλή δραστηριότητα εκτός σπιτιού, ίσως ανάγκες που ... Άγχος στο σπίτι. Ήτανε σε αναμμένα κάρβουνα, δηλαδή ενώ ασχολείτο πολύ, ήθελε να κινείται έξω, την έπνιχε το σπίτι. Ενώ είχε ένα σπίτι που κράταγε στην εντέλεια, και να μαγειρεύει, να φτιάχνει στιφάδο, εντούτοις δεν μπορούσε να υπάρξει χωρίς εξωτερική δραστηριότητα, δεν της έφθανε. ”

Το παραδοσιακό σχήμα δεν ανατρέπεται ούτε στις περιπτώσεις που ο υπεύθυνος για τα οικονομικά της οικογένειας σύζυγος αποδεικνύεται ανεπαρκής για το ρόλο που

του επιβάλλεται. Ομως και στην περίπτωση που η γυναίκα είναι πιο δραστήρια και αποτελεσματική σαν άτομο, η παρουσία του την αποκλείει από τον επαγγελματικό στίβο.

Με άλλα λόγια, ακόμα και όταν ο πατέρας αποτυγχάνει στον παραδοσιακό ρόλο, ακινητοποιημένες και παρά τη θέλησή τους οι μητέρες αναγνωρίζουν την κοινωνική του υπεροχή. Έτσι ακόμα και όταν η μητέρα θεωρείται ικανότερη, ο χώρος της περιορίζεται σημαντικά από το γεγονός της κοινωνικής εξάρτησης στα πλαίσια του φυλετικού της ρόλου.

Καταδικασμένη στο ρόλο της μέσα στο σπίτι, η μητέρα παρακολουθεί την οικονομική καταστροφή με αίσθημα αποστέρησης (frustration) και μεγάλου θυμού, ανήμπορη ωστόσο να δράσει :

“ Ο πατέρας μου ήσυχος άνθρωπος δεν ήταν ικανός για επιχείρηση, καταστράφηκε οικονομικώς. Ιστορίες και ταλαιπωρίες, επιπτώσεις στην οικογένεια, η μητέρα μου τον είχε άχτι, τον θεώρησε υπεύθυνο. Αλλοι λέχανε γταιίει η μάνα μου πού 'θελε μεγάλη ζωή. Πέρασαμε μια πολύ δύσκολη εποχή να παραδεχτούμε ότι ήμαστε σε μιαν άλλη πραγματικότητα. Ήμουνα 14 χρονών, τον είχα άχτι, τον θεώρησα υπεύθυνο, σχεδόν δεν του μίλαχα, τόσο ψυχρή ήμουνα μαζί του. Μετά όταν αρρώστησε, μου βγήκαν οι ενοχές. ”

* * *

Ο πρόωρος θάνατος του πατέρα αλλάζει απλώς τους όρους της εξάρτησης. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η μητέρα, τυπικός αρχηγός τώρα της οικογένειας, δεν εκπροσωπεί παρά τη δική του εξουσία, την οποία και διαχειρίζεται εν τη απουσία του. Η ίδια θα παραμείνει αδύναμη-δυνατή, μοναχική, στον παλιό της ρόλο.

Αναδίδεται οικογενειακή ατμόσφαιρα μακρόχρονης χηρείας και πένθους, για έναν αγαπημένο και εξιδανικευμένο νεκρό. Σπανιότερα, η ίδια εικόνα της βαθιάς και αμετάκλητης χηρείας αφήνει ωστόσο να διαφαίνεται η ανακούφιση για την απαλλαγή από έναν δύστροπο και πολύ μεγαλύτερο σύζυγο.

Οι αβέβαιες μνήμες που έχουν οι κόρες για τους πατέρες που πέθαναν πολύ νωρίς, όταν ακόμη οι ίδιες ήταν παιδιά, είναι χαρακτηριστικές αυτής της ατμόσφαιρας.

“ Ο πατέρας ήταν συντηρητικός πολύ. Νευρικός και απότομος, 25 χρόνια μεγαλύτερός της. Με μας ήταν καλός ... έλειπε συνέχεια ... Και δεν είναι η γυναίκα που έκανε τη ζωή της. Εκτός απ' τα 15 χρόνια που έζησε μαζί του, δεν έχει κάνει έρωτα μ'άλλον άντρα, παρ'όλο που έμεινε χήρα 36 χρονών. Αφοσιώθηκε πλήρως σε μας ... Ήταν τελείως τρομοκρατημένη. Με τρία παιδιά στην πλάτη και μάλιστα κορίτσια. Μας περιόρισε πολύ σκληρά. ”

“ Κουραστικός γενικά με τη νοοτροπία του την συντηρητική, παρ'όλο που ήταν πάρα πολύ καλός για τους άλλους. Στο σπίτι ήταν προβληματικός. Ίσως και στην μητέρα μου αυτό είχε αντίκτυπο γιατί δεν είχαν καθόλου καλή σχέση από ό,τι έμαθα εκ των υστέρων και από ό,τι έβλεπα κι εχω λιγάκι. Δεν με πείραξε ο θάνατός του. ”

Η χήρα φέρει τον τίτλο που γνωστοποιεί ότι ο Απών την καθορίζει και μετά θάνατον. Τα μαύρα, εξωτερικό σύμβολο πένθους, αναγγέλλουν στον περίχωρο ότι η μητέρα συμμορφώνεται στις κοινωνικές προσδοκίες, αυτοπεριοριζόμενη εφόσον δεν πρέπει να "υπάρχει" στον εξωτερικό χώρο⁴. Η ατομική της υπόσταση έχει μταιωθεί, έχει συρρικνωθεί αποκλειστικά στο ρόλο της ως μητέρας.

" Φορούσε μαύρα. Κατάμαυρα φριχτά. "

" Κι άρχισε να απομονώνεται, δεν έβγαине. Ήταν κι αυτό που μας έκανε μεγάλο πρόβλημα. Ότι δεν είχε πια μια ζωή δική της. Ήταν φοβερά αφοσιωμένη στο σπίτι. Φριχτά, δηλαδή σε βαθμό αντικοινωνικό. "

" Πολύ φοβισμένη για τον κοινωνικό αντίκτυπο. Δηλαδή μια χήρα, πώς την αντιμετωπίζουν. Είμαι περιθωριακό άτομο, έλεγε. "

Με εσωτερικευμένη τη στερεότυπη εικόνα της αδυναμίας της, η δυναμική και αποτελεσματική μητέρα, παρά την έλλειψη επαγγελματικής κατάρτισης, αναλαμβάνει το μεχάλωμα των παιδιών της.

Η χήρα μητέρα δηλαδή αναλαμβάνει τώρα τις ευθύνες επιβίωσης της οικογένειας, χωρίς να είναι προετοιμασμένη γι' αυτό.

" Ούτε οικονομικά ήταν πολύ καλά. Αναγκαζόταν να ζορίζεται πάρα πολύ. Και κουράστηκε πάρα πολύ. Και με αχωνίες, μ' όλα αυτά, πώς μεχαλώσαμε. Βέβαια

⁴ Θεατρική σύμβαση του ιαπωνικού Kabuki: Τα μαύρα στο πρόσωπο σημαίνουν τη "μη παρουσία", π.χ. των βοηθών πάνω στη σκηνή την ώρα της παράστασης. Τα τσάντορ και οι πλερέζες έχουν την ίδια συμβολική σημασία.

ήταν άθλος αυτός που΄κανε. Ήτανε άνθρωπος ο οποίος ποτέ μέχρι τώρα δεν έχει δώσει δείγματα στην ζωή του ότι ήταν τόσο πολύ δραστήριος. "

Παρά την εικόνα της φοβισμένης χυναίκας που προβάλλει προς τον έξω κόσμο, η χήρα-μητέρα, μόνη μέσα στα απονικτικά της πλαίσια, αποκτά μιαν αυτονομία και ένα αναμφισβήτητο κύρος στα μάτια των παιδιών της.

Απονικτικότερη προβάλλει η τύχη της χήρας μητέρας που επιστρέφει στην "προστασία" της χονικής της οικογένειας, παρά τα ηθικά και οικονομικά στερήματα που της προσφέρονται :

" Όταν πέθανε ο πατέρας μου με πήρε η μάνα μου και πήγαμε στη μάνα της, στη χιαχιά μου δηλαδή, στο πατρικό της μάνας μου όπου μεχάλωσα μέχρι 6 χρονών με τη χιαχιά μου, τη μάνα μου, την αδελφή της μάνας μου, τη θεία μου και το θείο μου. Όλοι δεμένοι σφιχτά με τον ομφάλιο λώρο, με απονικτική αγάπη. Ήταν μια οικογένεια στην οποία ήταν πάντα πιο ισχυρές, με την μεταφορική έννοια, οι χυναίκες, δηλαδή μεγαλώνουν σ' αυτό το σπίτι, η χιαχιά μου ήταν χήρα ο παππούς μου είχε πεθάνει 10 χρόνια πριν γεννηθώ εγώ, ο παππούς μου, δεν τον είχα δει ποτέ, αλλά ήταν ζωντανός, κυκλοφορούσε στους διαδρόμους, στα δωμάτια, στην κουβέντα παντού. Μιά οικογένεια που ζούσε και ζει ακόμα με τους νεκρούς της δηλαδή μυθοποιημένους νεκρούς. "

Η οικογένεια αναπαράχει το παραδοσιακό σχήμα και παρά τη φυσική απουσία του πατέρα η μητέρα βρίσκεται και πάλι στο ρόλο της, κλεισμένη στο σπίτι. Η εξουσία του παππού περνάει μέσω της χιαχιάς στα παιδιά και στα εγχόνια. Η μητέρα παραμερίζεται και οπισθοχωρεί στην παλιά θέση της ανήλικης κόρης.

Η πατριαρχική παράδοση συνεχίζεται τη φορά αυτή στο πρόσωπο της γιαχιάς -
 φορές της εξουσίας του άντρα της.

“ Η γιαχιά ήταν το γενικότερο αφεντικό. Η μητέρα μου ήταν το αφεντικό σε
 σχέση με μας ... ”

“ Η γιαχιά είχε αναλάβει τη δουλειά του παππού. Η μητέρα μου κρατούσε το
 σπίτι. Είχε κακές σχέσεις με τη μητέρα της. Τα υπέμενε όλα όμως, γιατί ήταν
 εξαρτημένη οικονομικά με μας μαζί. Παρόλο που η μητέρα μου είχε κληρονομήσει
 το μερίδιο της, η γιαχιά της έδινε χαρτζιλίκι μόνο. ”

Οι αντικειμενικές οικονομικές συνθήκες, η επιχείρηση που υπάρχει, αναγκάζουν τη
 γιαχιά να κινηθεί στον επαγγελματικό χώρο. Η μεγάλη ηλικία της αναιρεί το
 γεγονός ότι είναι γυναίκα. Αυτό δεν ισχύει για την νεότερη γυναίκα και τη μικρή
 κόρη της, που περιορίζονται στον “ιδιωτικό” χώρο για να “προστατευτούν”.

Η μητέρα θα παραβιάσει αυτή τη νέα ισορροπία αποφασίζοντας να ξαναπαντρευτεί
 και να φύγει από το ζυγό παίρνοντας μαζί το παιδί της, προκαλώντας κρίση.

“ Η γιαχιά μου είχε την άποψη, επειδή αυτή είχε ζήσει όλη της τη ζωή με τον
 παππού μου ως ιδανικό ζευγάρι, ότι είναι απαράδεκτο η μάνα μου να θέλει να
 παντρευτεί, δεν είχε κανένα λόγο να παντρευτεί. Γινότουσαν φοβερές
 συγκρούσεις. ”

Φαίνεται ότι ο δεύτερος χάμος είναι η μόνη λύση ανεξαρτητοποίησης από την χονική οικογένεια. Για τη γυναίκα, που δεν έχει επάγγελμα, είναι το δεύτερο πέρασμα από την ανήλικη στην ενήλικη μορφή εξάρτησης.

* * *

Είδαμε ότι η κοινωνικά εδραιωμένη εξουσία του πατέρα δεν αμφισβητείται, όπως και δεν καταλύεται ακόμη και με το θάνατό του.

Θα είχε ενδιαφέρον να προχωρήσουμε ακόμη περισσότερο τη διερεύνηση προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης των ψυχολογικών προτύπων.

Οι μητέρες εξαρτώνται από τον πατέρα κοινωνικά, οικονομικά και συναισθηματικά :

“ Η μητέρα μου ήταν πολύ νέα, 20 χρονών - είχανε 12 χρόνια διαφορά, ακόμα δεν είχαν κανένα κοινό ενδιαφέρον. Ο πατέρας μου, από την άλλη μεριά, είχε πάρα πολλά ενδιαφέροντα, δραστήριος, ασχολιόταν πολύ με την πολιτική, είχε ενδιαφέροντα λογοτεχνικά, έλειπε από το σπίτι σαν φυσική παρουσία ... σαν ... άλλη παρουσία υπήρχε στο σπίτι και τώρα το καταλαβαίνω, η σκιά του, αλλά σαν φυσική παρουσία ήταν απών. Δεν τον βλέπαμε, πολλές φορές ερχόταν αρχά. Ήταν πολύ αυταρχικός άνθρωπος. ”

Το μοντέλο, παρά τις εσωτερικές του αντιθέσεις και συγκρούσεις, προβάλλεται συμπαχές τόσο προς το εσωτερικό της οικογένειας όσο και προς τον έξω κόσμο.

Οι διηγήσεις των γυναικών της έρευνας αποτυπώνουν την απόλυτη συμμόρφωση των χονιών τους προς τους ψυχολογικούς προσδιορισμούς.

Η μόνη συνέπεια βρίσκεται στα σχήματα των ρόλων : ασκηχός της οικογένειας ο πατέρας, δεύτερη η μητέρα, κλεισμένη στο σπίτι, μεγαλώνει τα παιδιά στο όνομα του.

“ Η μάνα μου ήταν πολύ στο σπίτι. Ο μπαμπάς απών στην δουλειά του. Ο πατέρας μου δεν ανακατευότανε στα οικογενειακά, η μητέρα μου ασχολιόταν με μας. ”

Αυτή η προσπάθεια συμμόρφωσης και αναπαραγωγής των προτύπων δεν αποδεικνύεται πάντα επιτυχής. Η μύθευση της πραγματικότητας και η χειραγώγησή της, ώστε να χωρέσει μέσα στα παραδοσιακά πρότυπα, αλλοτριώνουν τα άτομα και τα παραμορφώνουν για να ανταπεξέλθουν στις κοινωνικές προσδοκίες.

“ Η μητέρα είχε έκζεμα τρομερό στα χέρια, άρρωστη συνέχεια, ανίκανη για δουλειές σπιτιού ... είχε ενοχές, έκλαιγε, υπέφερε ψυχικά. Ο πατέρας ήταν πολύ νευρικός γιατί το σπίτι δεν ήταν καθαρό ... Είχε να σηκωθώ να φύγω !! Φοβόμουν. ”

Για το μικρό κορίτσι οι συσχετίσεις γίνονται αυτόματα. Όταν η γυναίκα δεν εκπληρώνει τα καθήκοντά της σωστά, υπάρχει ο κίνδυνος της εγκατάλειψης. Το

σώμα της, ύστατος τόπος υποχώρησης, γίνεται συχνά μέσο αντίστασης στις πιέσεις του περιβάλλοντος, γιατί χι'αυτήν δεν υπάρχει η δυνατότητα φυγής προς τα έξω.⁵¹

1.1.2. Ανύπαρκτη Σεξουαλικότητα

Ο χώρος, που εκφράζει εντονότερα χια τις σημερινές χυναίκες την ασυμφωνία των χονιών τους, είναι ο χώρος της σεξουαλικότητας. Ποτέ τα κοριτσάκια δεν ανακαλύπτουν ίχνη ερωτικού στοιχείου, ιδιαίτερα δε η σεξουαλικότητα της μητέρας δεν ονομάζεται, δεν ικανοποιείται, δεν διεκδικείται άμεσα. Η αποστέρηση διοχετεύεται σε άλλα κανάλια, εξιδανικεύεται, αναπληρώνεται, σπωθείται.

Η μία μετά την άλλη, οι χυναίκες μιλούν χια την απουσία ερωτισμού της μητέρας:

" Μάλλον ζήσανε καλά με την έννοια ότι την φρόντιζε, της έγινε αγαπητός, αλλά από ερωτικής πλευράς πρέπει να είναι πολύ ανικανοποίητη χυναίκα. "

Όταν οι διηγήσεις περιγράφουν ρητά την απουσία σεξουαλικότητας στις σχέσεις των χονιών, δεν ξαφνιάζει η πληροφορία χια την εχθρότητα των συζύχων που αναφέρεται σαν καθημερινή εκδήλωση. Ωστόσο και στα υπόλοιπα ζευχάρια οι εκδηλώσεις τρυφερότητας είναι σπάνιες, ιδιαίτερα μπροστά στα παιδιά.

⁵¹ Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια έχουν γίνει πολύ ενδιαφέρουσες έρευνες σχετικά με την κατάθλιψη και τη σχέση της με την "επίκτητη αδυναμία" (learned helplessness), τη μόνιμη βηλαδή κατάσταση παθητικότητας, αδράνειας ή και κατάθλιψης στην οποία περιέρχονται τα άτομα, των οποίων οι συνθήκες διαβίωσης παρουσιάζονται ως ανεξέλεγκτες. Βλ. M. Seligman (1975), D. Hiroto (1974), C.I. Diener, C.S. Dweck (1978). κάτω από το νέο αυτό πρίσμα αμφισβητείται και η έννοια του "χυναικείου μαζοχισμού" εφόσον στην πλειοψηφία τους οι χυναίκες, που υφίστανται επώδυνες καταστάσεις, εξαναγκάζονται σ' αυτές από πλήθος ψυχοκοινωνικούς παράγοντες. Βλ. P.J. Carlan (1982), J.B. Miller (1983).

Μυστικοπάθεια καλύπτει αυτή την περιοχή των σχέσεων, η επιταχή καλεί στην αγνόησή τους.

Σε πολλά ζευγάρια η μεγάλη διαφορά ηλικίας μαρτυρεί και τις διαφορετικές προσδοκίες που φέρνουν οι σύζυγοι στο χάμο και εξηγεί εν μέρει την αίσθηση προδοσίας που αισθάνεται η γυναίκα.

“ Κόντευε να μείνει περίπου στο ράφι. Και παντρεύτηκε στα 29, για την εποχή εκείνη μεγάλη ηλικία, αναγκαστικά, τον πατέρα μου. Με συνοικέσιο που της έκαναν κάτι θείοι της, που τον ξέρανε. Η μάνα μου ζούσε πάρα πολύ κλειστά. Περίμενε να παντρευτεί για να ζήσει. Ο πατέρας μου, που την πέρασε 13 χρόνια, περίμενε να ζήσει και μετά να παντρευτεί (χέλιο), για να κάνει οικογένεια. Οπότε καταλαβαίνεις τη σύγκρουση. ”

Αυτή η χυναικεία στέρηση επανέρχεται σταθερά στις μαρτυρίες :

“ Η μάνα μου ήταν, νομίζω, φοβερά καταπιεσμένη σεξουαλικά. Η μάνα μου ήταν πάρα πολύ όμορφη γυναίκα, από τις όμορφες, που λέμε, και με έντονη θηλυκότητα ... νομίζω καταπιέστηκε πολύ και δεν είναι τυχαίο ότι με τα χρόνια ιπάχυνε, πρέπει να έπαιξε πολύ μεγάλο ρόλο κι αυτό. ”

“ Επίσης πάρα πολύ έντονο, το θέμα της παντελούς έλλειψης ερωτισμού. Τό 'χα διατηρήσει μέσα μου και ήταν πολύ έντονο. Ένα ουδέτερο πράγμα, όχι τρυφερότητες, όχι αυθορμητισμούς, μεταξύ τους δεν είχαν ποτέ, ποτέ ένα ερωτικό κλίμα, ποτέ. Η σεξουαλική της ουδετερότητα με έχει καταπλακώσει, με έχει διαλύσει. ”

Καμιά φορά ο ερωτισμός του πατέρα χίνεται εμφανής, αλλά απευθύνεται σε άλλη χυναίκα από τη μητέρα. Τα παιδιά γίνονται σιωπηλοί μάρτυρες των γεγονότων. Μέσα στα καταπιεστικά όρια του χάμου οι κρυφές καταστάσεις διαρκούν πολλά χρόνια, δηλητηριάζοντας τα παχιδευμένα άτομα.

“ Ο πατέρας μου της παρίστανε τον ανίκανο 6-7 χρόνια. Και η μάνα το συναισθανότανε και τον βοηθούσε, ότι έχει προβλήματα ο άνθρωπος. Γυρω στα 17 μου η μάνα μου ανακάηψε ότι ο πατέρας μου είχε χκόμενα. Στο κρεβάτι τέξα, άρχισε να ουρλιάζει, να χτυπάει το κεφάλι στους τοίχους, όσο έλειπε αυτός. Όταν ερχόταν, τίποτε. ”

Δεν είναι όλες οι καταστάσεις τόσο ακραίες. Ωστόσο, αυτό που μένει στην ενήλικη ζωή είναι ένας τόνος, ο απόηχος μιας άρνησης. Η χαρά, η ηδονή, ο έρωτας, λείπουν στα χονικά ζευγάρια.

Η μυστικοπάθεια που περιβάλλει τα τυχόν ολισθήματα του πατέρα, η σιωπή, η αμηχανία της μητέρας, είναι αποτελέσματα αφενός της κοινωνικής ανοχής και αφετέρου της άρρητης αναγνώρισης της εξουσίας του. Μ' αυτό τον τρόπο διατηρείται το κύρος του ρόλου του στην οικογένεια και λειτουργεί παρά την καταρακωμένη εικόνα του.

Για τις περισσότερες χυναίκες οι πρώτες αρνητικές εντυπώσεις επιβεβαιώνονται χρόνια αργότερα από έμμεσες διηγήσεις, οικογενειακές ιστορίες, αλλά και από τις ίδιες τις μητέρες που μιλάνε στις ενήλικες κόρες για την επίπεδη και χωρίς ηδονή ζωή τους.

" Η μόνα μου ήταν κλασικά ανοργασμική γυναίκα, η οποία είχε βέβαια ερωτευτεί τον πατέρα μου κι εκείνος εξίσου, αλλά δεν είχαν δώσει καμιά ευχαρίστηση παρά πέρα. Δηλαδή η μητέρα μου, όπως συνήθιζε να λέει, ένα πράγμα μπαινόβγαίνε μέσα της, χωρίς να καταλαβαίνει τι πύει να πει αυτό. "

Οι ίδιες οι μητέρες θα διηγηθούν πολύ αρχότερα στις κόρες τους το πώς έζησαν, χωρίς όμως να διεκδικούν, αναδρομικά έστω, το δικαίωμα συμμετοχής στη ζωή και τη σχέση, το δικαίωμα στην ηδονή που στερήθηκαν. Ενστερνίζονται δηλαδή στις διηγήσεις τους τη στερεότυπη θέση που θέλει τις γυναίκες από τη φύση τους "ψυχρές" και χωρίς επιθυμία, μην αναγνωρίζοντας τις απαγορεύσεις των οποίων υπήρξαν θύματα. Έχοντας εσωτερικεύσει την απαγόρευση στην ηδονή δέχονται μοιρολατρικά την τύχη τους, χωρίς να συνειδητοποιούν αυτήν την αναπηρία ακόμη και σήμερα.

Ωστόσο παρά τη χρονική απόσταση, οι γυναίκες αυτές υπαινίσσονται την αποστέρηση τους, μια συγκεκριμένη νοσταλγία για κάτι που δεν γνώρισαν, τον εμπαιχμό τους με υποσχέσεις που δεν τηρήθηκαν. Ίσως αυτή να είναι και η ύστατη τιμωρία, η απομυθοποίηση δηλαδή του συντρόφου, που υπήρξε ανεπαρκής και χωρίς ευαισθησία για τις απωθημένες επιθυμίες τους.

1.1.3. Δυνατή Μάνα - αδύνατη Γυναίκα: το αναφατικό πρότυπο

Το πρόσωπο της μητέρας, στο υλικό της έρευνας, παρά την ποικιλία που παρουσιάζει στις επιμέρους ιστορίες ζωής, φαίνεται να κυριαρχείται από μίαν αντίφαση: την επάλληλη εικόνα της αδύνατης και μαζί δυνατής γυναίκας.

Η μητέρα εμφανίζεται ως σχιζοειδής ύπαρξη. Ο ένας πόλος του ρόλου της κεντρώνεται στη δύναμή της, σαν μητέρα με κύρος και εξουσία πάνω στα παιδιά της, ανήλικα και ενήλικα. Ο άλλος, σε πλήρη αντίθεση, βιώνεται ως σχέση εξάρτησης - συχνά και φόβου - στο ρόλο της συζύγου-χουναίκας.

Η "φοβισμένη" χουναίκα, κλεισμένη στο σπίτι με τα παιδιά, είναι ταυτόχρονα η μητέρα, που με σιδερένιο χέρι τα μεχάλωνει σε πλήρη υπακοή.

Αυτή την αντιφατική εικόνα βιώνουν οι κόρες και μέσα από αυτήν αντλούν υλικό για το χτίσιμο της ταυτότητάς τους. Μέσα από πολλαπλές ταυτίσεις, η μητέρα θα προβληματίσει και θα παιδέψει τις κόρες της στο μεχάλωμά τους⁶.

Ωστόσο η αντίθεση αυτή ερμηνεύεται αν την πλησιάσει κανείς με γνώμονα το γυναικείο ρόλο. Πράγματι, φαίνεται ότι οι αδυναμίες της μητέρας είναι επιλεκτικές και παρουσιάζονται κάθε φορά που τείνει να υπερβεί τα όρια της, πραγματικά και συμβολικά. Βασίλισσα στο σπίτι της, αυταρχική και εξουσιαστική στα παιδιά της, ικανή για οικονομικούς ακροβατισμούς όταν χρειαστεί, άτομο δυνατό στην ουσία του εμφανίζεται αδύνατο στη χουναϊκή διάσταση του ρόλου.

Η εξουσία που της παραχωρείται επίσημα με το γάμο, όχι μόνο δεν τη δυναμώνει, όπως κοινά πιστεύεται, αλλά αντίθετα συντελεί στην υποταχή της⁷.

⁶ Έχω ήδη εκτεταμένα αναπτύξει τους πολύπλοκους μηχανισμούς των γυναικείων ταυτίσεων (Freud, Chodorow). Ωστόσο στις πολλαπλές ταυτίσεις πρέπει να προσθέσουμε και τη διάσταση των δικών μας προβολών που τις τροφοδοτούν. Όπως εύστοχα γράφει η Α. Ποταμιάνου (1988) : "Οι γυναικείες μορφές που είναι πρότυπα ταυτίσεων και τις οποίες εσωτερικεύουμε, βιώνονται τόσο πιο αυστηρές και τιμωρητικές όσο περισσότερο έχουν απορροφήσει το δικό μας σαδισμό." σ. 27.

⁷ Ενδιαφέρουσες από την άποψη αυτή είναι οι ανθρωπολογικές μελέτες στον ελληνικό χώρο. Βλ. για παράδειγμα Ν. Σκουτέρη - Διδασκάλου (1984), ιδιαίτερα τη μελέτη της "τελετουργίας του γάμου", καθώς και J. Dubisch ed. (1986).

Ετεροκαθοριζόμενη, ακόμη και στις περιοχές που της ανήκουν πρωτογενώς, λόγω του βιολογικού της ρόλου αλλά και των κοινωνικών δομών που της αναθέτουν κατ' αποκλειστικότητα τη φροντίδα του παιδιού, ασκεί εξουσία αντιπροσώπου. Άρα πρόκειται για διαδικασία επίταξης : η εχθρής δυναμική της σχέσης μάνας-παιδιού επιτάσσεται για να υπηρετήσει την εξουσία του πατέρα.

Σύζυχοι ανικανοποίητες, αυταρχικές και υπερπροστατευτικές μητέρες, χυναίκες παχιδευμένες και εξουθενωτικές. Σε κάθε διήγηση υπάρχει ένα "αλλά" ως προς τη θετική εικόνα της μητέρας, άλλοτε εκφρασμένο, άλλοτε λανθάνον, αναιρετικό του πρώτου όρου. Με το δυναμικό της διοχετευμένο αποκλειστικά στο χώρο του σπιτιού και των παιδιών, υποταχμένη η μητέρα εξουθενώνει την κόρη ζητώντας της να της μοιάσει.

Παράλληλα, η ιεραρχική ανωτερότητα του πατέρα σημαίνεται και με την απουσία του. Αυστηρός και απόμακρος τις περισσότερες φορές κατορθώνει, ακόμα και όταν είναι τρυφερός, να προκαλεί σεβασμό ανακατεμένο μ' ένα αόριστο δέος.

Οι χυναίκες της έρευνας, ως κόρες, δεν αναφέρονται ποτέ σε φυσική βία ή σε εμπειρία ξυλοδαρμού στην παιδική τους ηλικία, και αντίθετα με την εικόνα του πατέρα που έχουν ως ενήλικες, και που κάθε άλλο παρά απειλητική τη βρίσκουν, όλες σχεδόν μιλούν χι' αυτό το δέος.

Περισσότερο από την ψυχολογική βία, η οποία όταν εκδηλώνεται στρέφεται κυρίως προς τη μητέρα, εκείνο που δημιουργεί την πατρική εικόνα και το δέος των κοριτσιών είναι η στάση της μητέρας, η αναφορά της σ' αυτόν, η τελική υποταχή της στην εξουσία του.

Τα παιδιά βιώνουν τη μητέρα δυνατή και συχνά ανικανοποίητη, να δίνει παρόλα αυτά τον τόνο για υπακοή και σεβασμό, τον οποίο έκδηλα δεν συμμερίζεται εν τῇ υποταχῇ της. Όσο πιο δυνατή είναι η μητέρα, τόσο πιο ανεξήγητη η "αναχνώριση" του ανεπαρκούς συζύγου. Αυτή την άνιση σχέση εσωτερικεύουν τα παιδιά πολύ νωρίς, άσχετα με την προσωπικότητα του συγκεκριμένου άνδρα.

Όταν ο σύζυγος είναι επιτυχής, η θέση του ως αρχηγού δεν συζητείται, εξυπακούεται. Και πάλι όμως, όταν ο σύζυγος δεν εμφανίζεται επαρκής, πάντα σε σχέση με τα κοινωνικά πρότυπα, η οικογένεια λειτουργεί σαν να ήταν, γιατί η εξουσία του παραμένει αναμεισβήτητα, εφόσον αντλείται από τη θέση του.

Η άρχουσα ιδεολογία θέλει την παραδοσιακή οικογένεια αρμονική, ταιριασμένη, χωρίς συγκρούσεις. Τη θέλει δηλαδή μη ανθρώπινη. Στην πραγματικότητα την αναχνώνει όπως είναι, αλλά της ζητάει τη συνενοχή της στη διατήρηση του μύθου.

Τα εν οίκω μη εν δήμω. Μ' αυτό τον τρόπο η κάθε οικογένεια κρύβει το ανθρώπινο πρόσωπό της, περισσότερο ή λιγότερο ατελές σε σύγκριση με το ιδανικό πρότυπο, και δικαιολογεί τη δυσαρμονία της με μία κατά περίπτωση προσωποποιημένη εξήγηση. Ο θεσμός παραμένει άτρωτος.

1.2. Η Κατασκευή της "Γυναικείας Φύσης"

1.2.1. Επιταγές και Απαγορεύσεις

Μέσα σ'αυτήν την αντικρουόμενη οικογενειακή δυναμική, που περιγράφεται στα προηγούμενα, μπαίνουν οι βάσεις χι'αυτό που θα ονομαστεί "γυναικεία φύση".

Η μητέρα, συνεχώς παρούσα, ενσαρκώνει το μοντέλο της γυναικείας ταυτότητας, άμεσα υπεύθυνη για την αναπαραγωγή του. Η ίδια, αναστέλλοντας τη δική της ζωή, θα την ταυτίσει με τη μελλοντική εξέλιξη των παιδιών της και θα διοχετεύσει όλο το δυναμικό της σ' αυτόν το σκοπό.

Περισσότερο από τα λόγια και τις προτροπές για συμμόρφωση στο φυλετικό ρόλο, ο ίδιος ο τρόπος ζωής της μητέρας είναι ο καθοριστικός παράγων.

Επάγγελμα οικιακά. Η ιδιότητα αυτή την καθορίζει σαν κέλυφος, δίνει σχήμα στη ζωή της, η οποία εστιάζεται πλέον αποκλειστικά στη φροντίδα των παιδιών. Όλες σχεδόν οι μητέρες των γυναικών της έρευνας είχαν επάγγελμα τα οικιακά. Μία, που ήταν υπάλληλος, και δύο, που ήταν μωδίστρες πριν το γάμο τους, σταμάτησαν με τη γέννηση του πρώτου τους παιδιού. Μία μόνο μητέρα εργάστηκε τα τρία πρώτα χρόνια, για να συμπληρώσει μια μικρή προσωπική σύνταξη και μετά αφοσιώθηκε στο μεθάλωμα της κόρης της.

Σε δύο-τρεις οικογένειες χαμηλού εισοδήματος οι μητέρες "βοήθησαν" περιστασιακά τους συζύγους, ενώ χήρες ή διαζευχμένες μητέρες "συμπλήρωσαν" κατά καιρούς τα περιορισμένα οικονομικά της οικογενείας με άτυπες απασχολήσεις ή ευκαιριακές εργασίες.

Η εικόνα που οι συγκεκριμένες γυναίκες είχαν για τον εαυτό τους και που αναγνωρίζεται από τις κόρες τους είναι ότι υπήρξαν σύζυγοι και μητέρες, θεωρώντας την ερχασία τους πριν τον γάμο σαν διάλειμμα και τη μετέπειτα σαν άνευ σημασίας εξαναγκασμό λόγω ανωτέρας βίας. Οι υπόλοιπες δεν ερχύστηκαν ποτέ και αυτό κάποτε ανεξάρτητα από τις οικονομικές δυσκολίες στο πατρικό τους ή στην έρχαμη περίοδο της ζωής τους.

Περιορισμένη στον οικιακό χώρο, με ακυρωμένες τις δυνατότητές της, η μητέρα μεγαλώνει τα παιδιά μέσα σ' ένα κλίμα ασφυξίας, το οποίο περιχράφεται ρητά σαν τέτοιο, μερικές φορές με έντονους όρους.

“ Έκανε όλες τις δουλειές μόνη της. Ήτανε πολύ ερημικά στο προάστιο που μέναμε και έτσι ζήσαμε με τη μαμά μου ασφυκτικά ... Ήταν τρυφερός άνθρωπος με πολλή αγάπη, αλλά και από την άλλη μεριά πολύ καταπιεστική, δεν μας άφηνε να ξεφύγουμε ποτέ, να μεγαλώσουμε. ”

“ Η μητέρα μου ήταν υπερπροστατευτική, με πάθος και πολύ δραστήρια, μας είχε ευνουχίσει δηλαδή ... εκάλυτε τ' πάντα. ”

“ Παιδικά χρόνια τ'άζησα στο σπίτι με τη μαμά μου. Ήμουνα παιδί δειλό, στη φούστα της μαμάς μου, ένα βήμα πριν ήτανε από τις πράξεις μας. ”

Η επέμβαση της μητέρας είναι συνεχής, σε όλους τους τομείς, η ανάγκη ελέγχου είναι τόσο έντονη, ώστε συγχέονται τα όρια, ανάμεσα σ' αυτήν και την κόρη της. Πέρα από τον έλεγχο που οφείλει να ασκεί ως μητέρα, φτάνει να αποφασίζει για τα πάντα, στερώντας την κόρη από κάθε δικαίωμα πάνω στον εαυτό της. Η

πρωτογενής συμβιωτική σχέση παρατείνεται πολύ πέρα από τις πρώτες βιολογικές αναγκαιότητες τροφού και νηπίου, εμποδίζοντας την εξατομίκευσή.

“ Η μάνα μου από πολύ μικρή συνήθως μού'ραβε τα περισσότερα μου ρούχα, δεν τα αγόραζα και μέχρι να ανεξαρτητοποιηθώ κιόλας ήταν η επέμβασή της πολύ μεγάλη. Δεν μού'κανε το χατίρι, ότι εμένα μ'αρέσει αυτό, άρα θα τό 'παιρνα. Έπρεπε να αρέσει σ' εκείνη. ”

Σημαντική διάσταση στην κοινωνικοποίηση της κόρης είναι οι “καλοί τρόποι”, μια προσπάθεια συμμόρφωσης προς κάποια “ανώτερα” κοινωνικά πρότυπα, που είναι έντονα οριοθετημένα ως “γυναικεία” και απαιτούν την προς τα έξω καλή συμπεριφορά και τον προς τα μέσα εγκλεισμό των κοριτσιών.

“ Η συμπεριφορά μας να είναι σωστή, το πως θα είμαστε ντυμένες, να μην μαθαίνουν οι ξένοι τι χίνεται σπίτι μας. Να μην εκφραζόμαστε ανοικτά. Οι εντολές της ήταν να μην εμπιστεύομαι κανέναν άνθρωπο που έχει δύο ρουθούνια, όπως της έλεγε η γιαχιά της. ”

“ Οι αρχές της οικογένειας τέτοιες που δεν το επέτρεπαν. Δηλαδή δεν έβχαινα στο δρόμο, στο δρόμο άλλωστε δεν έβχαινα ούτε ούτως ή άλλως ... ήμουν δηλαδή αρκετά απομονωμένη και μένα πολύ αυστηρό πρόγραμμα. Πήχαινα την Κυριακή στο πάρκο, κάποια επίσκεψη ή κάποιο παιδικό πάρτυ. ”

“ Η μητέρα μου πάντα από πίσω μας. Συνεχώς αστυνόμευση και καταπίεση. Τι θα πει ο κόσμος. ”

Αυτή η ασφυκτική παρουσία της μητέρας κάποτε εγχράφεται και στον ίδιο το χώρο του σπιτιού :

“ Κοιμόμουνα σ’ένα δωμάτιο μαζί με την μάνα μου, με ταπετσαρίες στους τοίχους και κουρτίνες. Ουδέποτε το αισθάνθηκα σαν χωνιά μου, πολύ ψυχρό δωμάτιο για μένα. Ο αδελφός μου είχε το δικό του δωμάτιο και πολύ μεγαλύτερη ελευθερία. ”

Δεν είναι η έλλειψη χώρου που αναγκάζει στη λύση αυτή. Εκείνο που αμφισβητείται και απαχоруέεται εδώ είναι το δικαίωμα της κόρης να έχει έναν ατομικό της χώρο.

“ Είχαμε ένα μικρό δωματιάκι, το οποίο πολλές φορές επιχείρησα να κάνω δικό μου δωμάτιο, αλλά συνάντησα την αντίδραση της μάνας μου, η οποία το βρήκε πολύ, το πήρε προσωπικά πάλι. ”

Το κορίτσι αισθάνεται έντονα την ανάγκη για ένα δικό της δωμάτιο, προστατευτικό περίβλημα για να κρατήσει πρώτα απ’όλα τους άλλους σε κάποια απόσταση, να περιγράψει κάποια όρια, που καταπατούνται και παραβιάζονται εφόσον καταρχήν δεν αναγνωρίζονται.

Αυτή η απαχоруευση παραπέμπει και στο γεγονός της έλλειψης χώρου της ενήλικης γυναίκας στο σπίτι. Δεν είναι τυχαίο πως οι ενήλικες γυναίκες, ανεξάρτητα από την οικονομική κατάσταση της οικογένειας και την έκταση του σπιτιού, δε διαδέχονται ένα αποκλειστικά δικό τους δωμάτιο, ακόμα και όταν περισσεύει, έτσι

ώστε να είναι ανά πάσα στιγμή διαθέσιμες, για τις ανάγκες όλων των μελών της οικογένειας⁸.

“ Αρχισα να μην πηγαίνω μαζί της, οι πιο ευτυχισμένες μου στιγμές ήταν να κάτσω έτσι δίχο μόνη στο σπίτι, μόνη στο χώρο, να αισθανθώ δίχο την ταυτότητά μου, να την δημιουργήσω μέσα απ’όλη αυτή την καταπίεση. ”

Το μόνο καταφύγιο των κοριτσιών είναι επομένως προς τα μέσα, είναι το κλείσιμο με το κεφάλι σκυμμένο στο βιβλίο.

“ Η μαμά ήταν αυταρχική προς εμένα, με αποτέλεσμα να μην έχω καθόλου δικό μου χώρο, πουθενά. Έτσι για να αναπνεύσω, ή να κλειστώ μόνη μου, να τον διαμαρτώσω μόνη μου ή ο,τιδήποτε. Είχα καταφύγει πολύ στα βιβλία και στο διάβασμα. ”

Καταφύγιο και φυγή συγχρόνως τα βιβλία θα εγκαταστήσουν από πολύ νωρίς έναν τρόπο ζωής στα προικισμένα αυτά κορίτσια, που θα αποδειχθεί καθοριστικός για τη μετέπειτα ζωή τους.

***

⁸ Κλασικό για το θέμα αυτό το βιβλίο της V. Woolf "A room of one's Own". Εξάλλου ένας από τους κυριότερους δείκτες του χαμηλού status των γυναικών είναι η έλλειψη ιδιωτικού χώρου. "... Αυτό το σύμπτωμα αποτελεί φαύλο κύκλο εφόσον το να έχει κανείς δικό του χώρο σημαίνει να έχει τον έλεγχο των πληροφοριών που αφορούν το πρόσωπό του, αυτών που θα θελήσει να κοινοποιήσει αλλά και τον έλεγχο του ποιος θα έχει πρόσβαση στο χώρο αυτό". I. Hanson, S. Ramsey, όπως αναφέρεται στο F. Eikin, G. Handel (1984) σ. 217.

Αν τα παιδικά χρόνια χαρακτηρίζονται γενικά από έλλειψη ιδιωτικού χώρου, αυτό πάντως είναι περισσότερο αισθητό για το μικρό κορίτσι, που περιορίζεται στο σπίτι, ενώ ο αδελφός του ξεφεύγει κρηγορότερα στο δρόμο, που θεωρείται ο φυσικός του χώρος.

Η συνεχής παρουσία των ενηλίκων θα συνεχιστεί για τα κορίτσια εντονότερη στην εφηβεία ενώ θα υποχωρήσει τελείως ως προς τα αγόρια. Μεγαλώνοντας δηλαδή, το κορίτσι αισθάνεται τον κληϊό να σφίγγει χώρο του, ενώ ο αδελφός του ενθαρρύνεται στην τάση του για αυτονομία.

Για τις γυναίκες της έρευνας στα πρώτα χρόνια της ζωής τους, τα παιχνίδια είναι κοινά για αγόρια και κορίτσια. "Το μικρό κορίτσι είναι ένας μικρός άνδρας", ιδιαίτερα στις οικογένειες με περισσότερα παιδιά. Αρχότερα θα χωρίσουν, ανάλοχα με το φύλο : βίαια, εξωστρεφή και υπαίθρια τα παιχνίδια των αγοριών, σπιτικά και ειδυηλιακά των κοριτσιών. Ωστόσο σε καμιαν ανάμνηση δεν εμφανίζεται "έμφυτη" αυτή η "κλίση". Αντίθετα, τα κορίτσια έχουν σαφώς την αίσθηση της παρέμβασης στις επιλογές τους, και από πολύ νωρίς ξέρουν ότι οι περιορισμοί αυτοί έχουν σχέση με το φύλο τους. Η βιολογία αρχίζει να γίνεται περωμένο.

Αυτό γίνεται ιδιαίτερα αισθητό στις οικογένειες εκείνες που τα μικρά κορίτσια έπαιζαν μαζί με τους αδελφούς, ελεύθερα στην αρχή, και γνώρισαν τις "αγορίστικες" δραστηριότητες, καθώς και σε κορίτσια που μεχάηωσαν σε χειτονίες σε ηλικία που οι γονείς έκριναν "ουδέτερη" ώστε να μην χρειάζεται να παρέμβουν.

" Μεχάηωσα σε χειτονιά, πολύ μαζί με τον αδελφό μου και αρκετά απομακρυσμένη από τους γογγίς μου, δηλαδή το χκέτο των παιδιών και το χκέτο

των μεχάλων, πολύ παλιά, προσχολικά. Πλέναμε σ' ένα σπίτι σε χειτονιά, πολύ παιχνίδι, πολύ γλυκιά εικόνα όλων αυτών των πρώτων χρόνων. "

Η πρώτη παιδική ηλικία είναι χεμάτη ευτυχισμένες αναμνήσεις και την αίσθηση δύναμης, που δίνει η ανεξαρτησία και η ελευθερία των κινήσεων.

" Μέχρι τότε ήμουνα άφοβη σ' αυτή την ηλικία, έβαζα τα χέρια μου μες τις τρύπες που βγαίνανε οι σμέρνες από δίπλα και είχα μάθει να κολυμπώ εκεί στα άχρια νερά. Δεν είχα φόβους πιο μικρή. "

Άλλοτε πάλι ο πατέρας έπαιζε με τις κόρες σαν νά'ταν οι χιοί, που δεν είχε ...

" Ο πατέρας μας έπαιρνε για κυνήγι, μ'έμαθε σκοποβολή και 5 ετών να ανάβω φωτιά ... Όταν μεχαλώσαμε λίχο μας παρέδωσε στη μάνα μου να μας μεχαλώσει σαν κοριτσάκια. "

Η περίοδος ανακωχής, κατά την οποία τα κορίτσια μεχαλώνουν σαν τα αχόρια, δεν κρατάει πολύ, ο πατέρας αθετεί την υπόσχεση που φάνηκε να δίνει ότι θα αναθρέψει τις κόρες διαφορετικά, επιτρέποντας την πρόσβαση σε χώρους ανδρικούς, παύει να παίζει και τα κοριτσάκια "παραδίνονται" στη μητέρα. Η σοβαρή δουλειά της γυναικείας διαπαιδαγώγησης αρχίζει από τη μητέρα και σημαίνεται με περιορισμό.

" Δεν έπαιζα με κούκλες, πάντα στους βρόμους, στα δέντρα, στα χαντάκια, μάθαινα κρυφά ποδήλατο, η μάνα μου το απαχόρευε ... επαρχία. Ήταν αγήθικο για τις γυναίκες. Παρ' όλο που ήταν πολύ προοδευτική. "

Η αντίφαση είναι φαινομενική. Η μητέρα θεωρείται προοδευτική στη μικρή επαρχιακή πόλη - προσωρινή διαμονή της οικογένειας - σε σύγκριση με τις άλλες μητέρες. Δεν είναι η ποσότητα των απαχόρευσεων όμως καθοριστική. Είναι η συμβολική διάσταση της μίας έστω απαχόρευσης, που αρκεί για να οριοθετήσει την ιεραρχική διαφορά. Για απαχόρευση που προστίθεται σε μύθους ή σε καθημερινές, άρρητες, δεδομένες που, έστω και αν το κορίτσι δεν συνειδητοποιεί, ωστόσο ανεπαίσθητα διαμορφώνουν την ταυτότητά του. Κάποια στιγμή σε σχέση μ' ένα παιχνίδι, με μια δραστηριότητα, έρχεται και η ρητή απαχόρευση. Χαρύζεται στη μνήμη και είναι ζωντανή 40 χρόνια αργότερα, "μάθαινα κρουά ποδήλατο".

Κάθε τέτοια απαχόρευση κρύβει πίσω της μια περισσότερο ή λιχότερο άμεση σεξουαλική αναφορά. Το ποδήλατο απαχоруείται στα κορίτσια μόνο, γιατί είναι ανήθικο, ενώ για τα αγόρια είναι ένα αντικείμενο, ένα παιχνίδι, ή έστω ένα μέσο μεταφοράς. Πέρασμα απότομο σ' ένα άλλο επίπεδο συμβολισμού που δείχνει άμεσα πώς οι λέξεις, τα αντικείμενα, οι πράξεις, δεν είναι ποτέ ουδέτερες ή ανώδυνες.

Από δω και πέρα, ακόμα και όταν το κορίτσι δεν υπακούει, θα το κάνει κρουά. Κάθε ανυπακοή όμως αποτελεί έμμεση αναχνώριση της απαχόρευσης και σημαίνει την εσωτερίκευση της διαφοράς.

Το αποτέλεσμα της άνισης κοινωνικοποίησης θα έχει ένα ψυχικό κόστος, με μακροπρόθεσμες επιπτώσεις.

Το ζευγάρι των αντιθέτων, συμμόρφωση - αντίσταση, το συναντάμε συνέχεια στις μαρτυρίες. Η συμμόρφωση στον γυναικείο ρόλο αναπόφευκτα εμπλέκει το κορίτσι στις δουλειές του σπιτιού.

“ Να μάθεις να περιποιείσαι. Ο προορισμός της γυναίκας είναι να περιποιείται τον άντρα. Μου φαινόταν τόσο γελοία και τα κορόϊδεα. Αλλά εντούτοις έκανα πάρα πολλές δουλειές στο σπίτι. Ήθελα από κάποιο φιλότιμο να ξεκουράζω τη μαμά, να μην τα κάνει. Δηλαδή όταν ήεμε δουλειές από πολύ μικρή, σφουγγαρίσματα, καμινέδες, πλυσίματα. Ο αδελφός μου δεν φιλοτιμήθηκε ποτέ ! ”

Ο ανδρισμός επιβάλλει την αποχή του αδελφού από τις δουλειές, άλλωστε η μητέρα δεν θα τόθελε ακόμα κι αν εκείνος προσφερόταν.

“ Είχα αμφισβήτηση από παιδί, ήθελα να ξεπεράσω την παιδεία μου, πήχαινα και κοινωνούσα κάθε Κυριακή χωρίς να νηστεύω. Θεομπαίχτης. Μεγάλη Παρασκευή, κόκκινα αυγά έτρωγα. Απομυθοποιούσα τα μυθιστορήματα που διάβαζε η αδελφή μου. Έμπαινα στο Ιερό και έπιανα τα πάντα και δεν πάθαινα τίποτε. ”

Καταστροφή των ειδώλων, εκδίκηση, όχι όμως κάθαρση, γιατί το κενό παραμένει κενό και η σωτήρια επεξεργασία του λόγου παραμένει απρόσιτη.

Η σιωπή που χωρίζει τους μικρούς από τους μεγάλους, οριοθετώντας τις επικίνδυνες περιοχές, εμποδίζει ταυτόχρονα την ουσιαστική επικοινωνία. Η αυταρχική οικογένεια στηρίζεται συμβολικά στην ύπαρξη τους και αναγκάζει τα μέλη της σε συμμόρφωση. Η έννοια του κλειδιού επιβεβαιώνει τη φυλακή.

Σ' αυτή την περίοδο οι δραστηριότητες που επιτρέπονται στα κορίτσια σαν συμβατές με τη γυναικεία φύση είναι προνόμια που απαγορεύονται στα αγόρια. Θα ήταν ωστόσο λάθος να ισχυριστεί κανείς ότι υπάρχει δικαιοσύνη στο μοίρασμα των περιοχών, που ισχύουν για κάθε φύλο, ή ότι χρησιμεύουν μόνο για να ενδυναμώσουν

τις ιδιότητες που θεωρούνται φυσικές και οριοθετούν τη διαφορά τους. Οι περιορισμοί χρησιμεύουν βέβαια και στην κατασκευή του άνδρα, όπως οι αντίστοιχοι που ισχύουν για το κορίτσι. Δεν είναι όμως ούτε ισότιμοι ούτε δίκαια μοιρασμένοι, αλλά αντίθετα είναι μηχανισμοί που κατασκευάζουν αυθαίρετα και στηρίζουν ιδεολογικά αυτή την ασύμμετρη διαφορά.

Για αυτόν το λόγο οι περιορισμοί, που πλήττουν τα αγόρια μέσα στο δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο, αντί να λειτουργούν ως προνόμια που δυναμώνουν το κορίτσι, επιβεβαιώνουν αντίθετα τον αδύνατο και δευτερεύοντα ρόλο του. Εδώ οι χυναικείες δραστηριότητες ανήκουν στα περιττά, στις πολυτέλειες και όχι στην ουσία της ζωής που είναι η μελλοντική επαγγελματική και κοινωνική δραστηριότητα, η οποία προορίζεται αποκλειστικά για τους άνδρες.

Έτσι, ενώ τα κορίτσια έχουν την ευκαιρία να πλουτίσουν τους ορίζοντές τους με μια μόρφωση πλουσιότερη και πιο ενδιαφέρουσα, στην κοινωνία που ζουν και σύμφωνα με τις ισχύουσες αξίες, το "προνόμιο" αυτό τις περιχράσει ως λιχότερο έγκυρες, ενώ ταυτόχρονα οι ίδιες δραστηριότητες που τους επιτρέπονται, υποτιμώνται από το γεγονός ότι είναι χυναικείες⁹.

Σε συνεχή αλληλεπίδραση, η χυναικά προκαλεί την εκθήλυνση (feminization) των δραστηριοτήτων της και οι δραστηριότητές αυτές προκαλούν, με τη σειρά τους, την εκθήλυνση της χυναικάς.

Οι φυλετικές προδιαγραφές κάποτε αγγίζουν το παράλογο :

⁹ Βλ. για παράδειγμα το κλασικό δοκίμιο της M.Z. Rosaldo (1974), όσον αφορά την υποβάθμιση των "χυναικείων" δραστηριοτήτων.

“ Του αδελφού μου του άρεσε να ζωγραφίζει, εμένα έκαναν μάθημα ζωγραφικής, εκείνου άρεσε η μουσική, εχω πιάνο. ”

Το μικρό κορίτσι χωρίζεται βίαια από τους “μικρούς άνδρες”. Με καταϊσισμό περιορισμών, απαγορεύσεων αλλά και αμοιβών και ενθαρρύνσεων θα μετακινηθεί προς τους χώρους που της επιτρέπονται.

1.2.2. Υπακοή και καλή επίδοση στο σχολείο

Το σχολείο θεωρείται ο δεύτερος σημαντικός θεσμός κοινωνικοποίησης μετά την οικογένεια και ουσιαστικά ο πρώτος δημόσιος χώρος, που θα προετοιμάσει τα ανήλικα άτομα από νωρίς για τον κοινωνικό ρόλο που θα κληθούν να αναλάβουν ως πολίτες αργότερα.

Η αντίφαση ανάμεσα στις προδιαγραφές του γυναικείου ρόλου και την προετοιμασία για ένα χώρο στην ουσία απαγορευμένο, εφόσον χαρακτηρίζεται “ανδρικός”, θα γίνει για πρώτη φορά αισθητή την ώρα της επιλογής των σπουδών. Για την ώρα, η σχολική περίοδος δεν βιώνεται συγκρουσιακά ως προς τη διάσταση των φυλετικών απαγορεύσεων. Και όμως το σχολείο, όπως και η οικογένεια, στηρίζεται στις ίδιες αυτές αρχές της ιεραρχίας και του κοινωνικού καταμερισμού των ρόλων που διέπουν τη λειτουργία όλων των θεσμών στην πατριαρχική κοινωνία.

Αυτό σημαίνει ότι στην ουσία αγόρια και κορίτσια, παρά την κοινή εκπαιδευτική πρόθεση, υπόκεινται σε διαφορετική μεταχείριση και δέχονται διαφορετικά μηνύματα, σε σχέση πάντα με την αναμενόμενη συμπεριφορά που αρμόζει στο κοινωνικό φύλο τους. Το πώς τα κορίτσια όχι μόνο δεν ενθαρρύνονται στην απόκτηση μιας δυνατής, αυτόνομης προσωπικότητας αλλά αντίθετα υπονομεύονται

στην προσπάθειά τους για την ολοκλήρωση της προσωπικότητάς τους, εικονογραφείται και από τις αναμνήσεις που αναφέρονται στα πρώτα σχολικά χρόνια.

Οι χοναίκες της έρευνας υπήρξαν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, υπάκουες και άριστες μαθήτριες. Στο δημοτικό σχολείο, το καθήκον για υπακοή και μάθηση συμπίπτει με την εικόνα των χονιών για την τέλεια κόρη. Τόπος προβολής των ναρκισσιστικών επιθυμιών, η έξυπνη κόρη ικανοποιεί τις προσωπικές και κοινωνικές φιλοδοξίες των χονιών και με τη σειρά της ικανοποιείται από την αναγνώριση της αναμενόμενης συμπεριφοράς.

Είναι μιά εποχή ειδυλλίου, ανάμεσα στους τρεις πόλους της σχέσης : χονείς, δασκάλα και η μικρή καλή μαθήτρια. Οι επιθυμίες και των τριών συμπίπτουν, χωρίς τις συγκρούσεις που θα προκαλέσουν αρχότερα η ανάγκη ανεξαρτητοποίησης, η επιλογή του κλάδου και το προχώρημα σε ανώτατες σπουδές. Σ' αυτή την ηλικία η χαρά της επιβεβαίωσης των πνευματικών ικανοτήτων έρχεται σαν συνέχεια της ανάγκης του παιδιού να έχει την έγκριση και την αγάπη των ενηλίκων, σε μιά ακόμα δραστηριότητα.

“ Εχώ ήμουν καλή μαθήτρια, ήμουν έξυπνη στις γλώσσες ... ”

“ Μου άρεσε πολύ το σχολείο, μ' άρεσαν τα καλά λόγια ... ”

“ Με είχαν αρκετά ελεύθερη, ούτε βελόνα, ούτε κέντημα. Ήμουνα καλή μαθήτρια, υπάκουο παιδί, άκουχα όλο καλά λόγια. ”

Άριστες επιδόσεις και υπακοή είναι όροι μίας και μόνης πραγματικότητας, της ανάγκης του παιδιού ν' αρέσει.

Σ' αυτό το σημείο είναι ενδιαφέρουσα η αντιπαραβολή των λεκτικών ζευγαριών: βελόνα-πίεση, ελευθερία-καλή σχολική επίδοση. Η απειλή της παραδοσιακής χυναικείας απασχόλησης ήταν μέσα στο πεδίο των πιθανοτήτων ακόμα και για τις νεότερες χυναίκες της έρευνας.

Από την άλλη πλευρά, η έμφαση στα "καλά λόγια" σε τόσο παλιές αναμνήσεις φανερώνει τη σπουδαιότητα της εμπειρίας αλλά και τη σημασία της για την σημερινή εικόνα του εαυτού τους, όπως αναγνωρίζουν και οι ίδιες οι χυναίκες.

” Ήμωνα το κλασικό παιδί, ήμωνα πολύ καλή στο σχολείο. Ήξερα από τριών-τεσσάρων χρονών να διαβάζω. Μου άρεσε, ήθελα να πηγαίνω και έπαιρνα και πολύ μεγάλη επιβεβαίωση που μετράει στη ζωή μου ακόμη. Ήμωνα το καλό παιδί του σχολείου και οι γονείς μου ακούχανε πολύ καλά λόγια. ”

” Μου άρεσε πάρα πολύ το σχολείο, τα πήγαινα πολύ καλά και ήμωνα πολύ ευτυχισμένη κυρίως στο γυμνάσιο. Στο δημοτικό λίγο πιο φθου δεν θυμάμαι καλά, δεν είχα πάντως προβλήματα, λέχανε καλά λόγια στη μαμά μου. Στο γυμνάσιο αντλούσα πολλές ικανοποιήσεις και επιβεβαιώσεις διαφόρων τύπων. ”

Στο δημοτικό, τα "καλά λόγια" - αξιοπρόσεχτη η παιδική επαναλαμβανόμενη έκφραση - φαίνεται να αποτελούν αυτοτελή στόχο. Αναχνώριση από τη δασκάλα, αναχνώριση των επιδόσεων από τη μητέρα, το μικρό κορίτσι δεν ξεχωρίζει τι είναι σημαντικό, γιατί ακριβώς με αυτήν τη σχετική ασάφεια λειτουργούν και οι επιβεβαιώσεις του περιβάλλοντος. Υπάρχει εδώ μια σύγχυση ορίων σε σχέση με το

τι ακριβώς ενθαρρύνεται αυτή την περίοδο, η πνευματική αριστεία ή η συμμόρφωση στο μοντέλο του υπάκουου κοριτσιού, με την επιπλέον επιβράβευση ότι υπακούει σ' αυτές τις προσδοκίες¹⁰.

Την ίδια περίοδο, το αγόρι δέχεται και αυτό κάθε είδους πιέσεις στον αυταρχικό σχολικό χώρο, όμως στην περίπτωση του υπάρχει πολύ μεγαλύτερη ανεκτικότητα στην ανυπακοή του, η οποία θεωρείται άθλωστε εχχενές χαρακτηριστικό του φύλου του. Οι ενθαρρύνσεις και οι ανταμοιβές για τις σχολικές επιδόσεις είναι επομένως πολύ πιο σαφείς ως προς τα μηνύματά τους από ό,τι ισχύει για το κορίτσι.

Αν στο γυμνάσιο, χώρο σχετικά αποστασιοποιημένο, οι ικανοποιήσεις και οι επιβεβαιώσεις ποικίλουν, στο δημοτικό, η προσωπική σχέση με τη δασκάλα-μάνα επιβεβαιώνει και παχιδεύει ταυτόχρονα το προικισμένο παιδί, περισσότερο από τη μέτρια ή κακή μαθήτριά, και το υποτάσσει στην τελειότητα του ρόλου του.

“ Στις αναμνήσεις μου από το δημοτικό και γυμνάσιο, χαρακτηριστικό είναι η καλή μαθήτριά. Κάπου το τράβαχα και χω γιατί μ' άρεσε και υπήρχε και η πίεση. Ήταν αδιανόητο να μη βγώ πρώτη. ”

Η πίεση για συμμόρφωση χαρακτηρίζει το σχολικό χώρο όπως και το σπίτι, αυτό που διακινδυνεύεται και στους δύο είναι η αγάπη και η έχκριση από τα σημαίνοντα πρόσωπα.

¹⁰ Όσον αφορά τον ελληνικό χώρο η Μ. Νασιάκου (1977) έχει δείξει τη συσχέτιση των προσδοκιών της μητέρας με το κίνητρο επιτυχίας του παιδιού. Εξάλλου η J.C. Smirgel (1975) εφιστά την προσοχή στο γεγονός της υπερβολικής επένδυσης από τις μητέρες σ' ορισμένες πράξεις του παιδιού, έτσι ώστε αυτές να μην χρησιμεύουν ως απόδειξη των ικανοτήτων του αλλά ως μέσο επιβεβαίωσης και αποδοχής του από τους άλλους. σ. 172.

“ Δεν μπορούσα να δεχτώ παρατήρηση. Επειδή ήμουν καλό παιδί στο σχολείο και συνήθως πρόσεχα, μια φορά - μάλλον θα μιλούσα - η δασκάλα, χωρίς να φωνάξει καθόλου, είπε απλώς το όνομα μου και εγώ εκδήλωσα φοβερό ψυχοσωματικό την επόμενη μέρα, τόσο για εμετό πηγαίνοντας στο σχολείο. Είχε απορήσει η μητέρα μου, οχτώ η ώρα κάθε πρωί εμετό και το έλεγε. ”

Διαπιστώνουμε ότι η καλή μαθήτρια δεν “αποταμιεύει” ασφάλεια και αυτοεκτίμηση από την αποδεδειγμένη εξυπνάδα της, αντίθετα γίνεται πιο ευάλωτη και καταρρέει στην πρώτη επίληξη που αμφισβητεί για λίγο την υπακοή της, τον άλλο όρο που συμπληρώνει την εικόνα. Η πνευματική ικανότητα δεν αξιολογείται ανεξάρτητα από τη συμπεριφορά, αλλά αντίθετα καθορίζεται από αυτήν - σύμφωνα με την προδιαγραφή που θέλει τα κορίτσια ήσυχα - έτσι ώστε η μικρή μαθήτρια να βιώνει με διαφορετικό τρόπο, “γυναικείο”, την κοινή με τα αγόρια σχολική εμπειρία.

Εντούτοις, μοιρολότι το φυλετικό πλαίσιο υπερπροσδιορίζει το σχολικό χώρο, η εκπαίδευση στην ουσία της είναι μια θετική εμπειρία και σαν τέτοια βιώνεται, παρά τις πιέσεις και την αυταρχική δομή του ελληνικού σχολείου.

“ Δεν αισθανόμουν την καταπίεση να προσωποποιείται σε μένα. Αισθανόμουν ότι η δομή του σχολείου είναι τέτοια. Αλλά, αν ήθελες να μάθεις, μπορούσες να διαβάσεις και εμένα μου έδινε απόλαυση το διάβασμα, δεν έβλεπα σαν καθήκον την εκπαίδευση, σαν βάρος, ότι έπρεπε να ξεμπερδεύω απ’ αυτήν, αισθανόμουν ότι παίρνω πολλά πράγματα, ότι ενδυναμώνομαι. ”

“ Δεν θυμάμαι το σχολείο με πολύ μεγάλη πίεση. Βέβαια είχε όλα αυτά στο γυμνάσιο, το κορδελάκι, τον γιακά, αλλά δεν θυμάμαι να είχαν καμιά ιδιαίτερη

σημασία, εντέλει, αυτά τα πράγματα. Δηλαδή τόσο πολύ να μας πίεσαν, που να μην έχουμε ευχαριστηθεί αυτά τα χρόνια. "

Σύμφωνα με τη σημερινή γνώση, είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι τα κοινωνικά σύμβολα, ο χιακός και το κορδελάκι, έχουν αποφασιστική σημασία τόσο στην καθημερινή άσκηση συμμόρφωσης όσο και ως εμβλήματα του φύλου. Η γυναίκα, που μιλάει σήμερα, ασφαλώς δεν θυμάται την πίεση, γιατί δεν βιωνόταν σαν τέτοια. Εντούτοις αν και σήμερα γνωρίζει, θεωρητικά, το ρόλο των συμβόλων, υποτιμά τη διαμορφωτική και αλλοτριωτική τους δύναμη, αξιολογώντας τα μέσα στον ρού της διήχησης στη διάσταση που εκλαμβάνονταν τότε, ως απλό θέμα εμφάνισης.

Η εμπειρία του σχολείου λοιπόν βιώνεται θετικά και διαπιστώνουμε ότι τα καταπιεστικά στοιχεία που περιέχει δεν ανακαλούνται ως αρνητικά.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η συναισθηματική ώριψη της ανάμνησης αναδίδει την αίσθηση της εμπειρίας όπως είχε βιωθεί τότε, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και την εμμονή των παλιών αυτοματισμών (conditioning), παρά τη συνειδητοποίηση.

Ο κολλημένος, κάτασπρος χιακός και η καλοδεμένη κορδέλα, συνεχείς υπομνήσεις της αρμόζουσας συμπεριφοράς, αποθαρρύνουν τις έντονες κινήσεις, τα βίαια παιχνίδια και τη δυναμότητα. Φροντίδα της μητέρας στην παιδική ηλικία, η άφοχη εμφάνιση πέρναγε στην ευθύνη της κόρης όταν μεχάλωνε, επικυρώνοντας και συμβολικά τη συναίνεσή της.

" Ήταν το σχολείο ιδιωτικό, όπου παίρναμε μια παιδεία κλασικότητα και θεωρητική, όπου και από κει δεν υπήρχε χαρά ... δηλαδή το στοιχείο αυτό είναι το χαρακτηριστικό, ότι έλειπε η χαρά, αυτό είναι σίγουρο και στα σχολικά μου χρόνια

και στα εφηβικά. Τότε βέβαια ήμουν πάρα πολύ ευχαριστημένη. Ευχαριστημένη, χαιρόμουν αυτό το σεβασμό που είχα. Καλή μαθήτριά, από πάρα πολύ μικρή ένιωθα να συμμετέχω και στη ζωή της οικογένειας, ήμουν α σοβαρός άνθρωπος από πολύ μικρό παιδί και αυτό μ' έκανε να χαιρόμαι, να έχω μια υπευθυνότητα, να χαιρόμαι ... όχι να χαιρόμαι με την έννοια της χαράς, να ικανοποιούμαι. Αρχότερα στην εφηβεία είχα αρχίσει να νιώθω, να δυσανασχετώ, όμως δεν έβχαινε συνειδητά πάντα. "

Μεγαλώνοντας, τα "καλά λόγια" παραχωρούν τη θέση τους σε αξίες, όπως η υπευθυνότητα, η σοβαρότητα και ο αυτοέλεγχος. Η ικανοποίηση αντίκειται από την πρώιμη ανταπόκριση σε προσδοκίες που αξιολογούν την ενήλικη συμπεριφορά, υπό τον όρο να ασκείται μέσα στα "χυναικεία" περιθώρια. Η μελέτη ενθαρρύνεται, αντίθετα με τυχόν άλλες επιθυμίες που θα απαιτούσαν ελεύθερη μετακίνηση έξω από το χώρο του σπιτιού.

" Εχώ είχα μάθει να εντυπωσιάζω λιγάκι με τις γνώσεις μου και το μυαλό μου και να δημιουργώ ένα βέος. Το μπράβο δεν ήταν ούτε δώρα ούτε ... βέβαια το εκτιμούσανε, αν και το χρησιμοποιούσανε για να προβάλλουν το εχώ τους, δηλαδή ο δικός τους εγωισμός ότι είχανε τη super μαθήτριά παιδί .... "

" Είχα όλα αυτά τα πρότυπα. Στην οικογένεια δεν ήταν ποτέ τα λεφτά ούτε οι βαθμοί, είναι η αλήθεια, αλλά ήταν οι γνώσεις, οι γνώσεις, υπήρχε μια παράδοση στην οικογένεια με βιβλία. "

Είναι φανερό πως μεγαλώνοντας τα κορίτσια οι αναφορές αλλάζουν. Η μόρφωση τοποθετείται πλέον στο επίκεντρο των επιθυμιών. Η μόρφωση, σαν αξία

χαρακτηριστική της ελληνικής κοινωνίας, θεωρείται αυτονόητη στους προνομιούχους και προϋπόθεση ανόδου σ' αυτούς που τη στερήθηκαν.

“ Θα σωζόμασταν με τα χρήματα, πίστευαν οι δικοί μου ... ”

“ Το βιβλίο μου το αγοράζανε, ενώ σαν παιδί παιχνίδια δεν είχα, βιβλία μου αγοράζανε. Αν και όχι παιδικό βιβλίο, πήχα κατευθείαν στα μεγάλα ... ”

“ Πήχα πολύ μικρή σχολείο και αισθανόμουνα μεγάλη πίεση να μεγαλώσω. Το διάβασμα ήταν ο κόσμος μου. ”

Για τη μαθήτριά, ο κόσμος που ανοίχεται με το βιβλίο είναι κόσμος φανταστικός, που της επιτρέπει την πνευματική απόδραση από μια φυσική πραγματικότητα, που την πιέζει όλο και περισσότερο. Ο κόσμος αυτός είναι ελάχιστα συνδεδεμένος με τις υλικές και κοινωνικές υποσχέσεις, που έχει για τους γονείς η μόρφωση.

Τα κορίτσια συμμορφώνονται ακόμα στις προσδοκίες των γονιών, συνεχίζοντας τις υψηλές επιδόσεις στο σχολείο, η μάθηση ωστόσο έχει γίνει χί' αυτές αυτοσκοπός. Βέβαια, το υψηλό επίπεδο επίδοσης που απαιτείται έχει εσωτερικευτεί, έχει γίνει μέρος της εικόνας του εαυτού τους, πράγμα που θα τις βοηθήσει αλλήλ και θα τις ταλαιπωρήσει στις επιλογές τους, αργότερα.

Η διαδικασία που ξεκίνησε στις πρώτες τάξεις του δημοτικού δεν είναι εύκολο να αντιστραφεί εφόσον έχει αποκτήσει αυτονομία, πέρα από τις όποιες αναγνωρίσεις και εναντιώσεις. Δάσκαλοι και γονείς, σαν μαθητευόμενοι μάχοι, δεν μπορούν εφεξής να ελέγχουν τα καινά δαιμόνια που κάλεσαν εν αγνοία των.

“ Μου παρείχαν βιβλία πιστεύω γιατί δεν μπορούσαν να τα ελέγξουν. Ο πατέρας μου ήταν ένας πάρα πολύ έξυπνος άνθρωπος αλλά είχε τελειώσει απλώς το ελληνικό σχολείο, επομένως μπορούσε να μου τα παίρνει χωρίς να φοβάται μπας κι είναι ανατρεπτικά, διότι αν τα ήξερε θα ήξερε ότι αυτά που διάβαζα εγώ ήταν αντίθετα με αυτά που πίστευε αυτός. Και είχε οπωσδήποτε και το θαυμασμό στη μόρφωση. Το έχουν οι άνθρωποι που έχουν στερηθεί. ”

“ Από τότε που ήμουνα στο δημοτικό το διάβασμα ήταν δική μου υπόθεση, δηλαδή αισθανόμουνα ότι ήταν ο δικός μου χώρος. Αυτοδικαιωνόμουνα και ήταν για μένα και μία ελπίδα. ”

Τα βιβλία γίνονται τόπος φυγής και αναζήτησης, ιδιαίτερα όταν το οικογενειακό περιβάλλον είναι αυστηρό και αποθαρρυντικό. Χώρος δηλαδή ζωτικός, σε όλες εκείνες τις περιπτώσεις κατά τις οποίες το σχολείο βιώνεται σαν συνέχεια του σπιτιού, με την αυταρχικότητα των δομών του ενισχυμένη και από την απομόνωση των φύλων.

“ Ζούσα σε μία χαλίνη σφαίρα, και στο γυμνάσιο, άλλο ερημητήριο εκεί πέρα ... άνδρα... Θα τρελαινόμουνα χωρίς τα βιβλία ... ”

“ Μεγάλη η αυστηρότητα στο Παρθεναγωγείο, ασφυκτική, μόνη διέξοδος το διάβασμα, το εξωσχολικό. ”

Πολύ αλλιώτικος είναι ο τόνος των αναμνήσεων από τους ελάχιστους, δυστυχώς, προοδευτικούς σχολικούς χώρους, στους οποίους ορισμένες μαθήτριες είχαν το προνόμιο να φοιτήσουν, στην τόσο κρίσιμη για την ταυτότητα περίοδο της εφηβείας.

“ Ζωγραφίζα, έγραφα πολύ, πράγμα που γινόταν αποδεκτό στο σχολείο ... Εκεί που δεν είχα κανενός είδους επιβεβαίωση στο σπίτι μου, είχα επιβεβαίωση στο σχολείο και αυτό αντιστάθμιζε κατά πολύ. Η ζωή μου μεταφέρθηκε εκεί ... Αισθανόμουν πάρα πολύ ζωντανή, πολύ δυνατή. ”

Οι παραπάνω εξαιρέσεις δεν μεταβάλλουν ωστόσο τη γενική εικόνα. Όλες οι προηγούμενες αναφορές των γυναικών στην ενθάρρυνση της πρώιμης πνευματικής τους ανάπτυξης καθώς και οι απαιτήσεις για σοβαρότητα και υπευθυνότητα πρέπει να ερμηνευτούν μέσα στα αναχρονιστικά πλαίσια της οικογένειας και του σχολείου.

Η δυσφορία για την πίεση που τις σπρώχνει να μεγαλώσουν, ταυτόχρονα με τους αυξανόμενους περιορισμούς που τις κρατούν ακινητοποιημένες, πρέπει να ερμηνευτεί σαν αντίσταση, περισσότερο ή λιγότερο συνειδητή, σ' αυτούς τους περιορισμούς.

Η επιθυμία των σημαντικών προσώπων για την πρώιμη ενηλικίωση των κοριτσιών, συνδυασμένη με μια ταπεινωτική μεταχείριση απόλυτου ελέγχου που την αναιρεί, παχιδεύει ανάμεσα σε αντιφατικά μηνύματα και εμφοβίζει τον αυτοπροσδιορισμό τους.

Ωστόσο, η ανακολουθία αποδεικνύεται φαινομενική μόνο, αν αναφερθούμε στο φυλετικό ρόλο της συζύγου και μητέρας. Τότε η ευθύνη της προφύλαξης μέχρι τον τελικό προορισμό και η ευχή της γρήγορης ανάληψης του ρόλου ερμηνεύουν την παραπάνω αντίφαση. Το νέο στοιχείο που έχει απρόβλεπτα παρεμβληθεί και δίνει την αίσθηση δυσαρμονίας είναι το διάλειμμα των σπουδών, που οι προικισμένες κόρες τώρα διεκδικούν και οι εξωτερικές συνθήκες επιτρέπουν.

1.2.3. Έρως-Θάνατος

Είναι γνωστό ότι τη συγκρότηση της κοινωνικής ταυτότητας, καθορίζουν τόσο η προσωπικότητα του ατόμου όσο κι ένα πλήθος ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες, στη μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Εξέχουσα θέση στις διεργασίες αυτές κατέχουν οι οιδιπόδειες επενδύσεις της παιδικής και εφηβικής ηλικίας.

Στις διαδικασίες ενηλικίωσης, που συντελούνται στο ατομικό επίπεδο αντιστοιχούν και ανάλοχοι σε κάθε στάδιο χειρισμοί με τους οποίους το περιβάλλον ελέγχει την υπο διαμόρφωση προσωπικότητα.

Ο μακροχρόνιος και ανελέητος έλεγχος της γυναικείας σεξουαλικότητας, έτσι όπως συντελείται στις δυτικές κοινωνίες, επηρεάζει και αναστέλλει τη γενικότερη ανάπτυξη του νεαρού κοριτσιού.

Αυτό έχει καθοριστικές επιπτώσεις στη διαμόρφωση όλης της προσωπικότητας και τείνει να δημιουργήσει εκείνα τα χαρακτηριστικά που στην πατριαρχική κοινωνία ονομάζονται "γυναικεία". Από εκεί το βήμα στην "αναλλοίωτη γυναικεία φύση" είναι τόσο μικρό, ώστε το αποτέλεσμα να εκλαμβάνεται ως αιτία, η οποία δικαιολογεί μια διαπαιδαγώγηση προσαρμοσμένη στην αδύναμη και "παθητική γυναικεία φύση".

Οι γονείς, χωρίς να διερωτώνται για τα αποτελέσματα, περιορίζουν την ερωτική διάσταση της παιδικής ηλικίας. Ενώ όμως, από κάποια στιγμή και ύστερα, το αγόρι αφήνεται ελεύθερο, ή και ενθαρρύνεται, να αναπτύξει τη σεξουαλικότητά του, το κορίτσι περιορίζεται ακόμη περισσότερο, μέσα από μια ολοένα και αυστηρότερη επιτήρηση.

Το ότι η απαχόρευση εστιάζεται στη διαφύλαξη της παρθενίας ως τη στιχμή του χάρου δεν πρέπει να συσκοτίζει το γεγονός ότι αυτό που ουσιαστικά βάλλεται εξασχής είναι η χυναικεία σεξουαλικότητα. Δεν χρειάζεται να θυμίσουμε ότι η ανθρώπινη σεξουαλικότητα είναι η κινητήρια δύναμη που ενερχοποιεί κάθε ανθρώπινη εκδήλωση, η πρώτη ύλη για το χτίσιμο της προσωπικότητας και την ορχάνωση του ψυχισμού.

Ετσι, από την παιδική ηλικία ήδη και όσο μεγαλώνει, το κορίτσι θα περιβάλλεται από ρητές και άρητες απαχορεύσεις στους πλέον ετεροχενείς τομείς : στην κίνηση, στο γτύσιμο, στη φωνή, στον ερωτισμό, στις πρωτοβουλίες, στην ανεξαρτητοποίηση, στις σπυδές. Είναι το τίμημα της ασύμμετρης κοινωνικοποίησης του, που αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην αναχαίτηση της χυναικείας σεξουαλικότητας στην ευρύτερή της έννοια. Από την ψυχολογία ξέρουμε ότι όταν αναχαίτίζεται ο έρως, η κατάφαση της ζωής, στη θέση του προχωρεί ο θάνατος.

Οι ίδιες οι χυναικές της έρευνας αισθάνονται ότι η μεγαλύτερη πίεση, η περιοχή που στα παιδικά χρόνια υπήρξε το επίκεντρο της Απαχόρευσης, είναι η περιοχή της σεξουαλικότητας. Αυτό αρχίζει πολύ νωρίς, όσο και οι πιο παλιές αναμνήσεις. Είναι η εποχή της ρητής και κάποτε βίαιης απαχόρευσης. Η μητέρα, πάντα, θα αναλάβει να αποξενώσει το κοριτσάκι από τον ερωτισμό του.

Θα το κάνει, ώσπου η ντροπή να γίνει ο εσωτερικός φύλακας που θα ελέγχει την κάθε αίσθηση που έρχεται από το σώμα. Με τη συμβολική απομάκρυνση των χεννητικών ορχάνων θα συμπληρωθεί η απαχόρευση. Η θέα τους, το άγγιχμά τους, η ονομασία τους, θα απαχορευτούν.

“ Μια φορά κατεβήκαμε με τη μάνα μου να μπούμε στο λεωφορείο. Πρέπει να ήμουνα 5 χρονών. Δεν πήχαινα σχολείο, και είχα ξεχάσει να φορέσω το βρακάκι μου. Και όταν κάθησα στο λεωφορείο, κάπως κουνήθηκε η φούστα μου και η μαμά μου κατάλαβε ότι δεν φορούσα κυλότητα, έπαθε το σοκ της ζωής της και μου λέει: “αν είναι δυνατόν, πως κυκλοφορείς έτσι” και ξανακατεβήκαμε από το λεωφορείο και πήχαμε σπίτι για να βάλω κυλότητα. Είχα ντραπεί φοβερά. Είχα αισθανθεί πολύ ένοχη που ξέχασα να φορέσω την κυλότητα μου. ”

Όταν το μικρό παιδί αυνανίζεται η τιμωρία αναχχέλλεται τρουερή.

“ Μικρή αυνανιζόμουνα. Η μητέρα μου το παρακολουθούσε, έμπαινε στο δωμάτιο και μύριζε τα δάχτυλά μου. Μού’λεχε : αυτό είναι κακό, αν το κάνεις θα πεθάνει ο πατέρας σου. ”

Με τέτοιες παρεμβάσεις η ενοχή και ο φόβος δέγονται ήδη άρρηκτα με την ηδονή.

“ Και γω μετά έλεγα : να πεθάνει, να πεθάνει. ”

Αλλά τις πιο πολλές φορές η απαχόρευση θα απωθήσει την επιθυμία τελείως.

Ουδέτερα τα κοριτσάκια μεγαλώνουν μέσα στις ουδέτερες οικογένειές τους. Η

ασυνείδητη συμμόρφωση στις επιταχές του γυναικείου περωμένου έχει επιτευχθεί¹¹.

Οι πρώτες αυτές απαγορεύσεις θα εκκαθιδρύνουν έναν πολύπλοκο μηχανισμό αυτοελέγχου, ισχυρότερο απ' ό,τι οι πραγματικές ανάγκες επιβάλλουν στην ηλικία αυτή. Θα είναι έτοιμος να λειτουργήσει στο πλήρες δυναμικό του στην εφηβεία, όταν ο κίνδυνος για Παράβαση θα εμφανιστεί μέγιστος.

Η αρχή της εμμήνου ρύσεως αναγκάλλει το πέρασμα του μικρού κοριτσιού στην κατηγορία των γυναικών. Το κακό είναι ότι στις σύγχρονες κοινωνίες καμία διαβατήρια τελετή δεν συνοδεύει το γεγονός, εκτός αν η μυστικοπάθεια και η σιωπή μπορούν να θεωρηθούν ως η αρνητική της έκφραση.¹²

Ανύπαρκτη ή ελλιπής είναι η πληροφόρηση, από φίλη ή οικιακές βοηθούς, γιατί η μητέρα, και όταν ακόμα την επιχειρεί, πανικοβάλλεται. Ο πανικός της εκφράζει τη

¹¹ Η Ε. S. Person (1980) αναπτύσσει τη θέση, σύμφωνα με την οποία η αίσθηση αυτονομίας σχετίζεται με την πρώιμη δυνατότητα έκφρασης της σεξουαλικότητας. Η ίδια αναφέρεται σε παλιότερες έρευνες του Α. Maslow που αναδεικνύουν τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον αυνανισμό εφήβων κοριτσιών που ζουν σε επιτηρητικό περιβάλλον, την υψηλή αυτοεκτίμηση και τη μετέπειτα επαγγελματική σταδιοδρομία τους, σ. 55. Ο ίδιος ο Freud (1931 β) άλλωστε έγραψε ότι η διακοπή του κλειτορικού αυνανισμού, ύστερα από παρέμβαση της μητέρας, σημαίνει καταστολή του "ανδρισμού" των και έχει ως αποτέλεσμα "την μόνιμη βλάβη ενός μεγάλου μέρους της σεξουαλικής τους ζωής, γενικά", σ. 268.

¹² Μόλις τα τελευταία χρόνια άρχισαν οι εμπειρικές έρευνες σχετικά με τις επιπτώσεις της εμμήνου ρύσης στον ψυχισμό των εφήβων κοριτσιών στις δυτικές κοινωνίες. Τη σημαντικότητα της περιόδου αυτής, αλλά και την ψυχική απομόνωση των νεαρών κοριτσιών με το "μυστικό" που πρέπει να κρύβουν, αναδεικνύουν οι ερευνήτριες: J. E. Koff et al. (1981), J. Rierdan (1983) καθώς και J. Rierdan et al. (1986). Αντίθετα τη λειτουργικότητα της σχετικής διαβατήριας τελετής στους Ινδιάνους της Αμερικής αναδεικνύει η M.N. Powers (1980), η οποία τονίζει τόσο τη θετική συμβολική σημασία της για το κορίτσι, όσο και την οργανική σχέση της με την όλη οικονομία του γυναικείου κύκλου ζωής. Ενδιαφέρουσα είναι και η θέση του P. Schilder (1968) σχετικά με την κοινωνική διάσταση των βιολογικών αλλαγών και τις επιπτώσεις τους στην εικόνα που έχουμε για το σώμα μας.

δική της εσωτερικευμένη Απαχόρευση και την αμηχανία της να υπεισέλθει σε περιοχές που η ίδια έχει απαχορεύσει στην κόρη να χωνώνει.

Αυτή η πρωταρχική Απαχόρευση εμποδίζει τη μεταξύ τους επικοινωνία και τις αφήνει, μάνα και κόρη, μοναχικές και φοβισμένες, στην πλευρά της η καθεμία. Οι αδέξιες και αμήχανες προσπάθειες της μάνας να μυήσει την κόρη της στα βιολογικά μυστικά δεν κατορθώνουν να ξεφυρώσουν την απόσταση που τις χωρίζει.

“ Μας έβχαινε τρομερός πουριτανισμός. Ποτέ δεν μου μίλησε η μάνα μου, μου είπε μόνο και “τώρα είσαι γυναίκα”, δεν τολμούσε, το θυμάμαι, δεν μπορούσε ούτε το 'θελα. Αισθανόταν δυσάρεστα. ”

Η σιβυλλική ανακοίνωση ίσως να προστατεύει και τις δύο, συγχρόνως.

“ Όταν πήγε να μου πεί για το θέμα της περιόδου, η αντίδρασή μου ήτανε φυγή τρελή. Η μάνα μου είχε μια συνήθεια, όταν είχε να σου πει κάτι δυσάρεστο, έκλεινε και την πόρτα του δωματίου της και σε μάντρωνε εκεί μέσα. Όταν πήγε να μου μιλήσει για την περίοδο και έκανε πάλι το ίδιο πράγμα, της είπα “τα ξέρω” και άνοιξα και έφυγα. Πάντως είναι ενδεικτικό ότι όταν είχα περίοδο το είπα στην υπηρέτρια που είχαμε σπίτι και όχι στη μάνα μου. ”

“ Όταν μου ήρθε η περίοδος τό'ξερα κάπως, η μητέρα μου δεν μού'πε τίποτε. Σιωπηλή με βοήθησε να πλυθώ. Ντρεπόμουν πολύ. ”

Ενώ υπάρχει πλήρης συσκότιση γύρω από τη σεξουαλικότητα γενικά, σε ελάχιστες νεότερες γυναίκες διαπιστώνεται μια αλλαγή στον τρόπο που οι χονείς

αντιμετωπίζουν το θέμα, επηρεασμένοι και από τις σύγχρονες μεθόδους διαπαιδαγώγησης. Η σιωπή αντικαθίσταται τώρα από την "επιστημονική" γνώση.

" Είχα διαπαιδαγώγηση, μου τά'χε πει, με είχε βάλει να διαβάσω για τη σεξουαλικότητα. Είχα πληροφόρηση, αλλά δεν έβαλε τον εαυτό της μέσα. Η σχέση μου με τον εαυτό μου, το σώμα μου, δεν έχει ξεκαθαριστεί. Χάος, μυστήριο. Το μόνο που είχε πει είναι ότι ο πατέρας μου την είχε σεβαστεί και μόνο μετά το γάμο την είχε αγγίξει, 7 χρόνια τα είχανε, 28 χρονών στο γάμο πια την άγγιξε. "

Τα μηνύματα είναι καθαρά σαν κρύσταλλο. Αναπαραγωγική και σεβασμός πνίχουν την επιθυμία. Ένα "άγγιγμα" περιχιάζει τη σεξουαλική ζωή των χονιών και εξιχνεί το αδιάφευστο γεγονός της χέννησής της. Και αυτό το πολύ σημαντικό μήνυμα αναιρεί φυσικά την "επιστημονική" πληροφόρηση για τη σεξουαλικότητα.

Η νέα αυτή και πιο μοντέρνα στάση οικειότητας, που δίνει την εντύπωση ότι ίσως κάτι έχει αλλάξει, διαψεύδεται επώδυνα μπροστά στις απαχορευμένες περιοχές. Οι νεότερες μητέρες είναι το ίδιο αμήχανες όπως άλλοτε, τόσο που η πρόσκληση για συζήτηση ακούχεται απειλητική και μοιάζει με παχίδα.

" Η μητέρα μου έλεγε πάντα : Είμαστε φίλες, μπορείς να μου τα πεις όλα. Σκεφτόμουν αν στ' αλήθεια το πίστευε και έτρεμα να της πω οτιδήποτε είχε σχέση με αγόρια, όσο παιδικό και αν ήταν. "

Κάθε μεταρρυθμιστική πρόταση είναι καταδικασμένη, εφόσον εξακολουθεί να ισχύει η πρόθεση ελέγχου και καταστολής της επιθυμίας. Ο εκσυγχρονισμός στους τρόπους χειρισμού και προσέγγισης του επικίνδυνου θέματος από τους χονείς δεν θίγει την ουσία της απαχόρευσης. Αυτό εξηχεί τη δυσκολία τους να "μιλήσουν"

καθώς και τα αντιγατικά μηνύματα που δέχονται οι κόρες. Η δυσφορία τους για την επιβεβλημένη οικειότητα και η καχυποψία τους για τις αγαθές προθέσεις των μητέρων δείχνουν ότι τα λανθάνοντα μηνύματα διαβάζονται σωστά.

Έστω και χωρίς να συνοδεύεται από διαβατήριες τελετές και παρά τις αποτρεπτικές πρακτικές εκ μέρους των γονιών, η τουμή ωστόσο επέρχεται. Η εφηβεία θα κρυσταλλωθεί γύρω από τη σεξουαλικότητα.

Η πειθαρχία, που απαιτούσε η οικογένεια κατά την πρώτη περίοδο ανάπτυξης και που είχε επιτευχθεί σχετικά απρόσκοπτα, θα διαταραχθεί. Καινούρια και αυστηρότερα μέτρα θα χρειαστούν για να ελεγχθεί η νέα κατάσταση.

Ουσιαστικός κίνδυνος ανυπακοής δεν υπάρχει, γιατί η Απαχόρευση έχει ήδη εχχαραχθεί, σε μεγάλο βαθμό, μέσα σε κλίμα αγάπης, στα πρώτα παιδικά χρόνια.

Η μακρόχρονη διαδικασία αυτοελέγχου έχει μπει σε λειτουργία τόσο ανεπαίσθητα και τόσο απόλυτα, ώστε να θεωρούνται φυσικές η συγκατάθεση στην εξουσία και η εσωτερίκευση της διαφοράς.

Είπαμε ήδη ότι εφηβεία σημαίνει για τα κορίτσια διαφοροποίηση από το χώρο και τα προνόμια που ανήκουν στα αγόρια. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα αισθητό στις οικογένειες με παιδιά και των δύο φύλων και μάλιστα με αδελφούς μικρότερους σε ηλικία. Πολλές κοινές δραστηριότητες κρίνονται ξαφνικά προβληματικές ή ακατάλληλες και άλλες απαγορεύονται ρητά.

Τώρα οι έξοδοι ελέγχονται αυστηρότερα, οι συναναστροφές περιορίζονται και η ελεύθερη κίνηση εμποδίζεται. Και δεδομένου ότι οι χονεΐς απαιτούν πλήρη συμμόρφωση, κάθε παρέκκλιση βιώνεται μέσα στο φόβο και την ενοχή.

Οι ταπεινωτικοί έλεγχοι θίχουν καιρία την αξιοπρέπεια της νέας κοπέλας και την αποδυναμώνουν στην προσπάθειά της να ανεξαρτητοποιηθεί και να διαμορφώσει την ταυτότητά της, σε μια ώση ιδιαίτερα ευαίσθητη και αποφασιστική.¹³

Την ίδια ακριβώς περίοδο χαλαρώνουν οι περιορισμοί για τα συνομήλικα αγόρια, τα οποία ενθαρρύνονται στη φυσική τάση της εφηβείας για ανεξαρτησία και αναζήτηση ταυτότητας. Ξαν να αναχνώνριζαν τη σημασία της σεξουαλικότητας για την οργάνωση της προσωπικότητας και τη φυσιολογική ανάπτυξη του νέου ατόμου, οι χονεΐς δεν θα επιτρέψουν μόνο την έκφρασή της για το αγόρι, αλλά και θα βοηθήσουν ενεργά.¹⁴

Αυτή την περίοδο καταστρέφεται για πολλά αδέρφια η τρυφερή παιδική σχέση. Με έγκριση και προτροπή των χονιών ο αδελφός θα μετατραπεί σε κηδεμόνα ακόμα και της μεγαλύτερης αδελφής: Φύλακας της τιμής της. Ένας νέος άνδρας, προέκταση της πατρικής εξουσίας, αποφασίζει χι' αυτήν και ελέγχει τη συμπεριφορά της, παρών στους καινούριους χώρους που εκείνη διεκδικεί μεχαλώνοντας.

¹³ Για τη σημασία της περιόδου αυτής στην ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη των εφήβων βλ. S. Freud (1905). Επίσης E. Erikson (1959), ο οποίος θεωρεί ότι για την αναπτυσσόμενη "αίσθηση ταυτότητας" (sense of identity) αποφασιστική είναι η ενθάρρυνση, εκ μέρους των χονιών, κάθε πρωτοβουλίας που δίνει στα νέα παιδιά τη δυνατότητα ελέγχου της πραγματικότητας.

¹⁴ Ωστόσο η πρώιμη αυτή μήση του αγοριού αποτελεί συνήθως τραυματική εμπειρία και εχκαινιάζει τον στερεότυπο διαχωρισμό των χοναικών : μητέρα/πόρνη.

“ Γενικά ήμουν περιορισμένη. Βέβαια επειδή είχα τον αδελφό μου με αφηναν να ηγαίνω μαζί του, αλλά ο αδελφός μου έπαιξε ένα ρόλο, και από τότε απομακρυνθήκαμε, είχε πάρα πολύ ενστερνιστεί το ρόλο του προστάτη και του υπεύθυνου, οπότε λειτουργούσε σαν μπαμπάς. Δηλαδή προσπαθούσε να απομακρύνει οποιονδήποτε έβλεπε ότι μπορούσε να ενδιαφέρεται για μένα. Γενικά εχω αισθανόμουν πολύ καταπιεσμένη. ”

Οι μαρτυρίες εικονογραφούν τη φυλετική ασυμμετρία και περιγράφουν την αίσθηση μοναξιάς που αισθάνεται το νέο κορίτσι.

“ Οπωσδήποτε σε λανθάνουσα κατάσταση υπήρχε πάντα ότι ο αδελφός μου ήταν πιο έξυπνος από μένα, καλή είμαι κι εχω αλλά αυτός είναι πιο έξυπνος, πιο καλός μαθητής, πιο... πιο... πιο... Όλα αυτά μέχρι 10-11 χρονών. Μετά σαν εφηβεία, είχα δύσκολη, πολλή μοναξιά και πολλή αίσθηση ότι κανείς δεν με καταλαβαίνει. ”

“ Πολύ περιορισμένη στην εφηβεία, έπρεπε να κάνω νοικοκυριό ενώ ο αδελφός μου έβγαине με φίλους του ”

Ο μεγαλύτερος αδελφός, αγαπητός φίλος των παιδικών παιχνιδιών, αποστασιοποιείται και αλλάζει στρατόπεδο.

“ Έπαιξα το ρόλο του συμβούλου. Δηλαδή αυτός μου έλεγε τις δικές του ιστορίες και ήθελε να του πω τη γνώμη μου, εχω όμως ήμουνα μόνη, ήξερα ότι δεν μπορείς να πεις σε κανένα τίποτα. ”

Ο ίδιος θεωρεί φυσικό να διεκδικεί μονομερώς την παλιά συνενοχή όταν ερωτοτροπεί με αδελφές άλλων, απαιτεί όμως από τη δική του αδελφή πλήρη συμμόρφωση. Τα δύο μέτρα και δύο σταθμά του έληθνα άντρα.

Ο αυταρχικός έλεγχος κάθε εκδήλωσης αλλοιώνει και την κρίση του νεαρού κοριτσιού. Η δυσαρμονία που διαπιστώνει εσωτερικεύεται σαν δικό της πρόβλημα, ενώ τα όρια του εαυτού της συγχέονται με τα όρια των άλλων. Επειδή τα περιθώρια αντίστασης είναι περιορισμένα, η μόνη λύση είναι η φυγή προς τα μέσα.

Κατάσταση πολιορκίας τόσο χενικευμένη και τόσο μακρόχρονη που οι έγκλειστοι συνηθίζουν να θεωρούν κανονική. Η καθημερινότητα εντός των τειχών καταλήγει να θεωρείται επιλεγμένη και άρα επιθυμητή.

“ Δεν ήμουν χαρούμενη. Δηλαδή ήμουν ένας άνθρωπος που έμενε πολύ μόνος του, μου άρεσε η μοναξιά. Δεν υπέφερα, υπέφερα με δυσάρεστες συντροφιάς, που μου επέβαλλαν, αυτό είναι που δεν άντεχα. Το να μείνω μόνη μου το είχα συνηθίσει, μου άρεσε. Βεβαίως ήθελα, προτιμούσα πάνω από όλα να έχω καλή συντροφιά. Αυτό όμως δεν ήταν πολύ συχνό. ”

“ Κι εχώ όλο απομονωνόμουν. Και κλεινόμουν στο καβούκι μου και δεν μπορούσα να πω ότι περνούσα ευχάριστα με το περιβάλλον μου, ούτε το σπιτικό ούτε το εξωσπιτικό. Συνήθως έτσι αποτραβιόμουν, έπαιρνα κάποιο βιβλίο να διαβάσω. Ήμουν αρκετά αντικοινωνική. ”

Η φυγή προς τα μέσα είναι σαφώς μια μορφή αντίστασης και πάντως βιώνεται σαν τέτοια. Ωστόσο εκκαθιδρύει ένα σχήμα συμπεριφοράς που ακινητοποιεί τη γυναίκα, φυσικά, στο χώρο. Ο θυμός, αντί να εκραχεί και να διοχετευτεί στην κίνηση,

εγκλωβίζεται και στρέφεται προς το ίδιο το άτομο. Σ' αυτή την περίπτωση η προσοχή στα βιβλία δεν μπορεί να θεωρηθεί ελεύθερη εθελούσια επιλογή, αλλά έσχατη λύση, καταφύγιο στον παχιδευμένο άνθρωπο που του έχουν κλείσει όλες τις διεξόδους.

“ Μεγάλη πια στο Γυμνάσιο με πήραν με το ζόρι εκδρομή, δεν ήθελα να πάω. Κλείστηκα λοιπόν μέσα στη σκηνή με το βιβλίο, δεν βγήκα έξω και τις τρεις μέρες που μείναμε. ”

Υπάρχει αναμεισθότητα μεγάλη δύναμη σ' αυτές τις αποστάσεις και στην αποδοκιμασία που εκφράζουν. Μόνο που η δύναμη αυτή εξαντλείται χωρίς να κατορθώνει να γίνει δημιουργική, και το χειρότερο, η επιθετικότητα που εμποδίζεται να εκφραστεί με άμεσο τρόπο εσωτερικεύεται και αρχίζει να χρησιμοποιεί το σώμα ως πεδίο δράσης της¹⁵.

Η μετουσίωση, υγιής μηχανισμός σ' αυτή την ηλικία, μέσα στα ευρύτερα πλαίσια κοινωνικού ελέγχου, τώρα λειτουργεί προς την κατεύθυνση της συρρίκνωσης και όχι της ανάπτυξης της προσωπικότητας. Διαφέρει αυτή η συμπεριφορά από την ασκητική γάση των νεαρών εφήβων που εκούσια επιλέχουν να αποσυρθούν από τις συναναστροφές και τα “εγκόσμια”. Οι κοινωνικοί χώροι όχι μόνο δεν απαγορεύονται για το φύλο τους, αλλά αντίθετα θεωρούνται απαραίτητοι για την ανάπτυξη της ταυτότητας τους.

¹⁵ Η J.B. Miller (1983) εφιστά την προσοχή στο γεγονός ότι ο θυμός των γυναικών είναι κοινωνικά απαράδεκτος, ιδιαίτερα δε ο θυμός που έχει σχέση με την κοινωνική τους υποτέλεια. Η αναστολή του έχει δυσμενείς επιπτώσεις στην υγεία τους, ενώ η έκφρασή του εμπεριέχει τον κίνδυνο της συναισθηματικής, κοινωνικής και οικονομικής κύρωσης. Η P. Chesler (1972) εξάλλου έχει καταγγείλει τους κοινωνικούς μηχανισμούς, που δρουν μέσω της επίσημης ιατρικής διαχέοντας το θυμό των γυναικών, ως ένα είδος “συναισθηματικής ασθένειας”. σ. 108.

Αντίθετα, οι χυναίκες, παχιδευμένες στις διαδικασίες αποδυνάμωσης, θα εξιστούν να επαναλαμβάνουν το αναχωρητικό αυτό σχήμα στην ενήλικη ζωή τους, ως τρόπο εξέχερσης σε καταστάσεις που θα θεωρούν απαράδεκτες. Αυτή η μορφή εξέχερσης, με την έμμεση και αμεισθητήσιμη αποτελεσματικότητα, θα εκλαμβάνεται από το περιβάλλον ως οπισθοχώρηση και αδράνεια, ενώ η τεράστια συναισθηματική φόρτιση θα βιώνεται από τις ίδιες ως παθητικότητα, χωρίς ποτέ να αναγνωρίζεται το δυναμικό της.

Η χυναίκα θα αναγνωρίζει στα σχήματα των συμπεριφορών της τις κλινικές κατηγορίες που την περιγράφουν παθητική και "μαζοχίστρια" και θα τις βλέπει ως επαλήθευση της "φύσης" της. Δεν θα είναι σε θέση να τις αναγνωρίσει ως προτεινόμενα μοντέλα συμπεριφοράς και όχι σαν διαγνωστικές αλήθειες.

Κεντρική συνέπεια αυτής της διαπαιδαγώγησης, μέσα σε τόσο καταπιεστικές και αλλοτριωτικές συνθήκες, είναι η απώθηση της επιθυμίας. Η απώθηση δεν πρέπει να εκπληθώσει, εφόσον φαίνεται να είναι, βραχυπρόθεσμα τουλάχιστον, η πιο οικονομική λύση για την ψυχική ισορροπία των κοριτσιών.

Η απώθηση της επιθυμίας είναι τόσο πλήρης, ώστε οι ίδιες οι χυναίκες να μην αισθάνονται καν την ανάγκη της ερωτικής επικοινωνίας.

" Σ' εκείνες τις παρέες, του αδελφού μου, είχα επιτυχίες. Δεν ένιωθα όμως έντονα την ανάγκη συναισθηματικά να με προσέξει κάποιος ή να νιώσει μια τρυφερότητα. Αλλά άρχισα να ξυπνήσω και σεξουαλικά. "

" Θυμάμαι, στην δευτέρα ή τρίτη γυμνασίου όπου μου έκαναν την πρώτη εξομολόγηση και είπα "δεν μ'αφήνει η μαμά μου και δεν μπορώ, πρέπει να πάω Γαλλικά και δεν έχω ώρα", δεν συνέχισα. Κολακεύτηκα τρομαχτικά. Μ' άρεσε κιόλας ο νεαρός που μου έκανε την εξομολόγηση, αλλά δίστασα πάρα πολύ να προχωρήσω πέρα απ'αυτό. Πολύ το χάρηκα, πολύ ονειρεύτηκα, πολύ έκανα, αλλά δεν προχωρήσα. "

Σε μερικές οικογένειες, η σεξουαλικότητα αγνοείται τόσο πολύ ώστε δε χρειάζεται καν η απαχόρευσή της.

" Σχετικό μεγάλη, γύρω στα 16 μου χρόνια, αισθάνθηκα ότι μάλλον πιεζόμουνα. Ήξερα ότι ήμουνα καταπιεσμένη ερωτικά, αν και αυτό δεν υπήρχε ρητά από τη μαμά μου, από δε τον πατέρα μου καθόλου. Ήταν σαν να μην υπήρχε αυτό το θέμα ... "

Τη γενικευμένη καταπίεση που υφίσταται το μικρό κορίτσι, καθώς και τη φίμωση της επιθυμίας και την αναστολή της ηδονής, θα τις δείξει η αντίστροφη διαδικασία της συνειδητοποίησης. Όταν δηλαδή οι γυναίκες, ενήλικες πλέον, κατανοήσουν τους μηχανισμούς ελέγχου που τις διαμόρφωσαν, θα αρχίσουν να αναγνωρίζουν την έκταση της καταπίεσης που υπέστησαν. Το τίμημα ωστόσο που πληρώνεται για την ψυχική ισορροπία είναι βαρύτερο απ' όσο οι ίδιες οι γυναίκες σήμερα ακόμα αξιολογούν. Οι γυναίκες της έρευνας έχουν συνείδηση των συνεπειών στη ζωή τους αυτής της απαχόρευσης, αλλά την απώθηση της σεξουαλικότητας μέχρι την πλήρη εξαφάνιση κάθε ερωτικού στοιχείου δεν την περιγράφουν όσο σοβαρή εμφανίζεται ως προς τις μακρόχρονες συνέπειές της.

“ Μέχρι και τα 20 που είχα την πρώτη μου σχέση, ένα χρόνο δεν κάναμε καθόλου έρωτα, διότι μου ήταν πολύ ενσωματωμένο και εσωτερικευμένο, ότι προφανώς δεν πρέπει. ”

“ Πρόβλημα μου δημιούργησαν μεγάλο τα ταμπου μου τα σεξουαλικά, πολύ μεγάλο. Διότι φυσικά είχα μεγαλώσει με το ότι το να κάνεις έρωτα είναι πάρα πολύ κακό πράγμα και φρικτό. Δηλαδή έπρεπε, μόνο με τον άντρα σου. Εν τω μεταξύ ούτε από μόνη μου είχα ανησυχίες τέτοιες. Δηλαδή να ασχοληθώ με το σώμα μου. Πλήρης άγνοια. Ήμουν αναφρόδιτη για πολύ διάστημα. Ίσως έχω και κάποιες ενοχές με τη μαμά μου. ”

Σε όλες τις μαρτυρίες, επανειλημμένα, θα συναντήσουμε τη συσχέτιση της ερωτικής απαχόρευσης με τη μητέρα. Συσχέτιση κρίσιμη τόσο για τις πραγματικές επιπτώσεις της όσο και για τις συμβολικές της διαστάσεις.

Ένας παράλογος φόβος ενσταλάζεται στα κορίτσια ακόμα και για την πιο ανώδυνη επαφή με το άλλο φύλο, σ' αυτή την ευαίσθητη ηλικία της εφηβείας.

“ Ο πατέρας μου δεν ανακατευότανε στα οικογενειακά, μόνο η μάνα μου. Ήμουν πολύ περιορισμένη. Δεν έπρεπε να' χουμε σχέσεις με άνδρα παρά μόνο αυτόν που θα παντρευτούμε, δεν μιλάμε με αγόρια, δεν έχουμε παρέα. Μια μέρα, τέλειωνα το Γυμνάσιο, χαιρέτησα ένα νεαρό πού' μενε στην πολυκατοικία, μ' έπιασε μεγάλος φόβος, έλεγα : κι αν το μάθουν ; ”

“ Ο πατέρας ερχόταν να με πάρει από τα πάρτυ. Με τον αδελφό μου, βέβαια, ποτέ τί ώρα θα χωρίσεις. Αυτό, βέβαια, δεν ήταν καθημερινότητα. ”

Οι εντάσεις μέσα στην οικογένεια εστιάζονται σε συγκεκριμένους τομείς δικαιωμάτων, που είναι, ιδιαίτερα φορτισμένοι : στις εξόδους, στα πάρτυ, στην εφηβεία ρητά απαγορευμένα. Στις υπόλοιπες περιοχές, οι απαγορεύσεις είναι εσωτερικευμένες και δεν τίθεται καν το ζήτημα της παραβίασής τους. Έτσι, οι επιμέρους αμφισβητήσεις καταχέλλουν μεν την αδικία, αλλά χρησιμεύουν ταυτόχρονα σαν ασφαλιστική δικλείδα, που επιτρέπει τη διαφυγή της μεχάλης πίεσης. Το νεαρό κορίτσι δίνει τη μάχη του για τα επιμέρους, ενώ συμβιβάζεται με την πολύ πιο διαβρωτική και επίπονη πραγματικότητα της "καθημερινότητας". Καθησυχασμένο, μάχεται για την κορυφή του παχόβουνου, αγνοώντας το πραγματικό μέγεθός του.

Γιαρά τις μεταξύ τους διαφορές, όλοι οι τρόποι προσέγγισης αναπαράχουν μια διαπαλαιχώρηση βασισμένη στη διαφορά των φύλων. Για' όλο που τα δύο μέτρα και δύο σταθμά εφαρμόζονται απροκάλυπτα, η διάκριση είναι τόσο εσωτερικευμένη που ουσιαστικά η σύγκριση γίνεται μόνο σε σχέση με τις ελευθερίες που τα άλλα κορίτσια χαίρουν, στις πιο "προοδευτικές" μάλιστα οικογένειες η σύγκριση καταλήγει θετική.

Έδώ όμως το επίθετο "προοδευτικός" αποδεικνύεται προβληματικό. Οι μεγαλύτερες ελευθερίες που εκχωρούνται, ως προς τις εξόδους και τα πάρτυ, από τις οικογένειες εκείνες που σήμερα οι κόρες τους χαρακτηρίζουν "φιλελεύθερες", δεν αναιρούν τη φυλετική διάκριση, η οποία υπερπροσδιορίζει όλους τους τομείς της ψυχοκοινωνικής πραγματικότητας των κοριτσιών. Οι "φιλελεύθερες" οικογένειες, πολύ περισσότερο από τις συντηρητικές, μεταδίδουν μηνύματα αντιφατικά ως προς την απαγόρευση συγχύζοντας τα όρια και συσκοτίζοντας τις προθέσεις.

“ Και το πρόβλημα της μάνας μου ήταν μέχρι την εφηβεία μου ότι ήμουνα πολύ κλειστή, με ωθούσε στα 13 μου χρόνια νά 'μαι πιο κοινωνική. Ελεγε η μάνα μου, γιατί η κόρη μου δεν έχει κανένα φίλερτ, ενώ εχώ στην ηλικία της ... Βέβαια, μόλις εχώ ειχα το πρώτο μου φίλερτ, μου 'κανε τη ζωή πατινι. ”

Οι κόρες πρέπει να μάθουν να αρέσουν ακριβώς την επικίνδυνη περίοδο που πρέπει να προφυλαχθούν. Ωστόσο στα πρώτα σκιρτήματα η αντίδραση είναι απροσδόκητα αυταρχική: ένα αθώο παιδικό χρώμα σκίζεται, η κοκεταρία αποθαρρύνεται, ο έλεγχος σφίγγει. Οι νέες γυναίκες αποτιμούν την αντίδραση αυτή σαν εμπαιχμό. Κι όμως υπάρχει σε όλα αυτά πολύ μεγαλύτερη συνέπεια από,τι εκ πρώτης όψεως φαίνεται. Στις περιπτώσεις βειλών και ιδιαίτερα κλειστών μικρών κοριτσιών η οικογένεια ανησυχεί για την απομόνωση και την ανεπαρκή "θηλυκότητά" τους. Κάτι τέτοιο θα έβαζε σε κίνδυνο το μελλοντικό τους προορισμό, να χοιτεύσουνε έναν άντρα και να παντρευτούν. Όταν τα πρώτα δείγματα πείσουν ότι οι φόβοι είναι αβάσιμοι, η στρατηγική αλλάζει και υπαγορεύει οπισθοχώρηση στις παραδοσιακές θέσεις. Η αντίφαση βρίσκεται στην επιθυμία των γονιών να κατασκευάσουν "θηλυκές" και ταυτόχρονα "ηθικές" κόρες.

Εν πάση περιπτώσει κοινή πρόθεση κάθε είδους ελέγχου παραμένει η τιθάσευση της εφήβου, έστω και αν οι περιοχές που πλήττονται είναι τόσο απομακρυσμένες μεταξύ τους που ξεγελούν για τη βαθύτερη σκοπιμότητά τους.

“ Μια φορά τόλμησα και κόλλησα μια αφίσα της Πορτογαλίας, τότε με το παιδάκι με το χαρίφαλο σε μια γωνία, η οποία στον πρώτο καυχά της μάνας μου σκίστηκε έτσι, κι ήταν σαν να με έσκιζε εμένα ... ”

" Με ενοχλούσε τρομαχτικά ότι στο σπίτι δεν μπορούσα να 'χω καν ένα τηλέφωνο προσωπικό. Η μάνα μου παρακολουθούσε τα πάντα. "

" Την πρώτη φορά που έβγαλα τα φρυδια μου η μητέρα μου με έδειρε. Τι θα πει ο πατέρας σου άμα το μάθει (γέλιο). "

" Είχα προβλήματα στην εφηβεία, ήρουνα πολύ μαζεμένη, είχα προβλήματα με το πάχος. Ξύλο έχω φάει στη ζωή μου μόνο δύο φορές, στα 13 όταν ξύρισα τα πόδια μου και στα 17 που μ'έπιασε η μάνα μου να φιλιέμαι. "

" Χώρια τα κλειδώματα έξω απ'το σπίτι, γιατί ένα κορίτσι καλής οικογενείας, δεν μπορεί να χυρνάει αρχά το βράδι μόνο του. Μιλάμε τώρα ήμουνα φοιτήτρια και σε πρόχωρημένο έτος κιάλας (γέλιο). "

Μιλούν οι γυναίκες :

" Μου άνοιξε τα χράμματα " - " έψαχνε τις φωτογραφίες μου " - " με παρακολουθούσαν όταν πήγαινα στο μάθημα " - " έβαζαν τη θεία μου να με ψαρέψει. "

Οι αναμνήσεις περιγράφουν ανεκδοτολογικά μια κατάσταση πραγμάτων, με κριτική διάθεση ασφαλώς, αλλά όχι πάντα με την ένταση και το θυμό που θα δικαιολογούσε η σημερινή γνώση. Αυτό που δεν αναλύεται είναι η ανελέητη αποδυνάμωση της προσωπικότητας, με στόχο την κατασκευή της "αδύνατης και παθητικής" γυναίκας.

Οι γυναίκες που διηγούνται μπορεί να διακωμωδούν σήμερα τις παρωχημένες και εν πολλοίς ξεπερασμένες αυτές ιστορίες. Το ψυχικό κόστος όμως που κρύβεται

πίσω από τον αστείσμό δεν εγχράφεται συνειδητά στη συνολική εικόνα ούτε και σήμερα. Η ενήλικη χυναίκα με το χέλιο ελέγχει μεν την παλιά, δυσάρεστη εμπειρία, υποτιμάει όμως τη διαμορφωτική δύναμη της εξουσίας και τις καταστρεπτικές μακροπρόθεσμες προεκτάσεις της.

Ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω προκύπτει το μεγάλο ψυχικό κόστος κάθε είδους παράβασης στον ερωτικό τομέα, κατά την εφηβεία. Τόσο μεγάλο που οι περισσότερες χυναίκες δεν το τολμούσαν, προτιμώντας τη σχετική ασφάλεια της συμμόρφωσης. Η Απαχόρευση έχει τόσο πολύ φορτίσει τις σχέσεις με τα αχόρια, που ακόμα και οι "πλατωνικοί" έρωτες βιώνονται με ενοχές, ακόμα και η εικόνα ενός αχοριού βαραίνει τη συνείδηση. Για τις ίδιες σχέσεις τα αχόρια, την ίδια εποχή, ενθαρρύνονται στην ολοκληρωμένη ερωτική εμπειρία. Αυτό που ορίζεται ως θεμιτό για τους μεν, αποτελεί σοβαρό παράπτωμα για τις δε.

Παρά τα όσα μυθολογούνται, δεν υπάρχουν παράδεισοι εφηβικών ερώτων. Η ενοχή μέσα στην οποία βιώνονται οι ερωτικές σχέσεις από τα κορίτσια, ψυχικά εξαντλητική, διαβρώνει την αυτοεκτίμησή τους. Βέβαια υπάρχει πάντα η δυνατότητα να ψεύδεται κανείς - τεκμήριο ψυχικής υγείας στις αυταρχικές οικογένειες. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν έχει το κόστος της, σαν έσχατη λύση που είναι.

Σε όλες τις περιπτώσεις η Παράβαση ως εμπειρία δεν είναι αυτρωτική. Αντίθετα, βαρυσμένη με ενοχές η νέα κοπέλα θα είναι πιο ευάλωτη από πριν, αποδυναμωμένη και μοναχική. Χωρίς πληροφόρηση από τους γονείς και χωρίς τις στοιχειώδεις γνώσεις υγιεινής και αντισύλληψης θα δοκιμαστεί σκληρά μέσα στην άγνοιά της.

Πάντως, τις πιο πολλές φορές, η απαχόρευση θα αναβάλει την ολοκλήρωση των σεξουαλικών σχέσεων. Η εποχή του επονομαζόμενου "ρομαντικού έρωτα" σημαίνει για τις έφηβες γυναίκες τη διχοτόμηση της σεξουαλικότητας σε ηλιαιωτικό αίσθημα και απειλητικό σεξ. Παρ' όλο που η ευαίσθητη περιοχή των εσωτερικευμένων απαχоруσεων θα δοκιμασθεί στην εφηβεία με την αφύπνιση της σεξουαλικότητας, η εσωτερική συναίνεση στην απαχόρευση είναι εξασφαλισμένη.

Και στις αθώς ακόμα περιπτώσεις "παράβασης" τα ψέματα και οι ενοχές επιβεβαιώνουν απλώς την ύπαρξη της.

" Ημουν ένα παιδί πολύ τέλειο, εντός εισαγωγικών, η εξέχερσή μου άρχισε στην εφηβεία ... από κει και πέρα η ζωή μας ήταν ένα συνεχές ψέμα και εξακολουθεί να είναι ένα συνεχές ψέμα. "

" Διάβασμα, βιβλίο. Υπήρχε μια πλύση εγκεφάλου απ' τη μαμά μου. - Πρόσεξε τα δικά σου, όχι παρέες και έξω γιατί έχεις να χάσεις. Και είχε πιάσει αυτό σε συνδυασμό και με το δικό μου χαρακτήρα. Καταλάβαινα ότι έφθανε μέχρι ενός σημείου αυτή η ελευθερία και αναγκαζόμουνα κι έκανα μερικά πράγματα κρυφά δηλαδή ερωτικά. "

Οι μικρές αποδράσεις, περισσότερο από το ερωτικό περιεχόμενό τους, μαρτυρούν την αμφισβήτηση της εξουσίας στο μέτρο που αυτό είναι δυνατό. Για τις πιο πολλές γυναίκες όμως η απόλυτη συμμόρφωση των πρώτων εφηβικών χρόνων συνεχίζεται ως πολύ αρχά, όταν είναι πια φοιτήτριες.

" Εφηβεία συκρατημένη, μην εκφράσω γνώμη για να αρέσω πιο πολύ. Έλεγα πρέπει νά 'μαι όπως με θέλουν. Ήπιζα στη μαγική αλλαγή μετά το σχολείο. "

“ Εχώ δεν έλεγα ψέματα, μούλειπε και μια πονηριά ... ήμουνα υπό τον έλεγχό της πλήρως. ”

“ Τώρα από πλευρά συναισθηματική δεν είχα τίποτα σημαντικό στην εφηβεία μου, παρ' όλο που αισθανόμουν, δηλαδή θα ήθελα να είχα. Από την άλλη λειτουργούσαν πάρα πολλές φοβίες που μου είχαν περάσει γιατί γενικά υπήρχε μια μεγάλη καχυποψία, μας είχαν περάσει πάρα πολλά αρνητικά. Δηλαδή ότι ο άλλος θα κοιτάξει να σε πησιιάσει για να ωφεληθεί κάτι. Αυτό με το μυαλό μου δεν το είχα δεχτεί. Ίσως όμως κάπου δούλευε. Είχα κάποιες συγκινήσεις αλλά τίποτα το σημαντικό. Όταν ήμουνα στο τρίτο έτος πέθανε ο πατέρας μου ξαφνικά. Στο τέταρτο γνώρισα το μελλοντικό άνδρα μου. ”

Αίσθηση αδιεξόδου μαρτυρούν οι διηγήσεις. Λείπει η χαρά της ζωής, ο ερωτισμός, η δημιουργικότητα, η αίσθηση της κατάκτησης του κόσμου, ίσως ουτοπικής αλλά και τόσο αποφασιστικής για τα μελλοντικά σχέδια που τα θεμέλια τους χτίζονται τώρα. Η αναστολή της επιθυμίας είναι ο αντικειμενικός σκοπός ποικίλων τρόπων αποθάρρυνσης.

“ Γυμνάσιο και δεν είχα φλέρτ. Μετά ένα δεσμό στο Πανεπιστήμιο ταλαίπωρο, 1-2 χρόνια. Μέσα στα ηλαίσια των ηθικών αρχών πάντα. 22 χρονών, αρχά, ξεκίνησα τη σεξουαλική μου ζωή. ”

“ Μικρή θυμάμαι ότι ήμουνα πεταχτούλα και εξυηνούλα, οι φίλοι τους με αγαπούσαν και έμπαινα και έβχαινα στο σαλόνι. Στα 10-11 σταματάει και αρχίζω και ουδετεροποιούμαι και περνάω πολύ άσχημη εφηβεία. Πολύ κλειστή, πολύ μη ερωτική, φοβερά καταχωνιασμένα όλα αυτά, απαγορευμένα. ”

Η ως τώρα ανατροπή έχει καλλιεργήσει επαρκώς το έδαφος. Ο αυτοέλεγχος βρίσκεται σε πλήρη λειτουργία, αναγκάζοντας τα κορίτσια σε μια παρατεταμένη "λανθάνουσα" ερωτική περίοδο (latence).

" Με το σπίτι μια συνεχής σύγκρουση γιατί αρχίζα να 'χω φλερτ. Βέβαια φίλοι δεν ερχόντουσαν σπίτι, και από τον πατέρα μου και τη μητέρα μου έβγαλνε ότι εχω αποκλείεται να 'χω σχέση με άντρα, όχι σεξουαλική αλλά ούτε πλατωνική. Φοβερή εμπιστοσύνη. "

Η "εμπιστοσύνη", κατεξοχήν καταπιεστικός μηχανισμός στην εφηβεία, λειτουργεί άλλοτε εντελώς ανασταλτικά, υπερισχύοντας της επιθυμίας, και άλλοτε ενοχικά, εφόσον η παράβαση πληρώνεται με άγχος και φόβο. Η εμπιστοσύνη είναι πιο σκληρή κι από τη ρητή απαχόρευση γιατί το άτομο δεν έχει άλλο αντίπαλο από τον εαυτό του. Η αυτοεκτίμηση πλήττεται βαθιά και η εμπειρία δεν είναι τόσο ανώδυνη, όσο καμιά φορά την παρουσιάζουν οι σημερινές διηγήσεις με τον "αστείο" τόνο τους.

" Μού 'λεγε : Κόρη μου να προσέχεις, ποτέ στη ζωή σου να μην είσαι κάπου και να ανοίξει ξαφνικά την πόρτα ο πατέρας σου και να ντραπείς. "

" Τα αγόρια απαχoreυμένα, όχι ρητά αλλά είχαν καταφέρει να με κάνουν να το πιστέψω. Η μητέρα μου έλεγε πάντα σε πάρτυ : "Αν νομίζεις ότι πρέπει να πάς, να πας αλλά Εσύ πρέπει να 'χεις όλη την ευθύνη" και άρα, θυμάμαι, να ψοφάω να πάω σε πάρτυ και μπροστά σ'αυτή την κουβέντα να προτιμάω να μη πάω. Είχα πάρα πολύ κέφι, έτσι ίσως δεν θά 'πρεπε να πάω, μέρες να το παλεύω στο κεφάλι μου και στο τέλος να μην της το λέω καθ. "

Η αγάπη και ο σεβασμός είναι τα πιο αποτελεσματικά όπλα της χονικής εξουσίας, ακόμα και όταν η υπακοή βιώνεται σαν ακατανόητη. Η συμμόρφωση είναι λιγότερο ριψοκίνδυνη από την αμελοβήτηση. Ο φόβος για την απώλεια της αγάπης αναγκάζει σε υπακοή.

Η επιθυμία τους να ανθρέψουν "σωστά" τις κόρες τους οδηγεί κάποτε τους χονείς σε ακραίες θέσεις περιορισμών και αυστηρότητας. Μια τέτοια ανατροφή όμως αναγκαστικά επιφέρει την αποδυνάμωση του ατόμου και την αναστολή των επιθυμιών του δρώντος υποκειμένου. Στην ουσία, η αντίφαση ανάμεσα στην πρόθεση και το αποτέλεσμα προκύπτει ως δομική αναγκαιότητα της κοινωνικής αποστολής τους.

1.2.4. Η απασχόληση της εξέγερσης και τα Υψηλά Τείχη

Μέσα στα ασφυκτικά αυτά πλαίσια, κάποιες νέες χυναίκες θα τολμήσουν την Παράβαση. Η εξέγερσή τους θα πάρει μορφή ιδιότυπη και χι'αυτό το λόγο αποκαλυπτική. Η νέα χυναίκα θα διεκδικήσει το δικαίωμα στο σώμα της και θα προχωρήσει στην ολοκλήρωση της σεξουαλικής πράξης. Η συγκεκριμένη εμπειρία, κάθε φορά διαφορετική, εστιάζεται ωστόσο στο χκρέμισμα του συμβόλου της παρθενίας, ιδιαίτερα μισητού, σαν όλα τα σύμβολα καταπίεσης. Όμως δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι και αυτή τη φορά το πεδίο αντιπαράθεσης είναι το ίδιο το σώμα και η πράξη, διεκπεραιωτική και απομονωμένη από το συναίσθημα, πλήττει

πρώτα από όλα τις ίδιες τις γυναίκες. Η επαναστατική καταχρησία της αλλοτριώσεως θα τελεστεί μοιραία στα ίδια αυτά πλαίσια του εαυτού τους¹⁶.

“ Ημouνα καλή μαθήτρια, “κόρη καλής οικογενείας”. Μέχρι τότε παρθένα με άσπρο το κούτελο, πήχα με δική μου πρωτοβουλή με έναν άνδρα, 25 χρονών πια. Ήταν πουτανιά να πας με άνδρα. Το έκανα όχι για να χαρεί το σώμα μου. Δεν έκανα σχέση, έβουχα πια από εκείνο το μέρος. Δεν είχα να χάσω τίποτα, είχε χίνει ουδέτερο έδαφος. ”

Υπάρχει μια διάσταση τραχικότητας στην εξέχερση αυτή, μια αίσθηση αβιεξόδου που μαρτυρεί όμως ταυτόχρονα και μεχάλη δύναμη. Είναι η απελπισμένη προσπάθεια του ατόμου να λύσει τα μάχια, να απομυθοποιήσει τον τρόμο, για να βχεί από αυτόν. Η νέα γυναίκα βάζει σε κίνηση ψυχικούς μηχανισμούς που απομονώνουν την πράξη από τη συναισθηματική εμπλοκή. Για να μπορέσει δηλαδή να κάνει πράξη την εξέχερση σ' αυτό τον τομέα της μέχιστης απαχόρευσης, θα χρειαστεί να την αποστασιοποιήσει, να της αφαιρέσει τα θετικά της στοιχεία, να την αποχυμώσει από το συναίσθημα, να της αφαιρέσει τη συμβολική της δικαίωση, τον έρωτα.

“ Αντιστεκόμouνα, η εσωτερική αστυνόμευση ήταν τρομερή. Δεν είχα καμιά σχέση πριν μπω στη Νομική, 19 χρονών, το αποφάσισα για να τελειώνουμε με τη παρθενία. Τό 'φτιαξα και λίχο. ”

¹⁶ Η C. Mackinnon (1982) θεωρεί ότι “Η σεξουαλικότητα είναι για το φεμινισμό ό τι η εργασία για το μαρξισμό : αυτό που είναι καταδικό μας είναι αυτό που πιο πολύ μας αφαιρούν” σ. 1

" Εν πάση περιπτώσει σ' αυτό το θέμα, τις ερωτικές σχέσεις, που 'χαν γίνει όλα με κάποιο "αποστασιοποιημένο" τρόπο ή πιο "κυνικό", με συνομήλικό μου, δεν είχαν κανένα στοιχείο ενθουσιασμού, πως είναι όταν αφήνεται ... "

Φαίνεται ότι η απομόνωση της πράξης από το συναίσθημα βοηθά στην απώθηση των ενοχών. Η απαγορευμένη πράξη με αυτό τον τρόπο αποστασιοποιείται - είναι χαρακτηριστικά αποκαλυπτικός ο πληθυντικός "για να τελειώνουμε ..." - και εμφανίζεται λιγότερο τρομαχτική.

" ... στα 15 μου το αποφάσισα συνειδητά ... χωρίς ν'σχασω κανέναν συγκεκριμένα ... σαν πράξη επαναστατική. Δεν μου άφησε τίποτα, όσον αφορά κάποια ερωτική ικανοποίηση. Και μετά δεν είχα άλλες εμπειρίες ερωτικές ... παρά αφού γνώρισα τον νυν σύζυγό μου ... "

Με δική της πρωτοβουλία η γυναίκα θα βγεί από την ανυπόφορη αναμονή. Αναλαμβάνοντας τον ενεργητικό ρόλο του θύτη προφυλάσσεται από την πιθανότητα εμπαιχμού.

" ... μας είχε τρομοκρατήσει με το ζήτημα το ερωτικό, ότι θα μας βει κάποιος, ότι θα μας γελάσει, θα μας αφήσει έγκυες ... ολ'αυτά. "

Οι συναισθηματικές προφυλάξεις αποδεικνύονται μάταιες, γιατί τα όρια θύτη-θύματος είναι ασαφή, και η κοπέλα μετά από τη στιγμαία εξέχερση επιστρέφει στην υποταγή της. Αυτό που βαθιά μέσα της ήλπιζε, ότι θα απελευθέρωνε ολόκληρη την ύπαρξή της, αποδείχθηκε αδύνατο, το ξεπέρασμα του εμποδίου δεν οδήγησε στην υπέρβαση της Απαγόρευσης.

Στις διηγήσεις ο τόνος είναι ψυχραιμος, η επιλογή παρουσιάζεται συνειδητή και με στόχο επαναστατικό. Αν αναλύσουμε προσεκτικότερα τους συνειρμούς μέσα στα συμφοραζόμενά τους, ανακλύπουν δύο πρόσθετα στοιχεία, που συμπληρώνουν την εικόνα. Καταρχήν, ο χρόνος στον οποίο συντελείται η πράξη είναι συνήθως χρόνος μετάβασης που σημειώνει μια αποφασιστική αλλαγή, από ένα στάδιο στο επόμενο, είτε αυτό συμπήπει με ένα μεχάλο ταξίδι είτε με το πέρασμα από ένα θεσμικό πλαίσιο σ' ένα άλλο. Κατά δεύτερο, τουλάχιστον εξίσου σημαντικό και ασφαλώς όχι τυχαίο λόγο, ο χώρος στον οποίο συντελείται η Παράβαση φαίνεται να είναι σημαίνων συμβολικά. Σε όλες τις περιπτώσεις σηματοδοτεί μια βαθιά τομή ως προς τον οικογενειακό χώρο των παιδικών αναμνήσεων. Παρουσιάζεται σαν χώρος "άλλος", χώρος "πέρασματος", χωρίς να είναι όμως ποτέ αληθινά ουδέτερος¹⁷.

Η απόστασιοποίηση λειτουργεί σε όλα τα επίπεδα. Απόστασιοποίηση ως προς το σώμα και μαζί της σπαραχτικά προβάλλεται η απόσταση στο χώρο και η συμβολική τομή στο χρόνο. Οι συσχετισμοί της πράξης με το χώρο και το χρόνο είναι βαθύτεροι απ'ό,τι διαφαίνεται σ'ένα πρώτο επίπεδο. Αναδεικνύουν την έντονα τελετουργική διάσταση, υπαρκτή κάτω από τα παραπειστικά χαρακτηριστικά της εκδοχίκευσης, που έχει ως στόχο την αναχωγή της πράξης στο συμβολικό επίπεδο, έτσι ώστε να ελεγχθεί ο φόβος για την υπέρβαση που επιχειρείται. Οι νέες χυναίκες αναλαμβάνουν μόνες τη διαβατήρια τελετή της θυσίας. "Επικαλέω τὴν θεόν...".

Αναμνισθήτητα, σ'ένα συνειδητό επίπεδο, υπάρχει ικανοποίηση χ'αυτές τις διεκδικήσεις, που χωρίς το άλλοθι του "Ερωτα" απαιτούν μεχάλη τόλμη από τις νέες χυναίκες. Και το γεγονός και μόνο της ενεργοποίησής τους ως δρώντα

¹⁷ Σχετικά με τη συμβολική σημασία του χώρου κατά τις διαβατήριες τελετές, βλ. M.N. Powers (1980).

άτομα τις ενδυναμώνει και τους ξαναδίνει την αυτοπεποίθηση που είχε κλονιστεί με τη μακρόχρονη ταπεινωτική υπακοή.

Και όμως η φύση της επιλογής τους αποδεικνύει άλλη μια φορά και τα περιθώρια δράσης που απομένουν. Ο τρόπος που ελέγχεται η πράξη, οι μηχανισμοί άρνησης που μπαίνουν σε λειτουργία, κατορθώνουν τελικά να εμποδίσουν την υπέρβαση της έσχατης Απαχόρευσης : της Ηδονής. Γιατί αν η πράξη ήταν απαχορευμένη, η Ηδονή δεν είχε κατονομαστεί καν. Ταυτιζόμενο με την ανορχασμική μητέρα, το κορίτσι δεν τολμά να την διεκδικήσει και να την υπερβεί.

Έτσι η πράξη, εξιλαστήρια στην ουσία της, μένει αναποτελεσματική γιατί δεν έχει δύναμη παρά να συμβολίσει μόνο τη μη-υποταχή και όχι να ματαιώσει το πλέγμα των απαχορεύσεων, υποδείξεων και περιορισμών που αποτελούν τον πυρήνα της γυναικείας καταπίεσης. Από την άλλη μεριά η αλλοτριωτική πράξη, που ξεκίνησε ως επαναστατική, βαραίνει και η αίσθηση της μοναξιάς μεγαλώνει με τη συμβολική απομάκρυνση από τα σημαίνοντα πρόσωπα, των οποίων τις επιταχές έχει παραβεί.

* * *

Οι όποιες όμως απόπειρες εξέγερσης δεν αναιρούν το γεγονός ότι η έκκριση των σημαντικών προτύπων παραμένει συναισθηματικά απαραίτητη. Το πρόβλημα εδώ είναι ότι, με εξαίρεση την απόλυτη υπακοή - που και αυτή προβληματίζει για τους συγκεκριμένους λόγους π.χ. για την υπερβολική εσωστρέφεια που τη συνοδεύει - κάθε παρέκκλιση από ένα ιδανικό και ανέφικτο μοντέλο συγκεντρώνει επίμονα την αποδοκιμασία των γονιών. Ταΰνησά Τείχη.

Η συνεχής απόρριψη, έστω και σε τομείς χωρίς μεγάλη σημασία, αποτελεί δολιοφθορά για την ιδιαίτερα ευάλωτη αυτοπεποίθηση των νέων κοριτσιών.

Εξαρτημένη οικονομικά και συναισθηματικά από τους γονείς, η απείθαρχη κόρη που συγκρούεται ανοιχτά εξαντλείται ψυχικά, παρά την ικανοποίηση που παίρνει στο συνειδητό επίπεδο από την αντίσταση που προβάλλει στην πίεσή τους.

“ Είχαν παράπονα από τις προσωπικές μου σχέσεις. Ποτέ δεν τις εκκρίνανε. Ούτε τώρα. Από τον πρώτο μέχρι τον τελευταίο. Δεν υπήρχε περίπτωση. Η στάση τους απέναντί μου ήταν ότι είμαι λάθος ... ακόμα τό 'χω σαν καμπανάκι στα αφτιά μου, "μα πότε θα γίνεις επιτέλους άνθρωπος ; είσαι λάθος, σε όλα, σε όλα είσαι λάθος. Πότε θα γίνεις άνθρωπος ; " ... ”

“ Έβαζα ένα ρούχο που δεν της άρεσε και μόνο η περιφρονητική ματιά που με κοιτούσε, ήταν μια αίσθηση απόρριψης φριχτή. ”

Η οικογένεια, με αυστηρότητα οριοθετημένες τις προδιαγραφές της γυναικείας συμπεριφοράς, μένει ακλόνητη ως προς τις αξίες της και αντιλαμβάνεται την απείθαρχία σαν απόδειξη διαταραχμένης προσωπικότητας. Στην καλύτερη περίπτωση, οι γονείς θα εντάξουν την απείθαρχη συμπεριφορά στην παθολογία της εφηβείας, γιατί αυτή η ερμηνεία τους φαίνεται λιγότερο απειλητική.

“ Το να διαβάζω πολλά βιβλία, το να μην κάνω δουλειές, το να μην είμαι χήνικιά ... το είχαν αντιμετωπίσει σαν ιδιαιτερότητες αρνητικές, sui generis ... ήταν συνεχώς μια επίθεση και μια απόρριψη σ'ο,τιδήποτε κάνω. Καμία επιβεβαιωτική στάση ή κουβέντα. ”

Σήμερα από τις αναμνήσεις της παιδικής και εφηβικής ηλικίας των περισσότερων χυναικών της έρευνας ανακύπτει μια εικόνα γενικευμένης πίεσης, περιορισμών και υποδοκιμασίας, που ερμηνεύει αναδρομικά την ομοιότητα που έχουν οι απόπειρες της εφηβείας και την κοινότητα της "μοίρας" των χυναικών.

Στην πατριαρχική κοινωνία, η ανατροπή που οργανώνεται με στόχο την "προστυσία" συσκοτίζει την πρόθεση τόσο από τους χονείς, που είναι οι εκτελεστές της, όσο και από τις νέες χυναικές, που την υφίστανται. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι, παρά τις καταχρησίες και τη σημερινή διαύχεια της θεωρητικής ανάλυσης, συναντήσαμε συχνά αντιφάσεις ως προς τον τόνο των παλιών αναμνήσεων. Στις διτιχήσεις οι περιορισμοί εμφανίζονται δυσάρεστοι, κάποτε και καταπιεστικοί στην υπερβολή τους, κατά βάση όμως οι αναφορές στο παρελθόν διατηρούν την τότε ασυνείδητη παραδοχή της ιεραρχικής διαφοράς των φύλων. Με άλλα λόγια, η παλιά συναισθηματική φόρτιση, ενεργοποιημένη, βρίσκεται σε αντίθεση με τη σημερινή γνώση της αυθαίρετης επιβολής αυτών των καταναγκασμών.

Ως εκ τούτου, οι βιωματικές εμπειρίες που τις διαμόρφωσαν αξιολογούνται από τις χυναικές ορισμένες φορές με κριτήρια αλλοτινά, που φανερώνουν αυτό που τότε αποτελούσε χι'αυτές φυσική συμπεριφορά, μέσα στο πεδίο των πιθανών επιλογών εκείνης της εποχής.

" Δεν μας κλειδώναν, δεν μας απαγόρευαν να μιλήσουμε ... τα αχόρια περνούσαν με τα ποδήλατα και εμείς βγαίναμε στα παράθυρα. "

Έτσι η ανάμνηση του εκθλεισμού περιγράφεται σαν να μην ήταν άσκηση βίας, η ελευθερία των αχoriών με τα ποδήλατα περιγράφεται να μην αντιφάσκει με τον

δικό τους περιορισμό. Η επικοινωνία από τα παράθυρα μοιάζει έτσι με ερωτική σκηνή σαιξπηρικού έρχου.

Ειδυλλιακή σκηνή-πρότυπο που θέτει τα όρια αφενός του συμβολικού χώρου, που εσωτερικεύουν τα δύο φύλα, και αφετέρου της φύσης των "ικανοποιήσεων", που ισορροπούν τις αποστερήσεις για τις νέες γυναίκες.

Όπως έχουμε επανειλημμένα διαπιστώσει ο "γυναικείος χώρος" τοποθετείται εντός των Τειχών, άρα οι εξισορροπιστικές ικανοποιήσεις δεν μπορεί παρά να παραχωρούνται μέσα σ' αυτόν, διαφορετικά θα έβαλλαν τους ίδιους τους στόχους των. Οι όροι που τίθενται στα μικρά κορίτσια είναι η κατάθεση των όπλων και η παραδοχή του εκλεκτού ρόλου, για τον οποίο προορίζονται. Σε αντάλλαγμα τους δίνεται η επιδοκμασία, η εμπιστοσύνη, η παραδοχή των χονιών - ζωτικές και πολύτιμες διαστάσεις ενδυνάμωσης, που κατακτώνται αποκλειστικά μέσα σ' αυτά τα όρια. Γίεσα από την ίδια αυτή διαδικασία νομιμοποιούνται με τη σειρά τους και τα όρια, που αρχικά λειτουργούσαν ως προϋπόθεση. Μ' άλλα λόγια, τόσο οι περιορισμοί όσο και οι ικανοποιήσεις αποτελούν όψεις ενός και του ίδιου νομίσματος. Κύριος στόχος της οικογένειας είναι να δελεάσει το μικρό κορίτσι και να το προσελκύσει στο μελλοντικό του ρόλο. Κάθε μέσο, θεμιτό και αθέμιτο, μπαίνει στην υπηρεσία της προκρούστειας κατασκευής της Γυναίκας.

Όταν σήμερα οι γυναίκες θεωρητικοποιούν τις εμπειρίες αυτές είναι σε θέση να γνωρίζουν τη διάσταση της γενικευμένης φυλετικής διάκρισης, της οποίας υπήρξαν θύματα και διεκδικούν αναδρομικά την απελευθέρωσή τους, μέσα από τις αναμνήσεις. Όμως πολύ συχνά η συναισθηματική φόρτιση της ανάμνησης εξακολουθεί να είναι ασύμβατη με τη θεωρητική της προσέγγιση. Ο έλεγχος του παρελθόντος που επιχειρείται με τη συνειδητοποίηση είναι διαδικασία διαρκής και

πολυσύνθετη, αποτέλεσμα επεξεργασίας αναμνήσεων και σύγχρονων επαναξιολογήσεων. Η θεραπευτική κάθαρση ποτέ δεν κατορθώνει να είναι πλήρης και τελειωτική. Έτσι και στην προκειμένη περίπτωση οι διαδικασίες φειμιστικής συνειδητοποίησης δεν αναιρούν τα παλιά βιώματα και, πράγμα ακόμα πιο σπμαντικό, δεν τα ματαιώνουν. Μεγάλες περιοχές του ψυχισμού εξακολουθούν να παραμένουν σκοτεινές και εκεί φωλιάζουν εσωτερικευμένες οι επιταχές και οι σοβαρές επιπτώσεις τους.

Δεν είναι όμως μόνο οι σημερινές αντιγώσεις που προδίδουν τις διαδικασίες αλλοτρίωσης. Οι ίδιες οι γυναίκες αναγνωρίζουν τεράστια κενά στην αντίληψη του εαυτού τους εκείνα τα χρόνια. Υπάρχουν περιοχές σύγχυσης και ασάφειας που παραμένουν "ανεξήγητες", με την αίσθηση έλλειψης συνειδητού και ελεγχόμενου στόχου. Οι δυσκολίες προβάλλονται σε άλλους κάθε φορά τομείς, ενώ ακόμα και σήμερα, η προσπάθεια μιας ολοκληρωμένης ερμηνείας αποτυγχάνει γιατί ψηλαφεί στα σκοτεινά. Αυτό το θέμα της ασάφειας-σύγχυσης θα το συναντήσουμε σαν επαναλαμβανόμενο σχήμα στις κρίσιμες καμπές της ζωής τους και στις επιλογές που στάθηκαν αποφασιστικές χι' αυτές.

Κεφάλαιο 2. Οι ανώτατες σπουδές

2.1. Η Επιλογή των εμποδίων

Οι ανώτατες σπουδές σ' αποτελέσουν ένα σημαντικό βήμα στη διεκδίκηση ανεξαρτησίας από τις νέες γυναίκες. Είναι χωρίς αμφιβολία μια θετική συμβολή στη διαμόρφωση αυτόνομης προσωπικότητας, που εκφράζεται γενικά στη διανοητική καλλιέργεια και ωρίμανση και συγκεκριμένα στην απόκτηση εφοδίων για τη μελλοντική οικονομική τους χειραφέτηση.

Αν και οι περισσότερες γυναίκες της έρευνας φαίνεται να μεγάλωσαν σ' ένα οικογενειακό κλίμα ενθαρρυντικό προς την προοπτική σπουδών, το οποίο αντανακλούσε και ένα κοινωνικό αίτημα που ευνοούσε την πρόσβαση στο χώρο της επιστήμης, οι βιωμένες εμπειρίες αποδεικνύουν ότι η πραγματικότητα ήταν τουλάχιστον πολυσύνθετη.

Ως τα δεκάοχτώ του χρόνια, το κορίτσι κινείται σε ασφαλή περιοχή. Οι σχολικές επιδόσεις ενσωματώνονται χρονικά στις φυλετικές προδιαγραφές, καθώς είναι χωρίς ακόμα για γάμο, και η πνευματική ικανότητα αναγνωρίζεται από την ίδια και το περιβάλλον χωρίς σύγκρουση. Σ' αυτή την περίοδο αντίθετα απαγορευμένο έδαφος είναι, όπως είδαμε ήδη, η σεξουαλικότητα.

Οι γονείς, που υπήρξαν περήφανοι για τις επιδόσεις των προικισμένων κοριτσιών τους, είτε θα ενθαρρύνουν ή θα αποδεχθούν τελικά την προοπτική της απόκτησης ενός πρώτου τουλάχιστον διπλώματος.

Στο σημείο αυτό, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτή η πρόσβαση στις ανώτατες σπουδές έρχεται μετά μιαν επιλογή που έχει ήδη γίνει, όπως μαρτυρεί το επίθετο "προικισμένο" για τα κορίτσια που τελικά θα προχωρήσουν προς τις σπουδές. Δεν πρέπει, δηλαδή, να ξεχνάμε ότι για να έχουν το δικαίωμα στις κατά τα άλλα "ελεύθερες" σπουδές, οι γυναίκες της έρευνας έχουν ήδη επιδείξει επιδόσεις εξαιρετικές και πάντως γενικά επιδόσεις άνω του μετρίου.¹⁸

Θα υπέθετε, λοιπόν, κανείς ότι για τις γυναίκες της έρευνας που από πολύ μικρές είχαν μία πορεία ιδιαίτερα επιτυχή ως προς τις σχολικές επιδόσεις, οι δυσκολίες θα σταμάταχαν με την κοινή - δική τους και της οικογένειας - απόφαση να σπουδάσουν.

Και όμως, η κάθε ιστορία συγκλίνει με όλες τις άλλες για να δείξει ότι η απόφαση για σπουδές - τόσο στο πραγματικό όσο και στο συμβολικό επίπεδο - αποτελεί απλώς την αρχή μιάς μακράς περιπέτειας.

¹⁸ Η φυλετική ανισότητα εικονογραφείται εντυπωσιακά στα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση (40%), έναντι των ανδρών (60%). Η επιλογή κλάδου κατά φύλο αναπαράχει εξάλλου το στερεότυπο των "ανδρικών", (φυσικομαθηματική : 32.7 γυναίκες) έναντι των "γυναικείων χαρισμάτων" (φιλοσοφική : 82.4). Α. Φραγκουδάκη (1985) σ. 197-200. Μία ενδιαφέρουσα, επίσης, μελέτη του φαινομένου από το Εθνικό Συμβούλιο Ερευνών στις Η.Π.Α. αναδεικνύει τους οικονομικούς, κοινωνικούς και ψυχολογικούς παράγοντες που αποθαρρύνουν τη συμμετοχή των γυναικών στις "σκληρές" επιστήμες. L.S. Dix, ed., (1987). Βλ. σχετικά και τα πρακτικά του Συνεδρίου : Ισότητα και Εκπαίδευση που έγινε στη Θεσσαλονίκη, (1985).

Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι τα σημερινά επιστημονικά δεδομένα περισσότερο αναδεικνύουν τη συνθετότητα του φαινομένου των "διαφορετικών ικανοτήτων" στα φύλα, παρά στηρίζουν τις υποθέσεις, σύμφωνα με τις οποίες υπάρχει διαφορετικός τύπος οργάνωσης του εγκεφάλου κατά φύλο, δηλαδή εξειδίκευση του αριστερού ημισφαιρίου για τις γυναίκες και του δεξιού για τους άνδρες. Για μια ενδιαφέρουσα παρουσίαση βλ. Μ. Νασιάκου (1979) σ. 359-360.

Τέλος για την ανισότητα στο επίπεδο των γυναικών πανεπιστημιακών βλ. το επίκαιρο άρθρο της Μ. Ηλιού (1988).

Τα εμπόδια με τα οποία οι γυναίκες θα βρεθούν αντιμέτωπες, σε πρώτη όψη εξαιρετικά ετερογενή, θα αντιμετωπιστούν από τις ίδιες περίπου ως ανεξήγητα και θα τους δοθούν λύσεις αυτοσχέδιες που δεν θα είναι πάντοτε επιτυχείς, ακριβώς επειδή τα εμπόδια δεν αντιμετωπίζονται ως συμπτώματα βαθύτερων αναστολών και απαχορεύσεων. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα σύνθετο, υπόχαιο παιχνίδι συνενοχής, όπου γυναίκες και κόρες συμμετέχουν ερήμην τους σε ρόλους συμπληρωματικούς.

Από τη μεριά των γυναικών, το εμπόδιο αντιμετωπίζεται πάντα στη μορφή που παίρνει εξωτερικά, χωρίς τη συστηματική διάχνωση των βαθύτερων αιτίων που το χέννησαν και εξακολουθούν να το τροφοδοτούν.

Όσο για τους γονείς, με μια πρώτη ανάχνωση των διηγήσεων θα έλεγε κανείς ότι εύκολα θα μπορούσαν να διακριθούν σε γονείς που επιτρέπουν τις γυναικείες σπουδές, κάποτε μάλιστα και προτρέπουν οι ίδιοι τις κόρες τους, και σε γονείς που τις αντιμετωπίζουν αρνητικά. Μια προσεκτικότερη, ωστόσο, ανάλυση του υλικού έδειξε ότι μία παρόμοια διχοτόμηση θα ήταν παρακινδυνευμένη αν όχι απλουστευτική.

Καταρχήν, είναι φανερό ότι οι γυναίκες διηγούνται καθηλωμένες συναισθηματικά στην αρχική αντίδραση των γονιών, και τυχόν μεταγενέστερες αλλαγές δεν καταφέρνουν να τροποποιήσουν την πρώτη εικόνα τους. Έτσι, τόσο στις περιπτώσεις θετικής αντιμετώπισης όσο και στις περιπτώσεις ρητής απαχόρευσης, η σημερινή αποτίμηση μεταφέρει απλώς το αρχικό κλίμα. Αντίθετα η ανάλυση του υλικού έδειξε ότι όλοι ανεξαιρέτως οι γονείς είναι απλώς φορείς μίας βαθύτατης αμφισβησίας. Ως εκ τούτου, σε διαχρονική θεώρηση, η στάση τους κυμαίνεται ανάμεσα στην αποδοχή και την άρνηση, με αποτέλεσμα μια σειρά μηνύματα με εναλλασσόμενο - θετικό και αρνητικό - φορτίο. Αρκεί κανείς να παρακολουθήσει τη στάση των γονιών,

όπως παρουσιάζεται στις διηγήσεις, προοδευτικά, με την έννοια της διάρκειας, για να δει αυτή την αμφισβησία "εν δράσει". Ποτέ καμία άρνηση δεν παρέμεινε άρνηση ως το τέλος, όπως και καμία κατάφαση δεν αποδείχτηκε συνεπές στήριγμα, για τη χυναίκα, ως το τέλος των σπουδών της.

" Οι χονείς μου δεν ήθελαν να σπουδάσω. Αυτό που φιλοδοξούσαν για μένα ήταν απλά ο γάμος και τα παιδιά. "

Η ίδια χυναίκα λίγο παρακάτω θα αναφέρει ότι οι χονείς της δέχτηκαν να χρηματοδοτήσουν σπουδές στο εξωτερικό.

" Η μητέρα μου κάθε τόσο με μιλλόκαρε χρηματικά, αλλά στο τέλος μου έδινε. Και ο πατέρας μου επίσης. "

" Συνάντησα μεγάλη αντίσταση όταν τους ανήγγειλα ότι θα σπουδάσω... "

Και παρακάτω :

" Η μάνα μου καμαρώνει σα χύφτικο σκεπάρνι. "

Θα περίμενε κανείς ότι η αμφισβησία των χονιών θα χινόταν εύκολα αντιληπτή από τις χυναίκες, τη στιχμή που όλες παραδέχονται ότι οι ίδιες επιθυμούσαν, αταλάντευτα, να σπουδάσουν. Οι διηγήσεις τους ωστόσο μαρτυρούν μίαν ανάλοχη αμφισβησία και από το δικό τους μέρος, αντανάκλαση της αμφισβησίας των χονιών και αποτέλεσμα των αντιφατικών μηνυμάτων που έχουν δεχτεί από καιρούς πολύ παλιότερους.

Τόσο μέσα από τις ταυτίσεις με τη μητέρα και το αδιαφιλονίκητο γεγονός ότι ανήκει στο γυναικείο φύλο, όσο και από τις πρωταρχικές επιταχές του ρόλου που την αποκλείουν από άλλες διαστάσεις κοινωνικής ύπαρξης, δεν είναι εύκολο για μια νέα γυναίκα να συνειδητοποιήσει την κοινωνική της αναπηρία. Αλλά και όταν ακόμα τη συνειδητοποιήσει, έχει να υπερνικήσει τεράστια εμπόδια, που κλείνουν το δρόμο της στην αναζήτηση μιας νέας ταυτότητας, η οποία πρέπει να οριστεί από την αρχή.

Όμως δίπλα στις εσωτερικευμένες απαγορεύσεις, που παίζουν αναγκαστικό ρόλο στην προσπάθεια των γυναικών να υπερβούν τα όρια που έχει θέσει η πατριαρχική κοινωνία, καθοριστικός αναδεικνύεται ο ρόλος των γονιών στις επιλογές των εφηλίκων θυγατέρων, τόσο όταν είναι εξ αρχής αρνητικός όσο και όταν παρουσιάζεται ενθαρρυντικός. Γιαυτό άλλωστε δεν είναι πλήρως κατανοητή από τις ίδιες τις γυναίκες η επιρροή των γονιών, είτε όταν η επέμβασή τους είναι ανοικτή και θέτει περιορισμούς ή ελέγχει με απαγορεύσεις και χρησιμοποιεί τα χρήματα ως μέσο ελέγχου, είτε όταν, με πρόσκαιρες υποχωρήσεις, δίνεται στην κόρη η λαγθάσμενη εντύπωση της νίκης. Στην ουσία, με την παρέμβαση των γονιών πάντοτε παρούσα, έστω και όταν υποχωρούν, συντηρείται αλώβητη η συναισθηματική σχέση και διαιωνίζονται οι ασυνείδητες εξαρτήσεις. Οι γονείς, σ' αυτή τη θέση, έχουν αναλάβει να εκφράσουν τους φόβους, που και οι δύο πλευρές αισθάνονται.

Για τον ίδιο άλλωστε λόγο, όταν κάποια στιχημή οι σπουδές της γυναίκας προσκρούσουν σε κάποιο εμπόδιο, οι ίδιοι αυτοί γονείς που αρνούνταν να τις επιτρέψουν περνούν στη θέση του κατήγορου και διαφωνούν με τη διακοπή τους.

Η επιρροή τελικά είναι δυσκολότερο να εντοπισθεί στην περίπτωση που οι ίδιοι οι γονείς εμφανίζονται προοδευτικοί, συχνά δε και κατηχορηματικοί ως προς την αναγκαιότητα των σπουδών. Η γονική αμφιθυμία αποδεικνύεται ακόμα πιο διαβρωτική στη διάρκεια της από την καθαρή άρνηση. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ο ιδιαίτερος ρόλος του πατέρα, ο οποίος εισέρχεται πρωταγωνιστικά στις διληχές των γυναικών τη στιγμή που ανοίγει η αυλαία στην πράξη των σπουδών. Ενώ για τα πρώτα σχολικά χρόνια οι πιο συχνές αναφορές αφορούν το πρόσωπο της μητέρας, συνδέοντας τον οικιακό με το σχολικό χώρο ως χώρους γυναικών (μητέρα-δασκάλα), η ενηλικίωση και το τέλος των γυμνασιακών σπουδών μεταθέτουν το κέντρο βάρους στον πατέρα, ως αντιπρόσωπο του ανδρικού, εξω-οικιακού χώρου¹⁹. Είναι ενδιαφέρον ότι στις περιπτώσεις απουσίας και κυρίως θανάτου και πάλι η έμφαση δίνεται στα συμβολικά υποκατάστατα του πατέρα, τον αδερφό ή ακόμη και τη χήρα γιαχιά.

Επωμιζόμενος στο φανερό επίπεδο το ρόλο αυτό μη έχοντας ωστόσο υπερβεί βαθύτερες αντιφάσεις, ο πατέρας διαιωνίζει τη σύγχυση:

“ Αλλά ο πατέρας το περίμενε από μένα. Λέω εγώ ότι δεν είχαμε προσδοκίες, αλλά αυτός το περίμενε από μένα ότι θα σπουδάσω και θα ανέβω. Ήταν πολύ σιωπηλός αλλά αυτό πέρασε έτσι. ”

Αλλοτε ο πατέρας υπαγορεύει έμμεσα.

¹⁹ Σχετικά με το ρόλο της οικογένειας και ιδιαίτερα του πατέρα στη μελλοντική σταδιοδρομία των γυναικών βλ. M. Lozoff (1974), I. Low (1974), αλλά και M. Hennig (1974) που αναδεικνύει τη θετική επιρροή των πατέρων που αντιμετωπίζουν τις κόρες τους περισσότερο σαν άτομα και λιγότερο σαν κορίτσια.

“ Παρακαλούσα να μου πούνε μια γνώμη. Το μόνο που δεν ήθελε ο πατέρας ήταν να σπουδάσω Νομικά, και ήθελα να γίνω δικηγόρος, παρ’ όλο που το ήθελα και θα χαιρόμουν να είχα σπουδάσει τη δουλειά του. Ήταν το μόνο που ... δεν είπε ακριβώς μην πηγαίνεις αλλά ήταν πολύ αρνητικός, αντίθετα με τον αδελφό μου, τον πίεσε πολύ να γίνει, τον έβαλε τρεις χρονιές να δίνει εξετάσεις, εκείνος τρεις χρονιές σηοτυχχανε. ”

Στην παιδική ηλικία ο πατέρας ενθαρρύνει τη “χαρισματική” κόρη στη μόρφωση “... ήθελε να μου διαβάσει, ήταν δυσβάχταχο. Να με καθίσει κάτω να μου διαβάσει τα δικά του γραφτά, κάτι που δεν έκανε με τη μάνα μου, είναι περίεργο.” Αυτή η προτίμηση που εγχράφεται στη δυναμική της οιδιπόδειας σχέσης συνοδεύεται και από τις ανάλογες ενοχές. Μέσα στη μνήμη, τα συναισθήματα δυσφορίας του μικρού κοριτσιού “δυσβάσταχο ... περίεργο” δηλώνουν αυτήν ακριβώς τη διάσταση. Τελικά το μήνυμα του πατέρα στην κόρη με μέσο τη μόρφωση δεν ήταν, όπως θα πίστευε κανείς σε πρώτη ανάγνωση, η άβεια ταύτισης μαζί του, αλλά αντίθετα η αναγνώριση της θηλυκότητάς της.

Στην κρίσιμη ώρα της επιλογής του κλάδου που θα ακολουθήσουν, μπροστά σε μια αντικειμενικά σημαντική απόφαση, οι γυναίκες καλούνται σ’ ένα παιχνίδι όπου η γονική αμφιθυμία δεν είναι ο μόνος επιβαρυντικός παράχων. Κόρες γυναικών που δεν σπούδασαν, στις περισσότερες δε περιπτώσεις και πατέρων χωρίς πανεπιστημιακό πτυχίο, έχουν συνείδηση του βάρους αυτής της επιλογής στη γενική οικονομία της ζωής τους σαν γυναίκες.

Τη στιγμή που επιλέχουν ένα διαφορετικό δρόμο από τη μητέρα, δεν αφήνουν μόνο, προσωρινά έστω, τον κόσμο των γυναικών αλλά περνώντας ενεργά στον κόσμο των ανδρών δέχονται την πρόκληση να τους ανταγωνιστούν σαν ίσες προς ίσους. Και οι

δύο αυτές θέσεις απαιτούν πρόσθετη ψυχική επένδυση, που δεν απαιτείται από τους συνομήλικους άντρες, ιδιαίτερα αν θυμηθούμε ότι αυτές δεν έχουν δεχτεί σε κανένα επίπεδο την ανάλογη προετοιμασία που έχει από πολύ μικρό το αγόρι. Παίρνοντας υπόψη τις αντικειμενικές συνθήκες, δηλαδή την έλλειψη επαγγελματικού προσανατολισμού καθώς και τα προβλήματα του πανεπιστημιακού χώρου, είναι ως ένα βαθμό δικαιολογημένες οι δυσκολίες επιλογής στις οποίες όλες οι γυναίκες αναφέρονται.

Είδημονεύσαμε ήδη ότι οι ρίζες αυτών των δυσκολιών προχωρούν βαθύτερα. Μία, για παράδειγμα, συναφής δυσκολία είναι η παντελής έλλειψη προτύπων²⁰. Η παιδική εμπειρία δεν προσφέρει πρότυπα στον κύκλο της οικογένειας άλλα εκτός από την οικιακή απασχόληση, ενώ και στο ευρύτερο περιβάλλον τα χυναικεία πρότυπα στον επαγγελματικό χώρο είναι ελάχιστα.

“ Εχώ σπούδασα με επαγγελματικό προσανατολισμό σκιώδη, τα μόνα στοιχεία, ήταν ότι ήμουνά πάρα πολύ καλή μαθήτρια και γενικά μου άρεσαν μαθηματικά, φυσικές επιστήμες και δεκαέξι χρονών διάβασα για την Madame Curie και αποφάσισα Χημεία ... ενδιαφέρουσα επιστήμη. ”

“ Πάντα με ενδιέφεραν τα βιβλία που δείχναν και κάποια άλλη χυναικεία ζωή. Παρ' όλο που τα πρώτα χρόνια ταυτιζόμουνά με άντρες σημαντικούς όχι με χυναικές, γιατί η μόνη ήταν η Μπωβουάρ. Το πρώτο της βιβλίο το διάβασα δεκατεσσάρων χρονών. ”

²⁰ Την αλλαγή των μητρικών προτύπων και τη θετική επιρροή τους στη μελλοντική ζωή και σταδιοδρομία των χυναικών αναδεικνύουν πολλές ερευνήτριες, όπως οι S.R. Vogel et al., (1970), G. Baruch (1972), (1973), (1983). Επίσης η L.W. Hoffman (1974), (1977 b), που κάνει και μια κριτική παρουσίαση της βιβλιογραφίας.

Οι εξαιρέσεις είναι σπάνιες, αλλά και πάλι αποκαλυπτικές:

“ Η μητέρα μιας φίλης μου είχε πανεπιστημιακή εργασία, ήταν σπουδαίο για μένα που υπήρχε ένας τέτοιος άνθρωπος. Λέχανε ότι μπορεί να απατάει τον άντρα της επειδή δούλευε εκτός σπιτιού. ”

Όσο για τη μοναδική μητέρα-απόφοιτο Ανώτατης Σχολής, η οποία ωστόσο δεν άσκησε ποτέ το επάγγελμά της, αξίζει να δει κανείς την εικόνα της μέσα από τις αναμνήσεις της κόρης της.

“ Η μάνα μου είχε τελειώσει ανώτατη σχολή, ήταν πιο μορφωμένη από τον πατέρα... Η μάνα μου, θα σου πω μια σκηνή που έγινε, τη θυμάμαι σαν σήμερα. Έπλενε τα πιάτα και πήγα και της είπα “θα πάω να σπουδάσω”. Είχα φόβο με το να το σκέφτομαι, αλλά πήγα και της το είπα. Και μου είπε “δεν θα πας να σπουδάσεις, Μαρία”. Και τότε γίωσα πάρα πολύ αποθρασυτικό. Ήξερα ότι δεν μπορώ να παλέψω έχω μ’ αυτό. ”

Είναι σκόπιμο να παρακολουθήσουμε πως περιγράφουν την εμπειρία της επιλογής κλάδου και άλλες γυναίκες της έρευνας.

“ Δεν διάλεξα τις σπουδές μου. Αυτό είναι χάγια τελείως. Μάλλον τελείως αφέθηκα. Φαντάζομαι ότι ήταν όλη εκείνη η γενιά χωρίς επαγγελματικό προσανατολισμό. Και προφανώς δεν είχα σκεφτεί καθόλου τι ήθελα, τότε οι γονείς δεν ξέρανε πολλά πράγματα. Ήταν πολύ πιο συγκεκριμένα τα κλισέ. Τελείως χαζοειδώς έδωσα μιά φορά Πολυτεχνείο, έτσι δεν πέρασα και την άλλη χρονιά έδωσα Εμπορική, πέρασα, αλλά δεν μου πολυάρεσε, ακολούθησα Οικονομικά, χωρίς

καλά καλά να ξέρω ακριβώς γιατί. Παρά του ότι υπήρχαν σπέρματα από τότε ότι μου άρεσαν οι κοινωνικές επιστήμες. "

" Με το τέλος του σχολείου εγώ έκανα διάφορα παρανοϊκά πράγματα. Δηλαδή ενώ ήθελα να μπω στην αρχιτεκτονική, που θα είχα πολύ λίγες πιθανότητες να μπω και θα ήταν πολύ πιο λογικό να δώσω στη Νομική, όλο αυτό το διάστημα βέβαια με ενδιέφερε ο,τιδήποτε άλλο εκτός από την Νομική. Ενώ έχραφα πάρα πολύ καλά, έλεγα ότι δεν έχει κανένα νόημα να μπω φιλοσοφία, αυτό το είχα ξεκαθαρίσει μέσα μου, δεν ήθελα να το θεσμοποιήσω σαν γνώση, από την άλλη είχα μεγάλο ενδιαφέρον για ο,τιδήποτε αφορούσε ψυχολογία και κοινωνιολογία, αλλά και πάλι αυτό δεν το προσέχχιζα καθόλου σαν επαγγελματική καριέρα. Εκεί η πίεση των γονιών μπορεί να ήταν καθοριστική. Έτσι ουσιαστικά διάλεξα να πάω οικονομικά κάτω από πίεση. "

Και οι δύο μαρτυρίες είναι χαρακτηριστικά δείγματα του γενικού κλίματος που επικρατεί σε όλες ανεξαιρέτως τις διηγήσεις. Οι ελάχιστες εξαιρέσεις που εμφανίζουν μεγαλύτερη βεβαιότητα την ώρα της επιλογής, αρχότερα στην πορεία θα δοκιμάσουν ανάλογες ταλαντεύσεις. Η σημαντικότερη διάσταση του κλίματος αυτού είναι μια πνευματική περιπλάνηση στον πανεπιστημιακό χώρο, χωρίς σαφή κατεύθυνση.

Είναι αξιοπρόσεχτο ότι υπάρχει μια συστηματική επανάληψη στις εκλογικεύσεις αρνητικών αποφάσεων, στις δικαιολογίες δηλαδή που προβάλλουν για να εδραιώσουν την απόφασή τους : να μην ακολουθήσουν τον πιο προφανή δρόμο, όπου υπήρχαν ενδείξεις ενδιαφέροντος και υποσχέσεις επιτυχίας.

" Ήμουν πολύ καλή στα μαθηματικά, λιγότερο στα άλλα. Με πολλά σχέδια. Μου άρεσαν πολλά πράγματα, αλλά δεν ήξερα τι ήθελα. "

Προκαλεί κατάληξη με την επανάληψή του αυτό το μοτίβο της αποφυγής. Μόλις φωτιστεί με σαφήνεια μια περιοχή που υπόσχεται επιτυχίες, ενεργοποιείται ένας μηχανισμός αποφυγής, σαν οι γυναίκες να έπρεπε για μεγαλύτερη ασφάλεια να στραφούν εκεί όπου η επιτυχία δεν ήταν τόσο βέβαιη και η ταύτιση με το αντικείμενο δεν εμφανιζόταν τόσο πλήρης.

Η γυναίκα που δέχθηκε να σπουδάσει Οικονομικά κάτω από πίεση περιγράφει την εμπειρία της:

" Το Πανεπιστήμιο προχωρούσε κανονικά, είχα μπει στα Οικονομικά, μου ήταν αδιάφορα έως συμπαθητικά, όπως είναι όλα τα πράγματα που έχουν μια οργανωμένη σκέψη που την παρακολουθείς. Μέσα σ' αυτό το παιχνίδι του να την παρακολουθείς είναι ευχάριστο. "

Υπάρχει μια αίσθηση ελέγχου του αντικειμένου, που φαίνεται σαν να οφείλεται ακριβώς σ' αυτή την έλλειψη πάθους και ταύτισης. Αλλά και για τη μέτρια - όπως αυτοχαρακτηρίζεται - μαθήτρια, είναι σχεδόν ανακούφιση η έλλειψη ταλέντου.

" Διάλεξα Νομικά, έτσι τελείως τυχαία, γιατί δεν είχα κανένα ταλέντο. "

Πρέπει να προσθέσουμε εδώ ότι αυτή η γυναίκα, "η χωρίς κανένα ταλέντο", σε άλλο μέρος της διήγησής της είχε αναφερθεί στο "μεγάλο δυναμικό" της.

Αποκαλυπτική είναι η διατύπωση μιας ακόμη γυναίκας για το είδος της επιλογής.

“ Πήγα Νομικά, σαν από συνοικέσιο. ”

Η αμηχανία μπροστά στην επιλογή είναι κοινή σε όλες τις μαρτυρίες. Μάλιστα για τις νεότερες γυναίκες είναι αξιοσημείωτο ότι, ενώ φοιτούν στο γυμνάσιο με τη βεβαιότητα ήδη των μελλοντικών σπουδών, δεν δημιουργούν μια παράσταση εκ των προτέρων, δεν προβάλλουν έστω στη φαντασία τους μια οποιαδήποτε εικόνα του εαυτού των ως επαγγελματιών στο μέλλον.

“ Είπα να σπουδάσω για να ανέβει το prestige μου! ... Τα περισσότερα κορίτσια ή κάποια κλίκια εκεί πέρα το ονειρευόμασταν. Και μια κάποια εποχή που κάναμε όνειρα ακόμα, κι αν δεν τα λέχαμε ήταν μέσα στα όνειρα. Ήταν ανέβασμα για μένα. Ήταν χεύσημα όταν τελείωσε το Γυμνάσιο, γιατί ποτέ δεν είχα σκεφτεί στόχους, μέλλον. Ποτέ δεν με είχε σπρώξει κανένας από το άμεσό μου περιβάλλον να σκεφτώ σύμφωνα με στόχους και προορισμούς. Δηλαδή έτσι ζούσαμε, και νομίζω επειδή είμαστε γυναίκες. Δηλαδή δεν υπήρχε προσδοκία. Ήμασταν λέω επειδή ήταν και η αδερφή μου. Αλλά η αδερφή μου μόνη της αποφάσισε τι θέλει να κάνει. Που ήταν να παντρευτεί ... ”

Οι σπουδές είναι βέβαιες, αλλά το σχήμα αόριστο. Έτσι, πολύ αρχότερα και “ξαφνικά” παίρνεται η απόφαση σαν να μην πρέπει να ξέρει κανείς, ούτε και οι ίδιες να την χωνορίζουν εκ των προτέρων. Η επανάληψη του φαινομένου μας ειδοποιεί ότι πρόκειται για ιδιαίτερο πρόβλημα.

Έτσι, αν και οι περισσότερες γυναίκες της έρευνας έχουν βιώσει τις μελλοντικές τους σπουδές σαν αυτονόητες, τόσο η ανεπαρκής αντιμετώπιση επιλογής κλάδου όσο και οι συχνές αναφορές τους στην οικογένεια δημιουργούν αμβιβολίες για τις

πραγματικές συνθήκες μέσα στις οποίες κλήθηκαν να επιλέξουν. Είναι αναγκαίο, λοιπόν, να μελετηθεί εκτενέστερα το περιεχόμενο της παραδοχής των σπουδών στο πλαίσιο των ενδο-οικογενειακών σχέσεων.

“ Οι πιέσεις έφτασαν στο απροχώρητο όταν μεχάλωσα, την εποχή πιά που μπήκα στο Πανεπιστήμιο, μέχρι τότε δεν είχαν κανένα πρόβλημα ότι ήθελα να πάω στο Πανεπιστήμιο. “Εντάξει ας πας, ένα δίπλωμα παραπάνω δεν κάνει κακό.” Αλλά δεν μπορούσαν να με βλέπουν να διαβάω. Ειδικά ο αδελφός μου ενοχλείτο φοβερά. Έφτανε σε σημείο αχριότητας, να μου παίρνει το βιβλίο από τα χέρια και να το πετά, «δεν αντέχω να σε βλέπω, γεροντοκόρη θα μείνεις» ”

Οι σπουδές είναι περισσότερο παραδεκτές ως ιδέα παρά ως πράξη, ιδιαίτερα όταν η μεχάλη-προσήλωση, επικίνδυνη για τη νέα γυναίκα σε ώρα χάμου, τείνει να παραγκωνίσει τα υπόλοιπα όταν δηλαδή η μελέτη, παύει να είναι εχχύτησι τίθους και τρόπος ελέγχου για την έφηβο - περιορισμός στο σπίτι, μετουσίωση της σεξουαλικότητας - και αρχίζει να εμφανίζεται ως απειλή για το “φυσικό” προσορισμό της γυναίκας.

Στον τομέα των σπουδών, σε πολλές διηγήσεις, διαπιστώνουμε ένα περίεργο κενό. Οι γυναίκες, που είχαν τόσο σαφείς θέσεις για όλες τις δραστηριότητες του κοριτσιού και τις επέβαλλαν με συνέπεια όλα τα χρόνια ακόμα και βίαια, αποσύρονται απότομα σε μιά ύποπτη ουδετερότητα : ένα ακόμα σύμπτωμα της γενικής αμφισβησίας.

Το τέλος του σχολείου και η αρχή των σπουδών σημαίνουν αναμφισβήτητα το συμβολικό πέρασμα στην ενηλικίωση. Είναι φυσικό να βιώνονται από τις ίδιες τις γυναίκες απειλητικά και με κάποια αίσθηση μοναξιάς που επιβάλλει η συμβολική

ανεξαρτητοποίηση. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε έτσι ότι στις περιπτώσεις που οι χονεϊς περιχράζονται να τηρούν στάση ουδετερότητας, οι κόρες είναι εκείνες που αντιλαμβάνονται τους χονεϊς πιο αποστασιοποιημένους από ό,τι ίσως ήταν πραγματικά. Δεν είναι ωστόσο σωστή η υπόθεση.

” Οι δικοί μου δεν με πίεσαν για κάτι, αν ήθελα εντάξει. Αν δεν ήθελα επίσης εντάξει. Το θέμα των σπουδών μου ήταν δικό μου θέμα. ”

Ωστόσο πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι σε άλλο σημείο της διήγησης η ίδια είχε αναφερθεί στις προσδοκίες τους, πολύ συγκεκριμένες και καθόλου ουδέτερες.

” Αυτό που επιθυμούσαν ήταν να παντρευτώ και να κάνω μερικά παιδιά. Και έχω αισθανόμουν ότι αξίζω για παραπάνω. ”

Η ελευθερία λοιπόν της επιλογής, που της παραχωρήθηκε, θα πρέπει να διαβαστεί σε σχέση με τα αμείσημα μηνύματα που έχει προσλάβει ως εκείνη τη στιγμή. Υπάρχει ουσιαστικός λόγος για τον οποίο, όπως δείχνει μια άλλη μαρτυρία, η “ελευθερία” της επιλογής βιώνεται σαν κάτι αρνητικό.

” Ποτέ μια συζήτηση, μια κατεύθυνση, από τους δικούς μου ... Τον αδελφό μου καταπίεσε ο πατέρας μου, εμένα με άφησε ελεύθερη να πάω κλασικό ή πρακτικό στο γυμνάσιο, και ήμουνα καλή σε όλα και όλα μου αρέσανε και τι να κάνω; τι να κάνω; εκεί με αφήσανε πολύ ελεύθερη. Εμένα αυτό μου ήταν αφόρητο. ”

Αξίζει εδώ να εντοπίσουμε τα διπλά μηνύματα που κρύβονται στην παραπάνω μαρτυρία: ενώ για τον αδελφό οι σπουδές εμφανίζονται ως υποχρεωτικές, η κοπέλα αφήνεται “ελεύθερη”, υπό το πρόσχημα της αναγνώρισης των ικανοτήτων της. Σε

μιαν άλλη ανάγνωση, αυτό σημαίνει ότι οι σπουδές του κοριτσιού δεν είναι υποχρεωτικές. "Φυσικός" προορισμός της γυναίκας παραμένει ο γάμος. Η μεχαλώψυχη αναχνώριση της ελευθερίας της σηματοδοτεί και τη μη σπουδαιότητα που της αποδίδεται.

Η σύγκριση με τον αδελφό, ιδιαίτερα όταν γίνεται λόγος για "κοινό προορισμό", συσκοτίζει ακόμη περισσότερο τα διπλά μέτρα, τις διαφορετικές προσδοκίες των χονιών.

" Από πάρα πολύ μικρά και τον αδελφό μου και εμένα, το ίδιο μας προόριζαν για σπουδές, όλη η οικογένεια και η χιαχιά το θεωρούσαν φυσικό ότι τελειώνοντας το γυμνάσιο, θα ετοιμαζόμουν για το Πανεπιστήμιο. "

Λησμονάει, όταν μιλάει με έμφαση για τον κοινό προορισμό τους, τις παιδικές εμπειρίες που τη διαμόρφωσαν, εκείνη διαφορετική, γυναίκα, σε σχέση με τον αδελφό της. Ξεχνάει για παράδειγμα ότι :

" Έπρεπε να προστατευθώ πάση θυσία. Ποτέ δεν βγήκα στον δρόμο να παίξω σαν τον αδελφό μου. "

Αυτή την πραγματικότητα δεν αντιλαμβάνονται οι νέες γυναίκες, όταν βρουν ως μεμονωμένα άτομα κάτω από κατ'επίφαση ευνοϊκές συνθήκες, εφόσον τα χεχονότα παραποιούνται μέσα από το πρίσμα της αλλοτριωτικής κοινωνικοποίησής τους, αλλά και της περιρρέουσας "ατμόσφαιρας" εκσυγχρονισμού.

" Η μητέρα μου το ήθελε πολύ για μας, ο πατέρας μου πάλι ενίσχυε όλη αυτή την πλευρά, ας μην αδικηθούν τα κορίτσια, ή να σπουδάσουν ή να δουλέψουν. Και

επομένως αφού κι εγώ αισθανόμουν να έχω δυνατότητες κι εκείνοι το ίδιο, κάπου βρέθηκε να πάω προς τη Νομική. Έδωσα εξετάσεις, πέτυχα κιόλας αμέσως με την πρώτη χρονιά στη Νομική. "

Φαινομενικά ευνοϊκές λοιπόν παρουσιάζονται οι συνθήκες και εκφρασμένη περιγράφεται η άδεια των χρονιών ως προς τις σπουδές και την εργασία. Όμως το πλαίσιο μέσα στο οποίο δίνεται αυτή η άδεια είναι πολύ συντηρητικό και η κοινωνικοποίηση είναι παραδοσιακή, σέ όλες τις πτυχές της. Είναι ενδεικτικό, π.χ., ότι η χυναίκα που μιλάει, πάρα την έντονη πολιτική δραστηριότητα που ανέπτυξε στο φοιτητικό κίνημα, ελέγχόταν αυστηρά στις εξόδους της.

" Στο Πανεπιστήμιο και σε προχωρημένο έτος ο πατέρας ερχόταν να με πάρει από τα πάρτυ, μάλιστα επειδή ήταν κουρασμένος, ο καημένος, κοιμόταν και έβαζε το ξυπνητήρι για να σηκωθεί τα μεσάνυχτα (χέλιο). "

Όπως προκύπτει από τις διτιμήσεις, τόσο η "ελευθερία" επιλογής σπουδών, η "υποστήριξη", όσο και η "ισότητα" είναι πολυσήμαντες έννοιες: το περιεχόμενο τους εξαρτάται απολύτως από το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκχράζονται.

Στην περίπτωση που ακολουθεί δεν αναγνωρίζονται πλήρως οι όροι κοινωνικοποίησής της και η σχέση τους με τη συγκεκριμένη δυσκολία επιλογής.

" Ήμουνα καλή στα μαθηματικά... μ'άρεσαν πολλά πράγματα, αλλά δεν ήξερα τι ήθελα. "

Σε άλλο μέρος της διήγησης είχε πεί.

“ Στα δεκαέξι είχα το πρώτο προξενικό, δεν υπήρξε πίεση, αλλά υπόμνηση. ”

Ετσι αξιολογεί στο φανερό επίπεδο την υπόμνηση - στην οποία εναντιώνεται με επιτυχία, - δεν αναγνωρίζει όμως την προέκταση της υπόμνησης στο μη ελεγχόμενο επίπεδο. Έτσι δεν συνδέει την “υπόμνηση” ούτε με τη δυσκολία επιλογής ούτε με τα ψυχοσωματικά συμπτώματα που την ταλαιπωρούν αργότερα στα φοιτητικά της χρόνια, αντίθετα θα αξιολογήσει τις δυσκολίες και τα συμπτώματα της πίεσης σαν δείγματα προσωπικής ανεπάρκειας.

“ Είχα γίνει 70 κιλά τα δυο πρώτα χρόνια του Πανεπιστημίου, είχα πολύ άγχος. ”

Δικαιολογημένα δεν αναγνωρίζεται το μέγεθος της χονικής επιρροής, εφόσον οι αλλοτριωτικοί μηχανισμοί λειτουργούν σε τόσο πολλά επίπεδα και τόσο αποτελεσματικά, ώστε δεν είναι δυνατόν ακόμα και μετά τη συνειδητοποίηση να μπορεί να ελέγχεται η αλήθεια σε κάθε της έκφραση, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά σε παλιά, καθοριστικά βιώματα.

Από τις πρώτες κιόλας προσπάθειες διεκδίκησης του δικαιώματος των σπουδών και επιλογής κλάδου όπου βλέπει κανείς τις γυναίκες να ενεργοποιούν όλες τις δυνάμεις τους, από τα παραδοσιακά “γυναικεία” όπλα ως, στην καλύτερη περίπτωση, όταν έχουν ν’αντιμετωπίσουν ρητή άρνηση, την ανοικτή εξέγερση.

“ Μέχρι εκβιασμό έκανα για να μ’αφήσουν να φύγω, ντύθηκα στα μαύρα, δεν τους μίλησα, απέφευγα να τρώω τα μεσημέρια εκεί ... είχα μεγάλο θυμό. ”

Η αντίσταση κόρη υποκρίνεται πένθος και ανορεξία, ελπίζοντας να λυχίσει τους χονεϊς που την εμποδίζουν στα σχέδιά της. Μία περίπτωση όπου το πεδίο αντίστασης είναι ο ίδιος ο εαυτός και τα όπλα είναι παραδοσιακά "χυναικεία", όπλα δηλαδή των αδυνάτων. Το ευτύχημα είναι ότι στη δική της περίπτωση τουλάχιστον δεν χρειάζεται οι πράξεις αντίστασης να χίνουν παθολογικά συμπτώματα για να πείσουν.

" Ηθελαν να πάω Πολυτεχνείο, Αρχιτεκτονική. Εγώ τότε ήθελα να σπουδάσω χορό, έκανα ρυθμική, τότε δεν υπήρχε επαγγελματική σχολή εδώ. Είπα ψέματα ότι θα κάνω Αρχιτεκτονική χώρου. Έκανα ζωγραφική, γιατί δεν μ'άρεσε και όλη αυτή η εξουσιαστική δουλειά του αρχιτέκτονα. "

Εμπλεχμένες σ' αυτό το εξαιρετικά νόθο παιχνίδι, που παίζεται με άνισους όρους, όπου τα πάντα επιτρέπονται και την ίδια στιγμή υπονομεύονται, όλες οι χυναίκες βιώνουν καταστάσεις σύγχυσης, αποπροσανατολισμού, αναστολών και εμπλοκών, οι προεκτάσεις των οποίων πολύ δύσκολα θα μπορούσαν να αποτιμηθούν: το τίμημα που οφείλουν οι χυναίκες στον κοινωνικό Μινώταυρο.

Η νέα χυναίκα μπαίνει στη Νομική επαρχιακής πόλης.

" Διάλεξα Νομικά για να βοηθήσω τις χυναίκες, και γιατί πιστεύω πως αν περάσεις τα όριά σου σαν χυναίκα, κάνεις πολύ σοβαρά πράγματα. "

Γρήγορα ανακαλύπτει ότι δεν της αρέσουν τα Νομικά - δεν είναι άλλωστε η πρώτη σ' αυτή την έρευνα που αμφισβητεί τη στείρα επιστημοσύνη - και εχθράφεται, κρυφά από τους χονεϊς, σε δεύτερη σχολή που την ενδιέφερε από παλιά. Σπουδάζει

παράλληλα και στις δύο. Εκείνη την εποχή εμφανίζει συμπτώματα υψηλού πυρετού και αιμόπτυση, οι ιατρικές εξετάσεις όμως είναι αρνητικές.

“ Το εμπιστεύτηκα στη μητέρα μου για τη δεύτερη σχολή. Όλοι το ήξεραν και εγώ δεν ήξερα ότι το ήξεραν, αφού όμως πήχαινα και Νομική δεν είχαν τίποτα. ”

Η οικογένεια δείχνει ανοχή, όχι όμως με τρόπο που θα την απαλλάξει από την ανάγκη να ψεύδεται. Ιδιαίτερα ο πατέρας παραμένει απλησίαστος και απαχορευτικός. Εκείνη πάντως θα τελειώσει με επιτυχία και τις δύο σπουδές.

“ Τότε έδωσα εξετάσεις στο Υπουργείο. Μπήκα. Μάζεψα μερικά λεφτά, μέσα σε τρομερούς καβγάδες έφυγα για έξω... ”

Επιστρέφοντας

“ Επειδή όμως η μητέρα μου στενοχωρήθηκε πολύ που με απέλυσαν, επειδή έλειψα πολύ, μελέτησα πάλι και έδωσα εξετάσεις για να εξασκήσω δικηγορία, παρόλο που ήξερα ότι δεν πρόκειται ποτέ να το κάνω. Χρειάστηκε να ξαναμελετήσω πάλι, τα είχα ξεχάσει τόσα χρόνια που είχα τελειώσει εδώ Πανεπιστήμιο. ”

Μέσα σ' αυτό το νόθο, παιχνίδι, η προτίμηση των χονιών αποδεικνύεται σοβαρός παράχων αποπροσανατολισμού των έτσι και αλλιώς ευάλωτων επιλογών. Η μύηση σε δεύτερο και τρίτο χώρο σπουδών είναι φαινόμενο που συναντάμε αρκετά συχνά στην έρευνα. Δεν έχει κανείς εδώ παρά να προβάλλει αυτές τις αλλαγές στον επαγγελματικό τομέα.

Ωστόσο, οι συμβιβασμοί που γίνονται για να ικανοποιηθούν οι επιθυμίες των γονιών δεν θα ήταν τόσο αποπροσανατολιστικοί, αν δεν βρίσκονταν σε άμεση σχέση και με εσωτερικές συγκρούσεις ή φόβους παράβασης.

Οι φόβοι που αναχαιτίζουν τις χυνοίκες, παρά τις πνευματικές τους ικανότητες, στις σπουδές και αρχότερα στο επάγγελμα, ίσως θα έπρεπε να πούμε σφοδρότεροι, ακριβώς λόγω των μεγάλων ικανοτήτων - ξεκινούν ακριβώς από την ασυνείδητη περιοχή των απαχορεύσεων, που δεν έχει επηρεαστεί από τις μεταμφιέσεις των μεταρρυθμίσεων. Είναι φόβοι αληθινοί, γιατί προκαλούνται από μια πραγματικότητα που εξακολουθεί να υπάρχει και να υπονομεύει τα θεμέλια της ύπαρξης. Άλλωστε οι εσωτερικευμένες απαχορεύσεις και τα αδιέξοδα που δημιουργούν δεν θα είχαν τύπη δύναμη, αν είχαν πάψει να υφίστανται οι συνθήκες που δικαιολογούν την ενεργοποίησή τους.

Με βάση τις περιπτώσεις που εξετάσαμε ως τώρα μπορούμε να πούμε ότι σχετικά με τις σπουδές ο φιλελευθερισμός των γονιών, οι ορθολογικές επεμβάσεις ή η χλιαρή υποστήριξη, είναι θέσεις το ίδιο καθοριστικές, ως προς τα ασυνείδητα μηνύματά τους, όσο και μία ρητή απαχόρευση, εφόσον ο φιλελικός ρόλος εξακολουθεί να λειτουργεί ως κυρίαρχο σημείο αναφοράς και να υπερπροσδιορίζει τόσο τις "συντηρητικές" όσο και τις "φιλελεύθερες" θέσεις²¹.

²¹ Ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με τις προσδοκίες των μητέρων αναφέρει η Α. Μουσούρου (1985, σ.57). Στην πλειοψηφία τους οι μητέρες με ανήλικα παιδιά παρουσιάζονται ως περισσότερο "φιλελεύθερες" για το μέλλον των κοριτσιών, ενώ για των αγοριών ως περισσότερο "φιλόδοξες". Η θέση μου είναι ότι αν διαβάσουμε το εύρημα αυτό σε σχέση με τη βασική διαπίστωση ότι "για τη σύγχρονη μητέρα παιδιών προσχολικής ηλικίας, ισχύει η παραδοσιακή διαφοροποίηση των προσδοκιών από το παιδί ανάλογα με το φύλο του" τότε η "φιλελεύθερη" αυτή θέση αποκτά ένα νέο περιεχόμενο. Το γεγονός εξάλλου ότι "η διαφοροποίηση αυτή ελαχιστοποιείται μεταξύ των μητέρων πανεπιστημιακού επιπέδου" επιβεβαιώνει, κατά τη γνώμη μου, όχι μόνο τον ευνοϊκό ρόλο της μόρφωσης αλλά και τη μεγάλη σημασία της πολυεπίπεδης επιρροής των μητρικών μοντέλων στην επόμενη γενιά.

Επομένως, υποστηρίζω ότι, παρά τα φαινόμενα, το θέμα της επιλογής σπουδών είναι υπονομευμένο και ότι αυτές οι ίδιες οι σπουδές δεν αποτελούν παρά προσωρινή εκχώρηση. Η λανθάνουσα παρουσία του φυλετικού ρόλου έχει παραμορφώσει την πραγματικότητα των γυναικών από την πιο τρυφερή ηλικία.

Προστιά στις σπουδές, οι γυναίκες θ'αναγκαστούν να καταβύχουν σε ψυχικούς ακροβατισμούς, που θα τους επιτρέψουν να ελιχθούν ανάμεσα στα διηθά μηνύματα που τους έχουν απευθυνθεί. Για ανοιχτή σύγκρουση από την πλευρά των γονιών όσον αφορά τις σπουδές θα ήταν σ'αυτό τουλάχιστον το σημείο, προτιμότερη.

Συνήθως όμως για τις γυναίκες της έρευνας, η εναντίωση των γονιών έπαιρνε μορφές-δολιοθροάς, συχνά ασυνείδητης για τους ίδιους, προέτασσε εμπόδια λογικοφανή όχι όμως στέρεα, και γενικά καθοριζόταν από την εσωτερική αναγκαιότητα της συνέπειας προς τον ύπατο ρόλο της γυναίκας. Αυτή η προσπάθεια εκφραζόταν στο επίπεδο της πράξης, τόσο με τον παρατεινόμενο έλεγχο των νέων γυναικών και την προσπάθεια εκμηδένισης του κινδύνου ηθικού παραστρατήματος, ως τον τελικό προορισμό, όσο και με τη φαινομενική μόνο παραδοχή της επαγγελματικής διάστασης στη ζωή των.

Σαν αποτέλεσμα, οι συμπεριφορές των γυναικών εμφανίζονται όλες εξίσου αμφίθυμες, εξίσου φορτισμένες με αναστολές που εκφράζουν τις εσωτερικευμένες επιταχές του ρόλου. Οι επιταχές αυτές επαληθεύονται στο παρόν από μια πραγματικότητα αντίξοη, που κατά κανένα τρόπο δεν τις ωθεί ούτε βεβαίως τις διευκολύνει τη στιγμή μιας εξ αντικειμένου δύσκολης επιλογής.

Έχουμε συνηθίσει να αξιολογούμε τις συμπεριφορές των χυναικών ως προς το θέμα των σπουδών με βάση τις πιο συχνές δικαιολογίες που οι ίδιες προτάσσουν, δικαιολογίες οι οποίες συμπυκνώνονται, σε τελευταία ανάλυση, στην "έλλξη" του φυσικού τους προσορισμού.

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι θα πρέπει να παρακολουθήσει κανείς την όλη διαδικασία (θετική ή αρνητική) που οδηγεί στη λήψη της απόφασης από πολύ προχενέστερα στάδια. Προσπάθησα ήδη να δείξω πόσο καθοριστικός παράγοντας είναι στο σημείο αυτό η στάση των χονιών, οι οποίοι ως φορείς κοινωνικών επιταχών τηρούν μια στάση υπονομευτικής αμφισβησίας. Έτσι, ιδωμένες ως συμπληρωματικές αυτής της αμφισβησίας, οι πράξεις των χυναικών εξηχούνται καλύτερα. Στην ουσία, η επιλογή μιας χυναικας να σπουδάσει ισοδυναμεί με ανυπακοή στις επιταχές του ρόλου, δηλαδή προσκρούει σε όλες τις ρητές ή λανθάνουσες απαγορεύσεις που της έχουν εχαραχθεί. Πιστεύω, επομένως, ότι μόνο αν τις δει κανείς ως υπερπροσδιορισμένες από το φυλετικό ρόλο, και πραγματωμένες σε σχέση συμπληρωματικότητας με τα σημαίνοντα πρόσωπα του περιβάλλοντός τους, τότε μόνο ερμηνεύονται όλες οι διακυμάνσεις των "περωμένων" τους.

Μέσα από αυτή την οπτική, χίνονται πιο ευδιάκριτοι οι μηχανισμοί που προσαρμόζουν τα χυναικεία βιώματα στις κοινωνικά προτεινόμενες λύσεις. Η ψευδής συνείδηση επιβάλλει την παραμόρφωση της αντιληπτικής ικανότητας, για να αποτραπεί μια επικίνδυνη αναμέτρηση με το περιβάλλον. Υιοθετώντας μια προφανή εκδοχή, επωμίζονται τις ευθύνες για τις τυχόν ανεπάρκειες, τωρινές και μελλοντικές, που είναι στην ουσία αποτελέσμα της ασύμμετρης κοινωνικής τους θέσης.

2.2. Οι λανθάνοντες φόβοι και το ορατό Τίμημα

Μέσα από τους μηχανισμούς ελέγχου οι νέες γυναίκες χρεώνονται ερήμην τους με μια νόθα ισότητα ευκαιριών και σε σχέση μ'αυτήν αξιολογούν τις πράξεις τους. Η αξιολόγηση, αυστηρή στις περιπτώσεις που εξετάσαμε, λόγω των υψηλών απαιτήσεων που έχουν θέσει στον εαυτό τους από νωρίς, γίνεται αμείλικτη αυτοκριτική για τις "ανεξήγητες" αποτυχίες και τα "αδικαιολόγητα" αδιέξοδα, εφόσον οι ίδιες πιστεύουν πως σπούδασαν, ακριβώς όπως και οι συμφοιτητές τους.

Όταν η νέα γυναίκα θυμάται εκείνη την πρώτη εμπειρία

" Έγιωσα πολύ δύσκολα. Φυσικομαθηματική-Πολυτεχνείο, ήμασταν τριάντα κορίτσια σε τριακόσιους. Ούτε καν ήξερα πως σκέφτονται οι άνθρωποι αυτοί. "

δεν συνυπολογίζει στη δυσκολία αυτή το κόστος της υπεραναπήρωσης, που υποχρεώθηκε να κάνει ώσπου να φθάσει στον τελικό της θρίαμβο, να βγεί δηλαδή πρώτη στις διπλωματικές. Και όμως το ψυχικό αυτό έλλειμμα θα την προφτάσει αρχά ή γρήγορα στη διαδρομή, και στη μορφή που θα έχει τότε, απομονωμένο όπως θα είναι στο χώρο και στον χρόνο από τις συνισταμένες του, θα θεωρηθεί ανεξήγητο :

" Τέλειωσα το διδακτορικό, δεν το υπέβαλα ποτέ ... δεν ξέρω τι μ'έπιασε. "

Μέσα σ' αυτήν τη λογική πρέπει να εξετάσουμε και το φαινόμενο της ανακοπής των σπουδών εξαιτίας ενός "δυνατού" έρωτα. Ο έρωτας εμφανίζεται με ιδιαίτερη συχνότητα ως ανασταλτικός παράγων των σπουδών, τόσο από τις νεότερες όσο και από τις μεγαλύτερες, προικισμένες κατά κανόνα, γυναίκες.

“ Δεν έφυγα για σπουδές στο εξωτερικό, γιατί είχα αυτή τη σχέση με τον μέλλοντα άντρα μου, θυμάμαι δεν το είχα ομολογήσει, αλλά αυτή ήταν η πραγματικότητα. ”

Προκειμένου να παραμείνει, αλλάζει την αρχική της επιλογή. Η μελλοντική επαγγελματική σταδιοδρομία ξεκινάει, άρα, με περιορισμένες δυνατότητες επιτυχίας.

“ Μένοντας περιορίζω τις επιλογές μου. Οι σπουδές μου εδώ δεν έδιναν πια πολλές δυνατότητες δουλειάς και επαγγελματικής δράσης. ”

Και επειδή πιστεύει ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή της είχαν δοθεί ίσες ευκαιρίες, εύλογα αισθάνεται ένοχη για την απόφασή της, που νιώθει να την πλησιάζει στα στερεότυπα της παραδοσιακής γυναίκας. Επειδή οι εκλογικές σου παίρνουν πάντα τα σχήματα που φαίνονται πιθανά, έτσι και τώρα αναζητούνται μέσα στο ευρύτερο πεδίο μια αλλοτριωμένης γυναικείας “πραγματικότητας”. Διερωτάται κανείς κατά πόσο η απόφαση αυτή δεν οφείλεται πολύ περισσότερο στο φόβο της απομάκρυνσης από την οικογένεια και την υπερπροστατευμένη ζωή, ιδιαίτερα τη στιγμή που επιχειρείται η υπέρβαση του φυλετικού ρόλου, και λιχότερο στον έρωτα.

Μια ακόμη μαρτυρία επικαλείται τον έρωτα. Τη φορά αυτή η ερωτική ιστορία λειτουργεί ως κίνητρο μετάβασης στο εξωτερικό για σπουδές· η κακή ωστόσο έκβασή της αρκεί για να τις διακόψει.

“ Παρακολούθησα μαθήματα ένα χρόνο, έμεινα και μερικούς μήνες ακόμα και μετά επέστρεψα. Υπήρχε ένας δεσμός που είχα από εδώ - τον ακολούθησα - ήταν το κίνητρο να πάω έξω, και δεν πήγε καλά. ”

Στην περίπτωση αυτή οι σπουδές συνδυάζονται με την αναχώρηση, εφόσον συμπίπτουν με την ερωτική επιθυμία. Ο τόνος της φωνής όμως είναι χαμηλός, η επένδυση γίνεται στο όνομα της ερωτικής επιθυμίας, η προτεραιότητα δίνεται στο φυλετικό ρόλο.

“ Τώρα που το βλέπω με απόσταση, δεν ήταν αυτός καθαυτός ο δεσμός, ήταν φαντασίωση για να ξεφύγω από το περιβάλλον, γιατί πάντα ήθελα να ξεφύγω και να ζήσω έξω. Δεν πήγε καλά, γιατί ήταν φαντασίωση και δεν στηριζόταν. Οδυνηρή εμπειρία. ”

Η απότομη στροφή ορισμένων προικισμένων γυναικών προς το χάμο σημαίνει πολύ περισσότερο από,τι στο συνειδητό εμφανίζεται ως έρως. Είναι η μορφή που παίρνει η υποταγή στις κοινωνικές προταχές, που έχουν εσωτερικεύσει οι γυναίκες, καθ'όλη τη διάρκεια της ως τότε κοινωνικοποίησής τους.

Θα πίστευε κανείς ότι το σχήμα λειτουργεί πρωθύστερα: οι γυναίκες ερωτεύονται για να σταματήσουν τις σπουδές τους και όχι το αντίθετο. Οι σπουδές είναι χώρος “απαγορευμένος” και οι γυναίκες ερωτεύονται για να προστατευθούν από τις απαγορευμένες επιθυμίες τους. Στην ερμηνεία που δίνουν, εύκολα αναγνωρίζεται το κοινωνικό στερεότυπο της γυναικείας συμπεριφοράς, το οποίο και χρησιμοποιούν εν αγνοία τους.

Είναι πράγματι ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι αντίθετα με την περίοδο επιλογής, που χαρακτηρίζεται από άγχος και αβεβαιότητα, η φοίτηση αυτή καθαυτή δεν φαίνεται να παρουσιάζει προβλήματα αξία να σημειωθούν. Μετά την αχχοχενή περίοδο της διεκδίκησης, περίοδο μετάβασης, φαίνεται να μπαίνουν σε μια περίοδο έστω και πρόσκαιρης ισορροπίας σ' ό,τι αφορά το περιεχόμενο των σπουδών. Αυτό είναι φανερό σ' όλες τις περιπτώσεις που οι σπουδές γίνονται ενώ το κορίτσι εξακολουθεί να παραμένει με τους γονείς.

Διαφορετική εντελώς εικόνα παρουσιάζεται στις μαρτυρίες των γυναικών που έφυχαν στο εξωτερικό, εγκαταλείποντας τη γονική εστία, με στόχο όχι το γάμο, αλλά τις σπουδές. Επανελημμένα διαπιστώνουμε ότι η παραμονή μακριά από το περιβάλλον, το οποίο βιώνεται ως ιδιαίτερα καταπιεστικό σ' αυτή την ηλικία και από το οποίο δραπετεύουν τις περισσότερες φορές, δεν έχει το αναμενόμενο αποτέλεσμα απελευθέρωσης και ευτυχίας. Η απομάκρυνση από το σπίτι βιώνεται εξίσου προβληματικά, επιβεβαιώνοντας την αρχική διαπίστωση της αποδυνάμωσης που επιφέρει η ασύμμετρη κοινωνικοποίηση των φύλων. Αυτή τη δυσκολία τη συναντάμε τόσο στις περιπτώσεις πρώτου πτυχίου όσο και των μεταπτυχιακών.

Έχοντας συνείδηση των φόβων της, όλη τη διάρκεια της παραμονής της στην αλλοδαπή, μια γυναίκα αφηχείται

“ Με το Πανεπιστήμιο τον είχα αισθανθεί έντονα το φόβο αυτόν. Πόσες φορές, όταν έφτανα σε μια καμπή της ζωής μου να κάνω ένα βήμα παραπάνω, έλεγα θα τα παρατήσω, δεν μπορώ. Αισθανόμουν την ανάγκη να χυρίσω στο καθούκι μου, αν είναι δυνατόν στην κοιλιά της μαμάς μου, τόσο πολύ φοβισμένη. Φριχτός φόβος όχι αστεία. ”

Έχοντας ζήσει πολύ δεμένη με τη χήρα μητέρα της μέχρι τη στιγμή που φεύγει για μεταπτυχιακά, είναι επόμενο να αισθάνεται φοβισμένη. Η οικογένεια αποδοκιμάζει την απόφαση αυτή και αρνείται τη χρηματοδότηση με την ελπίδα ότι θα την αποτρέψει από το σχέδιο. Αντίθετα

“ Ο αδελφός μου που δεν είχε ούτε την υποτροφία ούτε τσάμπα σπουδές εκεί που σπούδαζε, και αυτοκίνητο είχε και πικάπ είχε, τα πάντα. ”

Με τα περιορισμένα χρήματα της υποτροφίας που καταφέρνει να πάρει, ζει μια ζωή ασκητική πράγματι, η οποία δεν την εμποδίζει να προχωρήσει ως το διδακτορικό. Η ένδεια που της επιβάλλεται ίσως τελικά την ανακουφίζει στους φόβους της, σαν με τη στέρση της να πληρώνει τα λύτρα για να της επιτραπούν οι απαγορευμένες φιλοδοξίες. Αντίθετα μια πλουσιοπάροχη επιδότηση της οικογένειας ίσως να την εμπόδιζε. Οξύμωρο σχήμα βέβαια, και ενοχλητικό στη διάρκειά του, που όμως κατά ένα παράδοξο τρόπο τη δυναμώνει στην απόφασή της.

“ Δεν το επέτρεπα στον εαυτό μου να υποκύψω στους φόβους. Είναι κρίμα τόση προσπάθεια να κάνω, θα μουτζώνω τον εαυτό μου μετά άμα χυρίσω πίσω. Πρέπει να κάτσω, έλεχα. Εν τω μεταξύ εκεί χωρίς παρέες, χωρίς χρήματα, δεν μπορούσα να ζήσω και την ωραία πλευρά. Δηλαδή με αγωνία έπινα κάποιο καφέ έξω. Δεν μπορώ να πω (χέλιο) ότι ευχαριστήθηκα πάρα πολύ. ”

Η ασκητική ζωή αποτελεί εξιλασμό για την τόλμη της, αντιστάθμισμα των φόβων, η δε ερωτική αποχή είναι η επιπρόσθετη δοκιμασία αλλά και προώλαξη που συμβάλλει στη δυνατότητα συνέχισης των σπουδών.

“ ούτε μου πέραγε από το μυαλό μια επιθυμία ... ”

Και πάλι, η υπόμνηση των φυλετικών ορίων εκ μέρους της οικογένειας:

“ Είχα μονίμως ένα πόλεμο με γράμματα, τηλεφωνήματα, ότι να αφήσω τις βήλακές αυτές που κάνω μια ώρα αρχύτερα και να χυρίσω πίσω στην Αθήνα και να παντρευτώ. Διότι να κάνω τώρα επιστήμη! Τι είναι αυτά και τι νόημα έχουνε. Τι μου χρειάζονται παραπάνω σπουδές. ”

Είναι λοιπόν πραγματικά μόνη και βαδίζει σε απαχορευμένο έδαφος. Οι φόβοι είναι τόσο έντονοι που μόνο η ασκητική ζωή και η ερωτική αποχή μπορούν να την προωθήσουν, με την “ευερχετική” τιμωρία που της επιβάλλουν. Είναι αξιοσημείωτη η συνάρτηση σπουδών και ερωτισμού, σε σχέση μάλιστα αμοιβαίου αποκλεισμού.

Βλέπουμε, λοιπόν, τις ιδιαίτερες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι νέες γυναίκες μπροστά στο όλο θέμα των σπουδών να κορυφώνονται στην περίπτωση που το αντικείμενο της επιστημονικής επιλογής τους απαιτεί φοίτηση στο εξωτερικό. Η απομάκρυνση από το υπερπροστατευτικό περιβάλλον της οικογένειας, με την άμεση ή έμμεση συνεχή επίβλεψη και την “προστασία” που αυτή συνεπάχεται, σε συνδυασμό με το χεχονός των σπουδών, ενεργοποιεί με αυξημένη ένταση τους λανθάνοντες φόβους.

Τα ψυχοσωματικά συμπτώματα και τα ατυχήματα είναι συχνά φαινόμενα στις διηγήσεις των γυναικών, όταν αναφέρονται στην περίοδο σπουδών μακριά από το σπίτι. Τα ίδια φαινόμενα παρουσιάζονται εντονότερα στις διηγήσεις που

αναφέρονται σε μεταπτυχιακά²². Τόσο επειδή οι πνευματικές αυτές διεκδικήσεις γίνονται σε μια περίοδο που "φυσιολογικά" καλεί στη φυλετική συμμόρφωση όσο και επειδή εβραϊώνουν αναμφισβήτητα την επιθυμία πρόσβασης στον αντρικό χώρο του επαγγέλματος. Συχνά η τόλμη του εγχειρήματος αναγκάζει τις γυναίκες να καταφύγουν, χωρίς βέβαια να το συνειδητοποιούν, σε ποικίλες τελετουργίες εξορκισμού, που και αυτές αποδεικνύονται ορισμένες φορές ανεπαρκείς. Τότε το σώμα γίνεται πεδίο αυτών των συγκρούσεων²³.

" Φοβήθηκα ότι θα νοσταλγίσω την Ελλάδα και τη μαμά και τον μπαμπά μου, αλλά ευτυχώς δεν έγινε έτσι άμεσα, αλλά έγινε μέσα από το σώμα μου. Δηλαδή ήμουνα ένα χρόνο πολύ χάλια από άποψη υγείας. Όμως κατά τα άλλα ήταν για μένα μια αποκάλυψη. "

Αποδίδει στη νοσταλγία την κακή υγεία της και δεν αναγνωρίζει το τίμημα που πληρώνει για το ότι αξιώθηκε αυτή, γυναίκα, μια τέτοια ευκαιρία²⁴. Χωρίς την

²² Επίσημα στατιστικά δεδομένα στις Η.Π.Α., για παράδειγμα, αναδεικνύουν το μικρό ποσοστό διδακτορικών διατριβών (Ph.D.) που υποβάλλονται από γυναίκες (10%) αντίθετα από τη σημαντική αύξηση που παρατηρείται στη δεκαετία του '70 στο επίπεδο του πτυχίου (40%). Βλέπε εισαγωγή στην έρευνα του J.A. Centra (1974), και όπως ήδη ανέφερα τον L.S. Dix, ed., (1987).

²³ Η σωματοποίηση των ψυχικών συγκρούσεων - συμβολική έκφραση μέσα από το σώμα - διατρέχει ως θέμα το φροϋδικό έργο, από την αρχή ως το τέλος του. Ενδιαφέρουσες στο σημείο αυτό είναι οι παρατηρήσεις του για την υστερία, συχνή εκδήλωση γυναικείων συγκρούσεων, μέσα στο αυστηρό ηθικό πλαίσιο της βιεννέζικης κοινωνίας. Σήμερα, νεότεροι θεωρητικοί, επανεξετάζοντας το έργο του Freud στο ιστορικο-κοινωνικό του πλαίσιο, μπόρεσαν να καταδείξουν τη συμβολή του κοινωνικού παράγοντα στην "κατασκευή της υστερίας". Ενδιαφέρουσα, για παράδειγμα, είναι η μελέτη του G. Didi-Huberman (1982) που, μέσα από το φωτογραφικό αρχείο της Salpêtrière του Charcot, έδειξε τη συνενοχή των γιατρών στη "σκηνοθεσία" της υστερικής κρίσης. Βλ. επίσης Ch. Bernheimer, C. Kahane, eds., (1985) όπου με τα δοκίμια που συγκεντρώνουν, για την "Περίπτωση Ντόρα" επιχειρούν την επαναξιολόγηση των θέσεων του Freud για τη φύση της "διαφοράς".

²⁴ Παραπέμπω στο "Γράμμα από την Ακρόπολη ..." του S. Freud (1936). "So weit ju bringen", να πάει κανείς τόσο μακριά, πιο μακριά από τον πατέρα ..." σ. 26-27.

ηθική συμπαράσταση των δικών της οι οποίοι με δυσκολία επέτρεψαν αυτό το ταξίδι, βρίσκεται μόνη σ'αυτή την προσπάθεια, μόνη σε όλα τα επίπεδα, εφόσον οι φιλοδοξίες των γονιών ήταν "απλά" ο χάμος και τα παιδιά.

" Γράφτηκα στη σχολή και είχα και μεγάλη αγωνία να τα καταφέρω. Και ο μόνος μου σκοπός ήταν να πετύχω στην αποστολή μου, το έβλεπα κάπως αυστηρά. Δεν σκεφτόμουν ούτε να απολαύσω κάτι. Αυτό για μένα δεν ήταν στόχος. Στόχος ήταν να δικαιωθώ. Κυρίως σε μένα την ίδια. Δηλαδή να δω αν τα καταφέρνω. Και έτσι είχα πέσει με τα μούτρα στο διάβασμα. "

Μακριά από το σπίτι για πρώτη φορά, τη φοβίζει η ελευθερία για την οποία δεν την προετοίμασαν, αντίθετα μάλιστα τη μεχάλωσαν με τέτοιο τρόπο ώστε να τη θεωρεί απειλητική και ασυμβίβαστη με τη χυναικεία "έυση" της.

θα προσπαθήσει να προστατευθεί κάνοντας τις σπουδές μοναδικό στόχο, όχι όμως για μελλοντική επαγγελματική άνοδο, ή και για την απόκτηση της δύναμης που δίνει η οικονομική ανεξαρτησία, αλλά με τη δικαιολογία της αυτοδικαίωσης.

Ταπεινή απαίτηση που μειώνει τον κίνδυνο, που προβάλλεται μεν στον φυσικό άγνωστο χώρο, συμβολίζει όμως ταυτόχρονα το φόβο για τον άλλο, τον άρρητα απαχορευμένο, τον πνευματικό. Θα περιορίσει λοιπόν υπερβολικά τις επιθυμίες της, θα προσπαθήσει να περάσει απαρατήρητη, να μην προκαλέσει τους θεούς, για να αποσύχει την μήνιν. Έχει την αυτοσυγκέντρωση του ανθρώπου που απειλείται και εστιάζει τις δυνάμεις που του απομένουν σ'ένα μόνο, σωτήριο, έρχο.²⁵

²⁵ S. Freud (1907) : "Όταν η εσωτερική αξιολόγηση εξωτερικών συνθηκών διαβλέπει πειρασμούς σε απαχορευμένες περιοχές, το άτομο οδηγείται σε κατάσταση άγχους και αναμονής της κύρωσης που θα έρθει για την τόλημ του". σ. 139.

" Στο εξωτερικό ένα χρόνο που ήμουνα δεν πήσισα άντρα, ούτε να του πιασω το χέρι. Υπήρξα εντελώς αντισεξουαλική. Εντελώς, εντελώς, εντελώς. Δηλαδή δεν αισθανόμουνσ ανάγκη, τίποτα, τίποτα, τίποτα. "

Έχοντας από μικρή εσωτερικεύσει τον κίνδυνο της σεξουαλικότητας, αισθάνεται διπλά ευάλωτη με την αντικειμενική ελευθερία. Η απώθηση όμως της επιθυμίας κατοχυρώνεται, όπως θα δούμε, για μεγαλύτερη ασφάλεια, από τη ματαιώση της χορηγείας της. Περιορίζει μ'αυτό τον τρόπο τον όποιον τυχόν πειρασμό τη δελεάζει σε διπλή παράβαση, πνευματική και σεξουαλική, ελέγχοντας τις πιθανότητες αταξίας, εν μέρει από το ενδιαφέρον να συγκεντρωθεί "ψυχή τε και σώματι" στις σπουδές, εν μέρει για να αποδείξει την υπακοή της, σχετικά με την Απαχόρευση. Με άλλα λόγια θα ενισχύει τη θέση της απέναντι σε οποιαδήποτε παρεξήγηση των σκοπών της με διττό τρόπο. Αφενός υιοθετώντας στάση "γυναικεία" απέναντι στις σπουδές, με ταπεινές δηλαδή διεκδικήσεις, και προβάλλοντας την "αυτοδικαίωσι" αντί της ανδρικής επαγγελματικής φιλοδοξίας, και αφετέρου απέναντι στη σεξουαλικότητα, τονίζοντας τη διαφορά από το αντρικό στερεότυπο φοιτητικής συμπεριφοράς.

" Έβγαλα ακμή μέσα σε 18 μέρες, τα μούτρα μου ήταν χάλια. Είχα πρηστεί σαν να έπαιρνα κορτιζόνη. Το μούτρο μου είχε πρηστεί δηλαδή, ένα περίεργο πάχος. Χωρίς να είμαι ιδιαίτερα χοντρή στο σώμα. Είχα παχύνει αρρωστημένα. Και φυσικά η περίοδος μου είχε κοπεί. Κι είχα ανησυχήσει τρομερά. Ήμουν και μόνη, δεν καταλάβαινα τι γίνεται. Ταλαιπωρήθηκα πολύ με το θέμα της περιόδου, που είχε σταματήσει έναν ολόκληρο χρόνο. Στην αρχή ειδικά φοβόμουν ότι είχα μείνει έγκυος, παρά το γεγονός ότι δεν είχα κάνει έρωτα, παρά μόνον είχα αγκαλιαστεί με το τότε αγόρι μου πριν φύγω. Κι έλεγα "κι αν με πήρε ο ύπνος και δεν κατάλαβα, κι αν, κι αν, κι αν". Είχα φτάσει στα στάδια της τρέλας. "

Πριν φύγει για σπουδές περιοριζόταν σ'ένα αθώο φλερτ, ελέγχοντας τον κίνδυνο της σεξουαλικής παράβασης. Με την αρχή των σπουδών δεν επιτρέπει στον εαυτό της ούτε αυτό. Ο φόβος είναι τώρα τεράστιος και προβάλλεται παντού, όχι όμως στον πνευματικό χώρο, γιατί η ίδια δεν έχει συνείδηση της Απαχόρευσης σ'αυτό τον τομέα. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα εκσυγχρονισμού την έχει παραπλανήσει στο να τον θεωρεί ανοιχτό, υπό την προϋπόθεση της σοβαρότητας. Ο φόβος, λοιπόν, κρυσταλλώνεται στον γνωστό τομέα της σεξουαλικής απαχόρευσης. Ο παράλοχος τρόπος με τον οποίο βιώνεται η απειλή, έτσι όπως την περιχράζει, ενισχύει την υπόθεση ότι αναμένει τιμωρία για μια κάποια παράβαση, γεγονός που εξηγεί και τις προηγούμενες προφυλάξεις. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι, σ'ένα συμβολικό επίπεδο, τα συμπτώματα που αναπαριστούν μια εχκυσμότητα, ξορκίζοντάς την ταυτόχρονα, καθησυχάζουν την Τιμωρό Αρχή με την απόδειξη της θηλυκότητας και του γυναικείου πεπρωμένου. Ενώ δηλαδή παραβιάζει τον απαχορευμένο χώρο των ανδρών, σπεύδει να πείσει, με τον παράλοχο και οδυνηρό φόβο, ότι αναγνωρίζει το γυναικείο πεπρωμένο της.

Για τη νέα γυναίκα της έρευνας, η αυτοτιμωρία δεν αρκεί για να αποτρέψει τον εξωτερικό κίνδυνο. Οι γυναίκες, έχοντας μετανιώσει για την άδεια, βρίσκουν πρόταση κάποιο πρόβλημα στέχης και απαιτούν την επιστροφή της και μάλιστα η μητέρα της πηγαίνει η ίδια να τη φέρει πίσω. Ύστερα από ένα χρόνο επιτυχημένων σπουδών, η αυθαίρετη αυτή επιβολή τη φέρνει σε απελπισία.

“ Αισθανόμουν “στο έλεος”, χωρίς να μπορώ να περιγράψω τι. Αλλά ένιωθα αυτό ακριβώς, και πρώτη φορά χρησιμοποιώ αυτή τη λέξη, γιατί δεν μπορώ να περιγράψω το πως, το πόσο φοβερά αισθανόμουν. Δεν είχα εκείνες τις ώρες κανένα σημείο αναφοράς. ”

Υπάρχει σ' αυτή την περιγραφή μια αίσθηση υπαρξιακής απειλής, πολύ βαθύτερης από έναν εξαναγκασμό που αφορά το γεωγραφικό χώρο. Η απειλή εμποδίζει και τον τρομερό θυμό να εκδηλωθεί ανοιχτά, όπως θα ήταν φυσικό μετά από μια τέτοια παρέμβαση.

“ Το αισθανόμουν σαν μια κατάσταση πένθους. Τόσο πολύ, που το παρομοιάζω μ' εκείνες τις χειρότερες στιγμές της ζωής μου που νιώθω ότι έχω παραλύσει ... Βγαίνει με το σώμα μου αυτή η αντίδραση, όμως πριν επέλθει αυτή η κατάρρευση, η πλήρης κατάρρευση, νιώθω μεγάλη οργή. ”

Κατάσταση πένθους ονοματίζει την ψυχική και σωματική αδυναμία.²⁶ Στο συγκεκριμένο απόσπασμα αναφέρεται συνειρμικά σε μια παιδική εμπειρία απώλειας, που είχε βιώσει τραυματικά και είχε συμβολικά συσχετιστεί, στον παιδικό ψυχισμό, με το γεγονός ότι είναι κορίτσι. Έκτοτε κάθε εμπειρία, που αχχίζει τα όρια του αφανισμού, της φέρνει την ίδια αίσθηση.

Η οργή συνειδητοποιείται τώρα που είναι ενήλικη και πάλι όμως αδυνατεί να επαναστατήσει ενάντια στη συμβολική απειλή, που ξεπερνάει τα όρια του συνειδητού ελέγχου. Η οργή, λοιπόν, απωθείται και η ίδια υποκύπτει στην τιμωρία που σχετίζεται και πάλι με το γεγονός ότι είναι χένους θηλυκού και χρειάζεται ιδιαίτερη προστασία. Εικονογραφείται με ιδιαίτερα επώδυνο τρόπο το είδος των

²⁶ Παραπέμπω στην ανάλυση του πένθους από τον S. Freud (1917).

συνθηκών που προκαλούν την "επίκτητη αδυναμία" στις γυναίκες.* Είναι ενδιαφέρον ότι ερμηνεύει τη σωματική και ψυχική αντίδραση ως πένθος για μια απώλεια που της επιβάλλεται, των σπουδών αυτήν τη φορά. Είναι όμως γνωστή η ασυνείδητη διάσταση του πένθους, η βεβαιότητα δηλαδή της "δίκαιης" τιμωρίας. Η απώλεια βιώνεται σαν κύρωση, γιατί το άτομο που πάσχει δεν ήταν άξιο να κρατήσει αυτό που επιθυμούσε.²⁷ Στην περίπτωση μας δεν μπορούσε να το αποκτήσει, επειδή ήταν χέουος θηλυκού.

Το σώμα, τόπος των ασυνείδητων γυναικείων συγκρούσεων, εκφράζει αυτό που η θέληση αδυνατεί να αποτρέψει στην πραγματικότητα. Η εσωτερικευμένη εικόνα των ορίων της ως "κόρης" αποδυναμώνει τη νέα γυναίκα, όπως κάποτε την είχε ακινητοποιήσει και στην παλιά τραυματική εμπειρία. Είναι ενδιαφέρον πως η ίδια δεν "ξέρει τι γίνεται". Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η εξουσία θεωρείται τόσο νομιμοποιημένη, που ενώ βιώνει το βιασμό της οντότητάς της, δεν επικοινωνεί συνειδητά με τη διαμαρτυρία της. Αυτή δεν επιτρέπεται να εκφραστεί, γιατί δεν επιτρέπεται ούτε καν να υπάρχει. Η ψυχική ένταση βρίσκει διέξοδο στο σώμα.

Ο συμβολικός συσχετισμός του χώρου σπουδών και της σεξουαλικότητας εξηγεί και τη χειτνίαση των πεπρωμένων τους. Σπάνια στην ψυχική οικονομία των γυναικών της έρευνας επιχειρήθηκε η υπέρβαση και των δύο χώρων ταυτόχρονα. Σπάνια οι γυναίκες προχωρούν στις απαγορευμένες περιοχές, χωρίς να κινδυνεύει με πλήρη απώθηση η επιθυμία για τη μία ή για την άλλη ή και τις δύο μαζί. Παρά τις προφυλάξεις, τους ελιγμούς και τις τελετουργίες που ξορκίζουν τον κίνδυνο, οι αναστολές εξακολουθούν αμείωτες. Σπουδές και σεξουαλικότητα ξεχειλούν με τη φαινομενικά διαφορετική φύση τους και τις ίδιες τις γυναίκες και όποιον

²⁷ S. Freud (1917) σ. 157.

* B.J. Seligman M. (1975) για την έννοια της "κοινωνικής αδυναμίας" (learned helplessness).

προσπαθήσει να ερμηνεύσει τη στάση των χυναικών απέναντι τους, παίρνοντας κατά κράμα τις προτεινόμενες αιτίες. Από τη στιγμή που δεχόμαστε ότι η ασύμμετρη κοινωνικοποίηση των φύλων αποτελεί τη βάση του κοινωνικού οικοδομήματος, δεν είναι δυνατό να θεωρούμε ότι υπάρχουν ελεύθεροι τομείς δράσης για τις χυναικές, άλλοι από τους φυλετικά οριζόμενους. Υποστηρίζω, επομένως, τη διαπίστωση ότι ο τομέας των σπουδών είναι εξίσου ελεγχόμενος όπως και ο ρητά απαγορευμένος της σεξουαλικότητας.

Κάποιοι δρόμοι που φαίνονται να ξεκινούν διαφορετικά, καταλήχουν ωστόσο στο ίδιο σημείο. Ο μεταπτυχιακός χώρος είναι θετικά φορτισμένος για τη νέα χυναικά που διηγείται τη δική της ιστορία στην αλλοδαπή, ιστορία θετική και ευχόριστη.

“ Ήταν νομίζω από τα ωραιότερα χρόνια στη ζωή μου. Είχα τρομερή δουλειά, 8 ώρες διάβασμα τη μέρα. Αλλά το θυμάμαι σαν ένα πράγμα υπέροχο, φοβερά δημιουργικό, παραχωχικό, με πολύ χέλιο, με φίλους, με κάποιες εκδρομές, πολύ ξένοιαστο, παρόλο που μοιάζει να αντιφάσκει, αν σκεφτεί κανείς ότι όντως το πατήσαμε το διάβασμα. ”

Επιτέλους, μια περίοδος σπουδής που γίνεται με ευχαρίστηση, χωρίς τους φόβους που τυραννούν τις περισσότερες. Η θέση της οικογένειας είναι ευνοϊκή, πρόβλημα οικονομικό δεν υπάρχει, και η ίδια είναι ικανοποιημένη και επιτυχής. Ωστόσο αμέσως μετά το πρώτο δίπλωμα, και για λόγους που θεωρούνται από την ίδια ανεπαρκείς, αποφασίζει να μη συνεχίσει και χυρίζει στην Ελλάδα.

“ Μετανιώνω σαφώς που χύρισα, γιατί υπήρχε η δυνατότητα να συνεχίσω, να κάνω διδακτορικό εκεί. ”

Η ολοκλήρωση του διπλώματος θα είχε δώσει, αντικειμενικά, στην εμπειρία αυτήν τη σφραχίδα της επιτυχίας και μόνο. Ας δούμε, πως προσπαθεί σήμερα να αξιολογήσει την απόφαση εκείνης της εποχής.

“ Εχώ έλεγα στον εσατό μου ότι ο ένας λόχος που χυρνάω είναι ο μπαμπάς μου και το χρηματικό, ενώ δεν θα έπρεπε να είναι. ”

Επικαλείται τη μοναξιά του πατέρα, αν και υπάρχουν και άλλα αδέρφια, καθώς και τα έξοδα, κι ας υπάρχει οικονομική άνεση. Δεν είναι λοιπόν και για την ίδια πολύ πειστικές αυτές οι εκλογικεύσεις. Επιστρατεύεται ακόμα μια δικαιολογία, στο πρόσωπο ενός παλιού φίλου, αλλά ούτε και αυτή η αιτία περιχράζεται ως επαρκής.

“ Θυμώμωνα τον ... όμως και αυτό ήταν χαζό, διότι και είχα γνωρίσει ένα άλλο παιδί εν τω μεταξύ και είχαμε χωρίσει από καιρό. Αλλά κάτι περίεργο, έτσι μου ερχόταν πάλι αυτή η αίσθηση μιας λύπης. Ότι τον έχω παρατήσει και τι πράγματα είναι αυτά. Ένα τέτοιο, μια ενοχή τρομερή. ”

Το φαινομενικά ανεξήγητο κρύβει και εδώ το κλειδί της ερμηνείας. Αυτό που φαίνεται να συμβαίνει είναι ότι για εσωτερικούς λόχους το έδαφος το επιτρεπόμενο συμβολικά δεν ξεπερνούσε το πρώτο δίπλωμα, πέρα από αυτό οι φόβοι δεν μπορούσαν να ελεγχθούν. Σημασία, λοιπόν, δεν είχε το βάσιμο των δικαιολογιών, όσο το χειρόνός ότι μπορούσαν να πετύχουν το σκοπό, την απομάκρυνση δηλαδή από τον επικίνδυνο τόπο των πνευματικών πειρασμών. Ένα αίσθημα λύπης την κυριεύει και νομιμοποιεί την απόφασή της να χωρίσει στην Ελλάδα. Έκκαταλείπει τις σπουδές “για ερωτικούς λόχους”.

Στο παρελθόν, μια τέτοια απόφαση θα κατέληγε πιθανόν και στο χάμο με τον παλιό φίλο, για να επιστραφεί του λόχου το αληθές και να εχχυθεί το μέλλον. Στη σημερινή εποχή, ωστόσο, η νέα γυναίκα δεν χρειάζεται να φθάσει στα άκρα. Πίσσα από τις διαδικασίες της φεμινιστικής συνειδητοποίησης, που συνέπεσαν με την επιστροφή της στην Ελλάδα, είναι σε θέση να διακρίνει και να αρμοβητήσει αναδρομικά τις τότε δικαιολογίες, σαν εκλογικεύσεις. Ωστόσο η συνειδητοποίηση δεν έχει προχωρήσει ως το σημείο της διάχνωσης των κύριων αιτίων της επιστροφής.

Με τη γνώριμη πλέον αυτοκριτική, το δείλιασμά της και η επιστροφή κατατάσσονται ως προσωπική ανεπάρκεια, σε καμία περίπτωση όμως ως έκφραση της φυλετικής καταπίεσης. Είναι άξιο ιδιαίτερης προσοχής το γεγονός ότι, παρά τη λανθασμένη ερμηνεία των αιτίων, οι μηχανισμοί αυτοπροστασίας έχουν γίνει πλέον διάφανοι σε σχέση με το παρελθόν και η ίδια αναγνωρίζει σήμερα την επιροπή τους, αναγνωρίζει δηλαδή ότι υπήρξαν εμπόδιο για τη συνέχιση των σπουδών της. Τότε ακόμα δεν ήταν δυνατό να εκφράσει τις λανθάνουσες υποψίες της, ώστε να αποτραπεί η διακοπή. Ο μετασχηματισμός της ψυχικής σύγκρουσης σε λύπη ξεπέρασε το συνειδητό έλεχο.

Ωστόσο, όπως ακριβώς αξιολογεί το διασταχμό της ως προσωπική δείλία και όχι ως ατομική έκφραση ενός κοινωνικού φαινομένου, δεν συνδέει επίσης τον συμβολικό κόβο για τον απαχορευμένο πνευματικό χώρο του πατέρα με το "δέος" που ανεξήγητα αισθανόταν απέναντι του σαν παιδί και σαν έφηβος. Τόσο ο εκσυγχρονισμός, με τις απαιτητές ευκαιρίες, όσο και η φυσική παρουσία του αγαπημένου πατέρα αποκρύπτουν ακόμα τη συμβολική σημασία της απαχόρευσης και των εσωτερικευμένων ορίων της ως γυναίκας, και αυτό παρά τη συνειδητοποίηση.

Συνοψίζουμε: οι σπουδές στο εξωτερικό, μεταπτυχιακές στην πλειοψηφία τους, εικονογραφούν με μεγαλύτερη παραστατικότητα τη σύγκρουση ανάμεσα στις επιταχές του ρόλου και την απαχоруεμένη περιοχή των σπουδών. Εκείνο που προκαλεί κατάπληξη είναι ότι, παρά τη σημερινή συνειδητοποίηση, οι γυναίκες αυτές συνεχίζουν ν' αγχούν τη θεμελιακή απαχоруεση που παραβίασαν διεκδικώντας σπουδές στο εξωτερικό. Έχοντας απομακρυνθεί από το οικείο περιβάλλον της οικογένειας, στα όρια του οποίου επιβεβαιωνόταν καθημερινά η ιδιότητα της κόρης μέσα από την αμείδρωτη κίνηση της προστασίας και του ελέγχου, και έχοντας διεκδικήσει την πρόσβαση σε κατεξοχήν ανδρικούς χώρους, καλούνται ν' αναλάβουν την ευθύνη της νέας τους ταυτότητας.

Φορτισμένη με τη διπλή αυτήν υπέρβαση, η νέα ταυτότητα αποδεικνύεται απειλητική, γεγονός που εξηγεί και τα τόσο συχνά συμπτώματα οπισθοχώρησης ή και παραίτησης.

Η εσωτερικευμένη απαχоруεση της σεξουαλικότητας εμφανίζεται με την πιο ανελέητη αυστηρότητά της σε χώρους που κανονικά θα πρόσφεραν τις μεγαλύτερες δυνατότητες ελεύθερης δράσης, όπως ο χώρος ενός ξένου Πανεπιστημίου. Εκείνο που αναδεικνύεται από τις αφηγήσεις είναι ότι η ψυχική οικονομία επιτάσσει την παραίτηση από την απόλαυση ως αντιστάθμισμα στην επιθυμία πρόσβασης στο χώρο των σπουδών.

Ο συσχετισμός στο συμβολικό επίπεδο ανάμεσα στο χώρο των σπουδών και στο χώρο της σεξουαλικότητας είναι αναμφισβήτητος και από την άποψη αυτή δεν είναι τυχαίο ότι η μοναδική περίπτωση γυναίκας που τόλμησε να διεκδικήσει ένα ανδρικό πρότυπο φοιτητικής ζωής, με τη συνακόλουθη σεξουαλική ελευθερία, αντιστάθμισε την υπέρβαση με ματαίωση της φοίτησης.

“ Το βασικότερό μου πρόβλημα ήταν να φύγω, να πάω έξω, γιατί δεν είχα περιθώρια από τέτοιους γονείς. Ο πατέρας μου έλεγε, “η κόρη του ... δεν μπορεί να εμφανίζεται στις 2 το πρωί.” Είχαμε συχηνείς έξω. Πήγα 6 μήνες Πανεπιστήμιο, τα παράτησα, ξανάρχισα, χύρισα πριν τελειώσω σπουδές. Έβχαινα πάρα πολύ, χλευτούσα, είχα μια αίσθηση ελευθερίας. Ήρθα για πρώτη φορά σε επαφή με κόσμο, φοιτητές, πόρνες, υπόκοσμο. ”

Πολύ ενδιαφέρουσα η μαρτυρία αυτή που προέρχεται από μια γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας, γιατί εικονογραφεί την ανάγκη που αισθάνονται οι ασφυκτικά ελεγχόμενες γυναίκες να δραπέτεύσουν από την κηδεμονία, μια επιθυμία που αγγίζει τα θεμέλια της ύπαρξης. Έτσι εξηγείται η αναρχική απελευθέρωση που συντελείται μακριά από το σπίτι καθώς και ο “αντρικός” τρόπος ζωής τον οποίο υιοθετεί, πιστεύοντας ότι την απελευθερώνει. Είναι αξιοπρόσεκτη η αντίθεση, που χαρακτηρίζει τη στάση της, από την ασκητική ζωή των νεότερων γυναικών, που αναλύσαμε προηγουμένως, στάση η οποία τελικά την αποπροσανατολίζει από τις σπουδές. Εδώ οι τρομακτικοί φόβοι για την απαχορευμένη περιοχή των σπουδών ελέγχονται μέσα από τη θυσία μιας αβίαστης σεξουαλικότητας και αυτής απαχορευμένης. Ωστόσο παρά τις ταλαιπωρίες οι άλλες γυναίκες έχουν κάνει μια επιλογή έστω και με τεράστιο τίμημα. Αντίθετα η επανάσταση της πρώτης, αντίδραση στην προηγούμενη καταπίεση, διοχετεύεται σε αντρικά πρότυπα και καταλήγει σε αδιέξοδο.

“ Στο τέλος χύρισα, αναγκάστηκα, γιατί οι γονείς μου ήθελαν να χυρίσω, παρ’όλο που είχα βρεί μια δουλειά εκεί. ”

Οι χονεΐς έχουν, όπως και στις άλλες περιπτώσεις, τη δύναμη να αποφασίσουν χι' αυτήν. Η απομάκρυνση σε άλλη χώρα δεν τη βοήθησε να αυτονομηθεί, παρά τις εξωτερικές μεταμωίες ανεξαρτησίας, που είναι προνόμια του κυρίαρχου εώλου. Αυτό όμως που δεν τόλμησε να υπερβεί και δεν το συνειδητοποιεί ούτε και σήμερα ήταν η απαχόρευση των σπουδών. Αυτοί οι εώλοι δρούσαν ασυνείδητα, χωρίς να μπορεί να τους αναχωνώρσει. Γιαυτό η επόμενη πράξη της σημαίνει παράδοση των όπλων στις επιταχές που οριοθετούν το εώλο της.

" Γνώρισα τότε τον μετέπειτα άντρα μου και έμεινα στην Ελλάδα. "

Η "επανάσταση" της είχε χρησιμεύσει χια να την αποπροσανατολίσει, συσκοτίζοντας τις επιθυμίες που θα της έδιναν προϋποθέσεις χια πραγματική αυτονομία. Αυτό που κάνει αυτή την ιστορία τόσο ενδιαφέρουσα χια την ανάλυση είναι η μορφή που παίρνει, μορφή που οι νεότερες αποφεύχουν με την ασκητική, φοιτητική ζωή. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, και στην αρνητική του έκφραση το χεχονός ότι η σεξουαλικότητα και οι σπουδές τελούν σε σχέση συνάρτησης μεταξύ τους, και ότι παρά τις εξωτερικές διαφορές, συχνά παραπληθητικές, ξεκινούν και οι δύο από την κοινή περιοχή των Απαχουέσεων που πλήττουν τις χυναικές.

Μερικές από τις νεότερες χυναικές της έρευνας αποφάσισαν να συνδυάσουν το ταξίδι χια σπουδές στο εξωτερικό με την τέλεση ενός χάμου, που μάλιστα πραγματοποιείται την παραμονή της αναχώρησης. Είναι μια πράξη που στοχεύει στην ικανοποίηση των χονικών επιταχών, αλλά μαζί και ένας αυτοπροστατευτικός ελιχμός των ίδιων των χυναικών. Πρόκειται χια τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, όπου εδώ απλώς αλλάζουν τα πρόσωπα που αναλαμβάνουν να εκπροσωπήσουν την κοινωνική επιταχή. Νομιμοποιώντας τη σεξουαλικότητά τους δια του χάμου και έχοντας μεταξύ τους συμβολικά την ευθύνη του κηδεμόνα στο πρόσωπο

του συζύγου, έχοντας μ'άλλα λόγια κατευνάσει το φόβο της υπέρβασης της χυναικείας "φύσης", οι χυναίκες είναι πλέον ελεύθερες να επιδοθούν στις μεταπτυχιακές σπουδές. Συχνά ο γάμος δεν είναι παρά ο όρος που θέτουν οι χονείς για να επιτρέψουν τα μεταπτυχιακά, εχέχχου προστασίας στην αλλοδαπή, αλλά και εξασφάλιση ενάντια στον κίνδυνο που παρουσιάζουν οι περαιτέρω σπουδές για το "φυσικό" προσορισμό της χυναίικας.

" Παντρευτήκαμε όταν τελείωσα τις διπλωματικές και γιατί θα φεύγαμε για έξω. Δεν μπορούσαμε να φύγουμε αλλιώς. "

Βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα συμβιβασμό ανάμεσα σε δύο ακραίες θέσεις, ο οποίος επιτρέπει αφενός την εκμείωση της άδειας των χονιών και αφετέρου τη διεκδίκηση της επιθυμίας για ανώτερες σπουδές χωρίς συγκρούσεις. Πράγματι αυτή η απόφαση ικανοποιεί τα αιτήματα και των δύο πλευρών, καθησυχάζει δε και τους εσωτερικούς φόβους, με τη συμμόρφωση στις προσδοκίες του ρόλου.

" Την προηγούμενη μέρα του γάμου έδωσα το τελευταίο μάθημα. Θέλαμε να μην δώσουμε μεγάλη σημασία στην τελετή. Ζήσαμε στο εξωτερικό με χρήματα που προόριζαν οι δικοί μας για δώρο του γάμου. Και ερχαστήκαμε. Ταλαιπωρηθήκαμε πολύ, στο τέλος χυρίσαμε γιατί δεν βρίσκαμε δουλειά. "

Ο στρατηγικός ελιχμός του γάμου μειώνει τα μέτωπα σύγκρουσης σε ένα, αυτό των σπουδών, για να διευκολύνει το προχώρημα. Το γεγονός ότι αποτελεί ασυνείδητο ελιχμό αυτή η απόφαση φαίνεται και από την αμείθυμη στάση και των δύο νέων παιδιών στην αναγκαστική θεσμοποίηση της αγάπης τους. Κάνουν την τελετή γιατί τους υποχρεώνουν, ταυτόχρονα όμως την αρνούνται στο μέτρο των δυνατοτήτων τους. Το γεγονός του γάμου απομυθοποιείται στο έπακρο. Αποτελεί

απλώς προσφορά στους χονεϊς που θα επιτρέψει στο ζευγάρι να πραγματοποιήσει το όνειρο των σπουδών του. Οι οικονομικές δυσκολίες τους ταλαιπωρούν, δεν είναι όμως οι εσωτερικοί φόβοι των στόχων, αλλά η σκληρή πολιτική ζωή χωρίς χρήματα.

Ας δούμε ακόμα μία μαρτυρία.

“ Είχα γνωρίσει τον άντρα μου από την πέμπτη δημοτικού. Αφού τέλειωσα τις σπουδές μου παντρεύτηκα και φύγαμε 5 χρόνια για μεταπτυχιακά. ”

Η ίδια, σε άλλο σημείο, περιγράφει την απόφαση του χάμου.

“ Δεν κατάλαβα καλά γιατί παντρεύτηκα, πως παντρεύτηκα, όχι ότι δεν τον ήθελα ... αλλά ... ήταν και οι πιέσεις αφού τέλειωσα τις σπουδές μου να παντρευτώ. ”

Η έντονη αίσθηση της αλλοτριωμένης απόφασης διαρκεί και σήμερα, δέκα χρόνια αρχότερα. Η νέα χυναίκα, πολύ καλή μαθήτρια, είχε και παλιότερα υποφέρει από τους λανθάνοντες φόβους κατά τις εισαγωγικές εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο,

“ Ξαφνικά δεν μπορούσα να συγκεντρωθώ, ζωγράφιζα αντί να διαβάζω για τις εξετάσεις. ”

Έχει ανταλλάξει το δικαίωμα των μεταπτυχιακών με την επίσημη συμμόρφωση στο φιλοετικό ρόλο. Αυτός ο συμβιβασμός θα της επιτρέψει το ομαλό προχώρημα στις φιλοδοξίες της, χωρίς ωστόσο η ίδια να υποψιάζεται την κρυφή δυναμική των αποφάσεών της.

Μια άλλη γυναίκα αφηγείται:

“ Το ήθελα από πάντα. Άρχισα λοιπόν να του λέω, να του κάνω πλύση εγκεφάλου με την καλή έννοια - πρέπει να πάμε, είναι πολύ καλό και για σένα - που βέβαια και εκείνος το ήθελε ... Κατέστρωσα την ιδέα να πάω να κινητήσω μια υποτροφία. Τέλος πάντων την πήρα και φύγαμε ... Έκανα μάλιστα την παραδειγματική βλακεία να τη δώσω πίσω την πρώτη χρονιά, γιατί ο άντρας μου δεν μπόρεσε να φύγει από τη δουλειά του. Ήμουν τυχερή γιατί ξαναπήγα τον επόμενο χρόνο, ξαναπερνώντας όλες τις διαδικασίες από την αρχή. ”

Διεισνύει κανείς αν ο σύζυγος θα επέστρεφε δική του υποτροφία, αν είχε βρεθεί στη θέση της.

“ Καθίσαμε ενάμιση χρόνο, θα ήθελα να κάτσω κι άλλο αλλά δεν χινότανε. ”

Για τον ίδιο λόγο χυρνάει μαζί του, εφόσον οι φιλοδοξίες της και τα σχέδιά της εξαρτώνται πάντα από τη δική του διαθεσιμότητα στις πρωτοβουλίες της.

Γνωρίζοντας άπταιστα τη γλώσσα, πραγματοποιεί τις σπουδές της μέσα στην ευφορία της πνευματικής δημιουργίας, αντίθετα από εκείνον που φαίνεται να έχει προβλήματα προσαρμοχής.

“ Έλλειψαν οι παράγοντες που με έπνιχαν στην Αθήνα. Φοιτητές πάλι με ίδια απασχόληση ποσοτικά και ποιοτικά. Και οι δυο φύγαμε για το Γιαννεπιστήμιο και οι δυο είχαμε να παραδώσουμε εργασίες, όλα μπαίνανε σε ισότιμη βάση. ”

Ενώ για κείνην αυτό σημαίνει απελευθέρωση μετά από την προηγούμενη ρουτίνα, για κείνον δεν είναι το ίδιο. Ετσι αποδεικνύεται ότι ούτε ο γάμος λειτουργεί πάντα ως λύση αποτελεσματική ή ικανή να εξασφαλίσει στις γυναίκες την απρόσκοπτη εξέλιξή τους: η δυναμική του ζευγαριού και τα φυλετικά στερεότυπα δεν ξεορκίζονται τόσο εύκολα.

“ Η ανεξαρτησία που είχε στην Αθήνα αντιστράφηκε. Είχε μια πολύ περίεργη αντίδραση, αρνιόταν να πάει κάπου μόνος του, ήταν πολύ εξαρτημένος από μένα, ήταν και η γλώσσα, αλλά αυτό όχι σε σημείο να τον καθηλώνει. ”

Και σε άλλο σημείο :

“ Είχε περισσότερες δυσκολίες από μένα. Εχώ το ήθελα πάρα πολύ, το ευχαριστήθηκα. Και μόνο το ότι το επέλεξα ήταν εποικοδομητικό. ”

Μία ακόμα μαρτυρία :

“ Μετά το γάμο εχώ ήθελα να φύγουμε έξω για μεταπτυχιακά. Καθίσαμε ενάμιση χρόνο, οι σπουδές είχαν πάει πολύ καλά, πολύ διάβασμα. Εκείνος ήταν ακινητοποιημένος, όλη μέρα μπρος στην τηλεόραση. Ενα κλίμα υποχθόνιου ανταγωνισμού είχε δημιουργηθεί μεταξύ μας. ”

Η νέα γυναίκα εδώ δεν ακολουθεί, προπορεύεται. Το γεγονός προκαλεί σύγκρουση με τον άντρα που μάχεται με δικά του φαντάσματα. Η ικανοποίησή της και το διαφορετικό κοινωνικό κλίμα, που ενίσχυε τη δική της ανεξαρτησία, ίσως δρουν ανασταλτικά πάνω του.

“ Προσπάθησα να τον βοηθήσω και με τη γλώσσα, δεν ήθελε τίποτα. Ούτε ένα ταξίδι, μια εκδρομή, πλήρης άρνηση. ”

Ίσως γιατί δεν είχαν τηρηθεί τα προσχήματα, τα οποία θα του αναγνώριζαν το status που του ανήκει δικαιωματικά, ο άντρας αρνείται την επικοινωνία. Η νέα γυναίκα έχει ξεχάσει τη θέση της και τιμωρείται μέσα από τη στάση του, παθητικά επιθετική.

Η ίδια ενόχληση με τον τόπο και τις σπουδές επαναλαμβάνεται και σ' αυτή τη μαρτυρία :

“ Τον περίμενα ενάμιση χρόνο να τελειώσει το στρατό, παντρευτήκαμε και φύγαμε μαζί έξω. Ήμουν πολύ δραστήρια, επιτυχής στις σπουδές μου, πήρα έπαινο. Εκείνος όμως δεν ήταν ευχαριστημένος, όλα του φταίγανε, χύρισε πίσω πριν από μένα. ”

Και στις τρεις προηγούμενες περιπτώσεις υπάρχει ένα κοινό θέμα. Είναι η γυναίκα που παίρνει την πρωτοβουλία, ενώ ο σύζυγος συμμετέχει παθητικά και, ενδόμυχα, χωρίς μεγάλο ενθουσιασμό. Η δυνατότητα επιλογής, η δυνατότητα να ασκήσει τη βούλησή της μια γυναίκα παντρεμένη, είναι σημαντική για την αυτοεκτίμησή της. Πράγματι, αντίθετα με την παραδοσιακή εικόνα της συζύγου που συνοδεύει το σύζυγο στα φιλόδοξα σχέδιά του, έχουμε μια αντιστροφή των ρόλων ως προς την επιθυμία τουλάχιστον των νεότερων γυναικών της έρευνας, παρόλο που - και αυτό είναι σημαντικό - εξακολουθούν να τηρούνται τα προσχήματα των φυλετικών ρόλων. Οι νέες γυναίκες, δηλαδή, επιδιώκουν μεν την ικανοποίηση της δυνατής επιθυμίας που τις κινεί, αντίθετα από τις μεγαλύτερες που δεν την αναγνώριζαν καν, εξακολουθούν όμως να την εκφράζουν μέσα από τα κανάλια του γάμου που

οριοθετούν τη συμπεριφορά τους. Στην προκειμένη περίπτωση πετυχαίνουν τη δική τους πρόοδο ενθαρρύνοντας τις φιλοδοξίες των συζύγων. Αυτό τις αναγκάζει, επομένως, να προσαρμόζονται στους όρους της διαθεσιμότητας των τελευταίων, όπως εύχλωτα εικονογραφείται τόσο με την υπομονετική αναμονή της λήξης της στρατιωτικής θητείας από τη μια όσο και με την παραδειγματική επιστροφή της πολυπόθητης υποτροφίας από την άλλη.

Ανύπαντρη ή παντρεμένη, η γυναίκα που εξασφαλίζει πρόσβαση στον επιστημονικό χώρο, τη στιχμή που θα θελήσει ναπραγματώσει τη νέα της ταυτότητα, θα προσκρούσει στους ήδη γνωστούς θεματοφύλακες των κοινωνικών επιταχών. Είναι σαφές π.χ. η αποχοίτευση των γονιών σε περιπτώσεις γυναικών που επιστρέφουν μετά από επιτυχή έκβαση των μεταπτυχιακών.

” Η μάνα μου μου επιτέθηκε όταν χύρισα, είδε αλλαγή. Ότι είχα ξεφύγει, ότι είχα μορφωθεί παραπάνω από όσο έπρεπε, με ειρωνευόταν. ”

Τα μοτίβα επαναλαμβάνονται. Σημείο κορύφωσης αποτελεί η απαίτηση της ανύπαντρης κόρης για αυτόνομη εγκατάσταση.

Μια ακόμα μάχη τη στιχμή της συμβολικής αποκοπής από το γονικό σπίτι. Η μητέρα, στη διήγηση μιας άλλης γυναίκας, καταφεύγει στην ψυχολογική βία όταν οι δοκιμασμένοι μέθοδοι της πειθούς ή της απαχόρευσης δεν αποδίδουν πλέον. Υπενθυμίζει στην κόρη αυτό που πάντα ίσχυε, ότι είναι γυναίκα και κόρη, άρα οι πράξεις της δεν μπορεί να είναι ποτέ ανεξάρτητες από το γεγονός αυτό αλλά αντίθετα κρίνονται και ερμηνεύονται μέσα από τα προκαθορισμένα σχήματα που ισχύουν για το φύλο της.

” Η μητέρα μου έλεγε, έλεγε πως δίν την αγάπη σου δίω να' γύρω από το σπίτι. ”

Στο σημείο αυτό, μ' άλλα λόγια, κρυσταλλώνεται η υπέρβουσα αντίσταση ανάμεσα στις προσδοκίες των χονιών που, μετά την προσωρινή αναστολή "λόγω σπουδών", εξακολουθούν να θεωρούν ως αποκλειστικό προορισμό το χάμο και τη βούληση της νέας χυναίκας για αυτονομία.

Γι'ε τη διαφορά, και πάλι, ότι ενώ η χυναίκα φαίνεται να έχει φτάσει στο σημείο να ελέγχει τη ζωή της, έχοντας εξασφαλίσει και τα υλικά μέσα για την ανεξαρτητοποίησης της, στην πραγματικότητα εξακολουθεί να παχιδεύεται από παλιές απαχορεύσεις. Οι εναντιώσεις των χονιών βρίσκουν πρόσφορο έδαφος, τη στιγμή που η χυναίκα βιώνει την επιτυχία της ως υπέρβαση. Η λανθάνουσα σύγκρουση του παλιού με το νέο ρόλο, στο μέτρο που δεν έχει πλήρως συνειδητοποιηθεί, διοχετεύει μέρος του φορτίου της και πάλι στο σώμα.

Ενδιαφέρουσες, από την άποψη αυτή, είναι οι ιστορίες των χυναϊκών με σοβαρότητα ατυχήματα, που συνέβησαν ακριβώς την περίοδο των συγκρούσεων με τους χονείς.

Την παραμονή της μετακόμισης σε δικό της σπίτι, κάτω από οξύτατη αντίδραση των χονιών που την προτρέπουν στο χάμο σαν προϋπόθεση ανεξαρτητοποίησης, η νέα χυναίκα σπάει "ανεξήγητα" το πόδι της και καθιλώνεται ανήμπορη στο πατρικό της. Η καθήλωση - πραγματική ή συμβολική - είναι το τίμημα που πληρώνει και πάλι η χυναίκα.

Η ίδια χαρακτηρίζει την όλη πορεία των σπουδών της "σχιζοφρενική", και πράγματι ήταν, στην προσπάθεια να ικανοποιηθούν οι χονικές απαιτήσεις και οι αντίθετες με αυτές προσωπικές επιθυμίες. Είναι όμως μαζί και ηρωική, αν λάβει κανείς υπόψη τα εμπόδια που της έβαλαν, την επίμονη αφοσίωση και, αλίμονο, την τρομακτική σπατάλη πνευματικής και ψυχικής επένδυσης.

“ Είμωνα φεμνίστρια από μικρή. Πίστευα πως η χειραφέτηση περνούσε από διπλώματα. ”

Ασφαλώς έτσι ήταν, αλλά με τι κόστος.

Θεωρώ τέτοιου είδους διαδρομές - αρνήσεις ερευνητικών θέσεων, επιστροφές, συγκατοικήσεις με τους χονείς, μη υποβολή διδακτορικών - συνδεδεμένες συμβολικά μεταξύ τους και νομίζω ότι αποτελούν οπισθοχώρηση από τις θέσεις της αυτονομίας και της επαγγελματικής ταυτότητας. Καθεμιά απόφαση, μεμονωμένη, ίσως δεν μπορεί να ερμηνευτεί σαν οπισθοχώρηση— αντίθετα όλες μαζί, σαν κρίκοι αλυσίδας, οδηγούν σε θέσεις μεγαλύτερης ασφάλειας, από όπου οι γυναίκες θα μπορούσαν να επαναξιολογήσουν τις επιθυμίες τους.

Οπισθοχώρηση πριν από την ανασύνταξη των δυνάμεων είναι ένα ακόμα σταθερά επαναλαμβανόμενο μοτίβο, που συναντήσαμε στις ιστορίες των νεότερων γυναικών της έρευνας, οι οποίες κατόρθωσαν, αναπλέοντας όλες τις δυσκολίες που περιγράψαμε, να ολοκληρώσουν έναν κύκλο σπουδών. Θά 'λεχε κανείς ότι οι γυναίκες αυτές ένιωσαν κάποια στιγμή την ανάγκη μιας στάσης, σαν ο συνεχής αγώνας τους ενάντια στο ρεύμα να είχε εξαντλήσει τα ψυχικά τους αποθέματα.

2.3. Η διαφορά των γενεών

Η ως τώρα ανάλυση του υλικού έδειξε ότι όλες οι γυναίκες της έρευνας, ανεξαρτήτως ηλικίας, έχουν μεγαλώσει με τις ίδιες ρητές και άρρητες απαγορεύσεις και όπως είναι επόμενο βασανίζονται από τους ίδιους ασυνείδητους φόβους και τις ίδιες αναστολές.

Ωστόσο οι εξωτερικές συνθήκες, που αναμφισβήτητα έχουν αλλάξει στο διάστημα της αποφασιστικής εικοσαετίας, το οποίο χωρίζει τις νεότερες από τις μεγαλύτερες γυναίκες της έρευνάς μου, συντελούν ώστε η διεκδίκηση πτυχίου και μεταπτυχιακών τίτλων να εμφανίζεται περισσότερο προσιτή για τις νεότερες, παρά τις όσες δυσκολίες περιγράψαμε.

Ακριβώς στο επίπεδο της διαλεκτικής σχέσης εκσυγχρονισμού και προσωπικών βιωμάτων πρέπει να αναζητήσουμε την εξήγηση της διαφοράς μεταξύ νεότερων και μεγαλύτερων γυναικών, έτσι όπως διαγράφεται στις διηγήσεις.

Η τεράστια συγκρουσιακή φόρτιση, που διαπιστώνεται στις νεότερες, όταν αμέσως μετά το τέλος των σπουδών διεκδικούν μεταπτυχιακούς τίτλους, απουσιάζει εντελώς από την εικόνα των μεγαλύτερων γυναικών της έρευνας.

Οι μεγαλύτερες γυναίκες θεωρούσαν το πτυχίο επαρκές εφόδιο - όπως και ήταν με τα μέτρα της εποχής - και στρέφονταν στον επαγγελματικό χώρο, με μεγαλύτερο ή μικρότερο ενθουσιασμό. Πράγματι, οι προτεραιότητες που οι γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας θέτουν στον εαυτό τους μοιάζουν σαν να μην έχουν ποτέ μετακινηθεί από

το φυλετικό ρόλο, οι δε αποφάσεις τους, σε όλες τις περιπτώσεις, ήταν άρρηκτα δεμένες με συναισθηματικές εμπλοκές.

“ Τελείωσα Χημεία. Ήθελα να συνεχίσω μεταπτυχιακά, αλλά γνώρισα το Κύριό μου και δεν χινόntonτουσαν και τα δυο, να φύγω στο εξωτερικό. Γιου είπε μια πολύ απλή κουβέντα. “Βέβαια, ελεύθερος άνθρωπος είσαι. Άμα πας να σπουδάσεις, δεν σημαίνει ότι εχώ θα σε περιμένω”. Το θεώρησα σαν φοβέρα και δεν είχα το κουράχιο, μπορεί και να μην το ήθελα πολύ, και αποφάσισα να δουλέψω εδώ. ”

• Η ζυχαριά χέρνει, χωρίς ταλαντεύσεις, στη μεριά του έρωτα και την προσδοκία του χάμου. Επιλέχεται δηλαδή ο “φυσικός” ρόλος, χωρίς διαμαρτυρία. Ο ειρωνικός τόνος με τον οποίο διηχείται η συγκεκρωμένη χυναίκα τη ζωή της εκφράζει τη σημερινή αποτίμηση. Η ταύτισή της, όταν ήταν νεαρή μαθήτρια, με τη Madame Curie αποδείχθηκε ανεπαρκής.

“ Τελείωσα τις σπουδές μου και θα συνέχιζα, αν δεν είχα μπλοκαριστεί συναισθηματικά μ’ έναν άντρα που ήμουνα δεμένη. Το έκανα, μην τυχόν πάθει κόμπλεξ, από τα πολλά που έκανα εχώ. Αυτός είχε δυσκολίες και δεν έπαιρνε το δίπλωμά του Νομικά. Με το πτυχίο μου άρχισαν φανερά οι ανταγωνισμοί, γιατί πάντα υπήρχαν. Λες και το έκανα επίτηδες να τελειώσω με άριστα. ”

Μιλούν τόσο εύχλητα, και πάλι, τα σημάδια της χυναικείας αλλοτρίωσης. Δεν έχει κανείς παρά να αντιστρέψει τα πρόσωπα του δράματος, για να φανεί η εξωφρενική θυσία που έκαναν αυτές οι χυναίκες στο όνομα της αγάπης. Στο σημείο αυτό θα έπρεπε να σκεφτεί κανείς ότι η άρρητη απαίτηση του άντρα είχε τόσο δύναμη, γιατί την αντλούσε όχι μόνο από το κύρος του έρωτα αλλά και από το κύρος της εξουσίας. Πρόκειται για εξουσία εντελώς αναμφισβήτητη με τα δεδομένα

της εποχής. Η αποτελεσματικότητα της απαχόρευσης δεν οφείλεται άλλωστε μόνο στο κύρος της ανδρικής εξουσίας, αλλά και στη συμπληρωματική - εντελώς εσωτερικευμένη - πεποίθηση της γυναίκας ότι ο χώρος της κοινωνικής δράσης δεν της ανήκει. Για άλλη διάσταση είναι και ο κοινωνικός περίχυρος της εποχής. Γενικά, θα ήταν λανθασμένη η προβολή σημερινών κριτηρίων στις συνθήκες της περιόδου χύρω στα 1950. Ξέρουμε τη δυσκολία που παρουσίαζε η χειραφέτηση από την πατρική εξουσία και το αδιανόητο της χωριστής από τη γονική εστία κατοικίας για μια ανύπαντρη, έστω και οικονομικά ανεξάρτητη, γυναίκα.

Η παρακάτω μαρτυρία είναι τυπική στην οικονομία της, γιατί συμπυκνώνει τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες ωθούνταν στο "φυσικό" τους ρόλο.

" Παντρεύτηκα σε ηλικία 19 χρονών, για να φύγω από την πατρική εξουσία. Άφησα τις σπουδές στη μέση, στα 21 απέκτησα την κόρη μου, στα 26 χώρισα. Ήθελε εκείνος να χωρίσουμε. "

Η απομάκρυνση από το σπίτι ήταν δυνατή μόνο μέσα από ένα "σοβαρό δεσμό" - δεν είναι τυχαίες οι λέξεις που χρησιμοποιούνται εδώ - για τον οποίο η οικογένεια έδειχνε ανοχή, εφόσον υπήρχε η προοπτική χάμου. Τυχόν πτυχίο, που η νέα γυναίκα είχε ήδη στα χέρια της, δεν θεωρείτο ότι προσέφερε διέξοδο από την ασφυκτική κηδεμονία, γιατί πράγματι μια τέτοια λύση δεν θα ήταν ποτέ αποδεκτή, ακόμα και αν της περνούσε από το νου να την υιοθετήσει. Εφόσον η κόρη ήταν στην ίδια πόλη με τους γονείς, δεν νοείτο να μένει μόνη έστω και αν εργαζόταν και ήταν οικονομικά ανεξάρτητη. Μέσα από ένα τέτοιο πλέγμα πολύ πιο άμεσων και ρητών απαχορεύσεων ερμηνεύεται το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τις νεότερες, οι μεγαλύτερες στην ηλικία γυναίκες αντιμετωπίζουν αλλιώς τις σπουδές, οι οποίες δεν επενδύονταν με πάθος.

Οι τρομεροί φόβοι, που σε παλιότερη εποχή δεν οδηγούσαν σε αντιφάσεις γιατί σταματούσαν τη διεκδίκηση πριν τολμήσει να εκδηλωθεί, δεν προκαλούσαν βέβαια ούτε καν υποψίες για την ύπαρξή τους. Οι χυναίκες ερωτεύονταν ως διά μαχίας την κρίσιμη εποχή των σπουδών. Ψευδαίσθηση πρώτη, ότι οι χυναίκες αυτές επιλέχουν ως αυτόνομα άτομα το σύντροφο της ζωής τους, αντίθετα από τις μπτέρες τους, που συχνά είχαν παντρευτεί με συνοικέσιο. Έχει ήδη δείχτεί το πρωθύστερο αυτής της "επιλογής". Ψευδαίσθηση δεύτερη, ότι δια του χάμου ανεξαρτητοποιούνται από τον όλο και περισσότερο ασφυκτικό κλοιό της πατρικής κηδεμονίας.

Βλέποντας κανείς τα πράγματα περισσότερο αντικειμενικά διαπιστώνει ότι το ίδιο το σύστημα αύξανε την πίεση, τη στιχητή ακριβώς που η χυναίκα έπρεπε να περάσει στο νέο της ρόλο. Πολλοί παράγοντες συνέκλιναν ωθώντας την προς τα εκεί. Ενώ, λοιπόν, η χυναίκα νόμιζε ότι επιλέγει τη διαδρομή της, στην πραγματικότητα εκτελούσε απλώς προκαθορισμένες εντολές, όπως ζώο παχιδευμένο σε πειραματικό λαβύρινθο.

Έτσι εξηγείται γιατί, ακόμα και σήμερα, όταν γίνεται ο αποηοχισμός, θετικός ή αρνητικός δεν έχει σημασία, όλοι πιστεύουν ότι απλώς μια χρονική σύμπτωση ευθύνεται για την ξαφνική αλλαγή πορείας.

Όλοι αυτοί οι παράγοντες που εικονογραφήθηκαν ως τώρα, εξωτερικά εμπόδια και εσωτερικές αναστολές στη μεταξύ τους διαπλοκή, δεν μπορεί να ισχυριστεί βέβαια κανείς ότι έχουν εκλείψει για τις νεότερες. Από την έρευνα φάνηκε ωστόσο ότι υπάρχουν κάποιες διαφορές, που θα ήταν λάθος να παραβλέψει κανείς τη σημασία τους, ανάμεσα στις μεγαλύτερες και τις νεότερες χυναίκες. Ενδείξεις που

υποδηλώνουν ότι επιχειρείται το ξεπέρασμα των εμποδίων. Οι ευνοϊκότερες εξωτερικές συνθήκες, χωρίς ακόμα να λυτρώνουν τις νέες χυναίκες, κάνουν πάντως δυσκολότερη την αποκάλυπτη άρνηση των ικανοτήτων και των επιθυμιών τους. Ο ελιχμός της αποφυγής των σπουδών μέσω του χύμου, που ήταν ακόμα εφικτός για τις μεγαλύτερες χυναίκες, εμφανίζεται όλο και πιο δύσκολος για τις νεότερες. Οι επιπτώσεις του εκσυγχρονισμού στη ζωή των νεότερων χυναϊκών της έρευνας ερμηνεύουν μια ενδιαφέρουσα καινοτομία. Οι σύγχρονες χυναίκες τολμούν όλο και περισσότερο να διεκδικήσουν μεταπτυχιακούς τίτλους και φεύχουν χιαυτό στο εξωτερικό. Δεν αναχαιτίζει ο έρωτας στον ίδιο βαθμό τα σχέδιά τους, ενώ ο χάμος ενδέχεται να αποδειχθεί το μέσον που θα επιτρέψει την πραγματοποίηση των φιλοδοξιών τους.

Παρόλες τις δυσκολίες - εσωτερικές ή εξωτερικές - που περιέγραψα στις προηγούμενες σελίδες, οι σπουδές αντιπροσωπεύουν όλο και περισσότερο ένα χώρο προσωπικής πραγμάτωσης για τις χυναίκες. Επιθυμίες που αρχικά εκφράζονταν ψηλαφητά και χωρίς βεβαιότητα, παίρνουν όλο και πιο συγκεκριμένο σχήμα, δηλώνοντας τη βαθύτερη ανάγκη ή ελπίδα μιας ταυτότητας χωρίς διαμεσολαβητή, με όλες τις ανασφάλειες που ενερχοποιεί μια τέτοια πορεία, ιδίως στις περιπτώσεις που οι προϋποθέσεις αυτοπροσδιορισμού δεν έχουν βοθεί έχκαιρα, δηλαδή από την αρχή.

Και πάλι θα ήταν άδικο να μην αναγνωρίσει κανείς όχι μόνο τις αυξημένες δυσκολίες, με τις οποίες οι μεγαλύτερες χυναίκες αναγκάστηκαν να αναμετρηθούν, αλλά και την προσφορά τους στις κατοπινές. Με όλες τις εμπλοκές, τα αδιέξοδα, τις οπισθοδρομήσεις και τις αναστολές, η χενιά των μεγαλύτερων χυναϊκών άνοιξε ένα δρόμο, που σημαίνει νομιμοποίησε κάποιες χυναϊκές διεκδικήσεις. Βέβαια, όπως συμβαίνει πάντα, η λογική της επιβίωσης του

συστήματος επιτάσσει η ενσωμάτωση των φεμινιστικών διεκδικήσεων να θεωρείται μέρος μιας γενικότερης "προόδου του ανθρώπου". Έτσι, αν και κοινωνικά δεν αναγνωρίζεται η συμβολή των γυναικείων διεκδικήσεων, από την έρευνα φάνηκε η απόσταση που έχει διανυθεί στο σημείο αυτό.

Οι γυναίκες της γενιάς του '30, με όλες τις περιδινήσεις που μπορεί να φανταστεί κανείς, έδωσαν τελικά τη συμβολική άδεια στις κόρες τους να σπουδάσουν, έστω και αν το τίμημα που οι κόρες κλήθηκαν με τη σειρά τους να πληρώσουν φαίνεται σε μας, σήμερα, εξαιρετικά μεγάλο.

Κεφάλαιο 3. Το Επάγγελμα

3.1. Η τεθλασμένη πορεία

Στην ανάλυση που προηγήθηκε επιχειρήσα να δείξω πώς οι δυνατότητες έκφρασης των γυναικών, όσες δεν εμπίπτουν στις προδιαγραφές του ρόλου τους, αναστέλλονται απο μία απαχόρευση. Η απαχόρευση αυτή θανθάνει στη βάση ετερογενών τομέων, όπως η σεξουαλικότητα, οι ανώτερες σπουδές, η επαγγελματική σταδιοδρομία, και τέλος, ο φεμινισμός. Η απαχόρευση χίνεται φανερή μέσα από την ανάλυση των βιογραφιών, όπου εμφανίζεται ως σταθερό σχήμα που επαναλαμβάνεται με μικρές παραλλαγές.

Το σχήμα αυτό εμφανίζεται άλλοτε ως στρατηγική αποφυγής κι άλλοτε ως δολιοφθορά ή και αδράνεια, πάντα όμως εκφράζει αναστολή ως προς μιν απαχορευμένη, στο συμβολικό επίπεδο, δραστηριότητα : σεξουαλική, επαγγελματική ή φεμινιστική, που σημαίνει πολιτικά επαναστατική. Οι διαδικασίες αυτές τείνουν άλλοτε να μειώσουν το φόβο της τιμωρίας χια την εκάστοτε παράβαση και άλλοτε να μετριάζουν το μέγεθος της ή και να την παρακάμψουν εντελώς.

Στον επαγγελματικό τομέα, κατεξοχήν χώρο έκφρασης του ανθρώπινου δυναμικού και ταυτόχρονα σημαντική διάσταση της κοινωνικής ταυτότητας, αυτές οι συγκρούσεις είναι ιδιαίτερα αισθητές. Δύο είναι οι κυριότεροι λόγοι: πρώτον ότι αυτό το δυναμικό είχε ως τώρα εμποδιστεί να διοχετευτεί σε άλλο χώρο εκτός από το γάμο και τη μητρότητα, και δεύτερον ότι η απόκτηση επαγγελματικής ταυτότητας θεωρείται, σ' ένα θανθάνον επίπεδο, ασύμβατη με τη γυναικεία "φύση".

Υποτίθεται, βέβαια, ότι στη σημερινή κοινωνία υπάρχει μεγαλύτερη ελευθερία επιλογών. Ωστόσο, ο φιλελευθερισμός που διακηρύσσεται είναι παραπαισιωκός εφόσον η ανδροκρατική δομή εξακολουθεί να υφίσταται. Αναμφισβήτητα υπάρχει διαφορά ως προς το μέγεθος και τη μορφή των πιέσεων που έχουν υποστεί οι μεγαλύτερες και οι νεότερες γυναίκες της έρευνας, που τις χωρίζει μια χενιά. Όσο όμως και αν αυτό ακούχεται παράδοξο, η φαινομενικά μεγαλύτερη επιτρεπτικότητα συγχύζει τις νεότερες γυναίκες και τις παχιδεύει σε μια ψευδαίσθηση αντικειμενικής ελευθερίας, που ουσιαστικά επικαλύπτει την ισχύουσα θεμελιακή απαχόρευση.

Δεν είναι τυχαίο ότι οι μεγαλύτερες γυναίκες έχουν καθαρότερη εικόνα των στενών ορίων και των εμποδίων που η οικογένεια και το σχολείο τους επέβαλλαν κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησης τους. Αντίθετα, οι νεότερες γυναίκες θεωρούν ότι οι σπουδές και το επάγγελμα αποτελούν ελεύθερο πεδίο και επομένως αναλαμβάνουν την απόλυτη ευθύνη των επιλογών και επιδόσεών τους αλλά και των αναστολών και των αποτυχιών τους.

Ωστόσο, παρά τις διαφορές οι εμπειρίες όλων των γυναικών της έρευνας παρουσιάζουν πολλά κοινά μεταξύ τους. Θα εστιάσω την ανάλυση στα σημεία αυτά, έτσι ώστε να αναδειχθεί η διαχρονικότητα του φαινομένου της καταπίεσης. Στη συνέχεια θα επικεντρώσω την προσοχή μου στις διαφορές, προκειμένου να φανεί σαφέστερα η εικόνα της όποιας αλλαγής.

Ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι οι γυναίκες αυτές είχαν υψηλές πνευματικές ικανότητες και ισοσθενείς απαιτήσεις, διαπιστώνουμε ότι η επαγγελματική τους δραστηριότητα δεν παρουσιάζει ανάλογη ανοδική πορεία - είναι βηλαδή πολύ

διαφορετική από την εικόνα που θα έδινε η καριέρα ενός άντρα με ανάλογες ικανότητες και εφόδια. Αξιολομώντας, λοιπόν, κανείς με κριτήρια αντικειμενικά και ξένα προς την εμπειρία των χυναικών, θα μπορούσε να οδηγηθεί στο εσφαλμένο συμπέρασμα ότι η καριέρα των χυναικών αυτών είναι ανεπιτυχής. Όμως η ανάλυση, ως τώρα, έδειξε ότι πρόκειται για μια πολύπλοκη πραγματικότητα, αφενός σε ό,τι αφορά την προετοιμασία για τον επαγγελματικό τομέα αυτόν καθ'εαυτόν, και αφετέρου σε ό,τι αφορά τη θέση του επαγγέλματος στη γενική οικονομία της ζωής των χυναικών. Αν δεχθούμε την άποψη αυτή, τότε οι αντικειμενικές αξιολογήσεις, που ανήκουν στη σφαίρα της αγοράς, αποδεικνύονται ανεπαρκείς και ακατάλληλες για να αποτιμήσουν το φαινόμενο.

Υπενθυμίζω ότι η ανάλυση δεν εστιάζεται στις αντικειμενικές, εξωτερικές, θεσμικές και πολλαπλά αντίξοες συνθήκες που ταλαιπωρούν τις χυνάικες στην αγορά εργασίας, αλλά στις εσωτερικές συγκρούσεις που αντανακλούν και ενισχύουν τις εξωτερικές συνθήκες στο προσωπικό επίπεδο²⁸.

Σύμφωνα με την έως τώρα επεξεργασία του υλικού θεωρώ δεδομένο ότι ο επαγγελματικός τομέας αποτελεί συμβολικά απαγορευμένη περιοχή για τις χυνάικες της έρευνας.

Αν λάβει δε κανείς υπόψη του την ένταξη των χυναικών της έρευνας στο φεμινιστικό κίνημα, ο επαγγελματικός τομέας φαίνεται να επιβαρύνεται ακόμη περισσότερο από τη διαπλοκή των δύο αυτών απαγορεύσεων.

²⁸ Είναι πλούσια η νεότερη βιβλιογραφία στο θέμα των φυλετικών "διακρίσεων στην απασχόληση" (occupational segregation), που πλήττουν τις χυνάικες. Ενδεικτικά αναφέρω M. Blaxall, B. Reagan eds., (1976) και η H. Hartmann (1976). Για την Ελλάδα βλ. Α. Μουσούρου (1983) και βέβαια τις θεσμικές και αρχόρυμες στην εφαρμογή προτάσεις του Ο.Ε.Σ.Δ. (1979).

Στις διληψίες των χυναικών το επάγγελμα εμφανίζεται ως ένα πεδίο σύγκρουσης, όπου οι ίδιες είναι αναγκασμένες να καταφεύχουν σε τακτικές ανταρτοπολέμου, που διεξάχεται σε εχθρικό έδαφος.

Ο αγώνας τους είναι διττός. Προσπαθούν να εισχωρήσουν στον επαγγελματικό χώρο, ενώ ταυτόχρονα μάχονται για την ανατροπή του ισχύοντος καθεστώτος.

Στον πόλεμο αυτόν οι χυναίκες και πάλι δεν αποφεύχουν την παχίδα που τους έχει στήσει η πατριαρχική κοινωνία, παίρνοντας κατά χράμμα τις διακηρύξεις περί ίσων ευκαιριών των φύλων παραχωνρίζουν το ρόλο των εσωτερικευμένων απαγορεύσεων. Ως εκ τούτου δεν έχουν πλήρη εικόνα του πεδίου για το οποίο μάχονται.

Πέρα από τα ορατά εμπόδια, οι χυναίκες έχουν βέβαια συνειδητοποιήσει, κατά την πορεία τους, πολλούς από τους μηχανισμούς αναστολής. Άποψή μου ωστόσο είναι ότι οι χυναίκες υποτιμούν το μέγεθος καθώς και την επιμονή αυτών των εσωτερικευμένων θεμελιακών απαγορεύσεων και ως εκ τούτου δεν έχουν πάντα πλήρη συνείδηση των ελιχμών τους οποίους χρησιμοποιούν.

Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα μίαν αμείλικτη αυτοκριτική και μαζί μια πάρα πολύ αυστηρή αποτίμηση των επιδόσεών τους, και μάλιστα χρησιμοποιώντας κριτήρια που οι ίδιες απορρίπτουν ιδεολογικά. Τα κριτήρια δηλαδή της οικονομίας της αγοράς, του ανταγωνισμού και του κέρδους, που έχουν καθιερωθεί για να μετρούν την ανδρική πραγματικότητα.

Εξετάζοντας τις ομοιότητες που αναδύονται από τη μελέτη της επαγγελματικής ζωής των χυναϊκών, παρατηρούμε ορισμένα επαναλαμβανόμενα σχήματα. Κοινό τους χαρακτηριστικό η έλλειψη γραμμικής εξέλιξης : η πορεία τους χαρακτηρίζεται από παλινδρομήσεις, τεθλασμένες γραμμές, απότομες αλλαγές αντικειμένου και αδιέξοδα.

Ανορθόδοξα σχήματα, με ιδιαίτερη, δική τους λογική. Ελιχμοί ενός άτακτου στρατού, που επιδίδεται σε βοήισδορά, αποφεύχοντας την άνιση μετωπική αναμέτρηση, πρέπει να αξιολογηθούν μόνο μέσα από αυτή την οπτική.

Στο σημείο αυτό μιά προσεκτικότερη ανάγνωση του υλικού μας επιβάλλει τη διάκριση των χυναϊκών της έρευνας σε τρείς κατηγορίες. Πέρα από την ηλικία, μεγαλύτερες - νεότερες, εξίσου διαφοροποιητικός παράχων σε σχέση με το επάγγελμα αναδεικνύεται και η χρονική στιγμή κατά την οποία η κάθε χυναϊκα ήρθε σε επαφή με το φεμινισμό.

Η πρώτη κατηγορία αποτελείται από τις μεγαλύτερες χυναϊκες, που με το χάμο τους περνούν στον παραδοσιακό ρόλο, ενώ η επαγγελματική τους ζωή υποτάσσεται στις εκάστοτε οικογενειακές προτεραιότητες, ιδιαίτερα όπως αυτές ορίζονται στην παραδοσιακή αντίληψη του φυλετικού ρόλου και εκφράζονται από τους συζύχους. Όταν έρχονται σε επαφή με το φεμινισμό, η οικογενειακή και η επαγγελματική τους ζωή έχει ήδη διαμορφωθεί πριν πολλά χρόνια. Ωστόσο, παρά τις εδραιωμένες συνθήκες, ο φεμινισμός αποδεικνύεται καταλυτική εμπειρία, με αισθητή επιρροή στις περαιτέρω επιλογές τους.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν ορισμένες νεότερες χυναϊκες, που ο χάμος οδηγεί σ' ένα σχήμα ανάλοχο με το προηγούμενο παρά τις μειωμένες, σε σχέση με την

πρώτη κατηγορία, απαιτήσεις των συζύγων τους. Όμως, το κενό συζυγικής εξουσίας το καλύπτουν οι ίδιες, δίνοντας προτεραιότητα στον παραδοσιακό ρόλο έναντι του επαγγελματικού, σαν να μην είναι δυνατό ένα εναλλακτικό μοντέλο. Η επαφή με το φεμινισμό τις συκλωνίζει και συγκεκριμενοποιεί την αίσθηση δυσφορίας που αισθάνονταν χωρίς να μπορούν να την κατονομάσουν.

Η διαφορά στην ηλικία των γυναικών της έρευνας καθορίζει, όπως είναι φυσικό, και τη χρονική στιγμή κατά την οποία ήρθαν σε επαφή με το φεμινισμό. Οι πρώτες έχοντας διανύσει ήδη ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους, μετά από σημαντικά γεγονότα, μέσα σε παραδοσιακά πλαίσια. Οι νεότερες δεν έχουν προδιάσει να αποκρυσταλλώσουν τα σχήματα που επέβαλαν οι ασφυκτικοί κοινωνικοί και ψυχολογικοί περιορισμοί. Γι' αυτές το πέρασμα στο φεμινισμό, αν και όχι λιχότερο επώδυνο, έγινε τουλάχιστον πιο νωρίς δίνοντας τους, αντικειμενικά, μεγαλύτερες πιθανότητες επαγγελματικής επιτυχίας.

Η τρίτη κατηγορία αποτελείται από νεότερες γυναίκες που ήρθαν σε επαφή με το φεμινισμό πριν διαμορφώσουν τις φυλετικές και επαγγελματικές τους επιλογές. Οι φιλοδοξίες για σταδιοδρομία και η οικονομική ανεξαρτησία έχουν χι' αυτές πρωταρχική σημασία, απορρίπτουν ^{δέ} συνειδητά τον παραδοσιακό ρόλο μέσα και έξω από το γάμο.

Παρά τις επιμέρους διαφορές, η πρώτη και η δεύτερη κατηγορία στην προ-φεμινιστική περίοδο χαρακτηρίζονται από υποτονικότητα επενδύσεων στο επάγγελμα. Κατά συνέπεια, το σχήμα των παλινδρομήσεων, των τεθλασμένων και των απότομων αλλαγών, που έχουμε ήδη επισημάνει επ' ευκαιρία των σπουδών, εμφανίζεται λιχότερο οξύ, αν και λανθάνει. Αντίθετα, η τρίτη κατηγορία, χαρακτηρίζεται εξ αρχής από την προτεραιότητα επενδύσεων στο επάγγελμα, ως

μέσον οικονομικής ανεξαρτησίας, αλλά και προσωπικήςπραχμάτωσης. Αυτή η κατηγορία εμφανίζει ωστόσο και τη δραματικότερη εκδοχή του παραπάνω σχήματος:

Το γεγονός αυτό φαίνεται, σε πρώτη οψη, ως αντίθεση, αφού για τις νεότερες γυναίκες οι κοινωνικο-ιστορικές συγκυρίες επιτρέπουν μεγαλύτερες δυνατότητες έκφρασης σε τομείς που η πατριαρχική δομή της κοινωνίας καθόριζε ως αποκλειστικά ανδρικούς. Όμως, οι κοινωνικές συνθήκες εκσυγχρονισμού εξακολουθούν να συνυπάρχουν με τον πρωταρχικό φυλετικό καταμερισμό της εργασίας και με το πλέγμα των αξιών που τον εκφράζουν. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα βίαιες ενδοψυχικές συγκρούσεις στα άτομα που δεν έχουν πάντα πλήρη συνείδηση των κοινωνικών μηχανισμών ελέγχου.

Αναλύοντας τις βιογραφίες των γυναικών που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία, πιστοποιήσα ότι ο χάμος τους συμπίπτει με το τέλος των σπουδών, γεγονός που σημαίνει ουσιαστικά την παράδοσή τους στο φυλετικό ρόλο - έχω δείξει την καθόλου τυχαία σύμπτωση των δύο γεγονότων.

Εγκαταλείποντας οι γυναίκες αυτές τις προσωπικές φιλοδοξίες για επαγγελματική εξέλιξη, θέτουν τις υπηρεσίες τους αποκλειστικά στις οικονομικές και συναισθηματικές ανάγκες της οικογένειας. Δέχονται τους όρους που επιβάλλει η νοοτροπία του συζύγου και προσαρμόζονται στη δική του αξιολόγηση των οικογενειακών αναγκών. Οι περισσότερες από αυτές τις γυναίκες δεν επιμένουν στην οικονομική τους αυτονομία, δεν σκέφτονται ατομικά, αλλά σαν οικογενειακό σύνολο, και δεν αμφισβητούν τη θέση τους ως "συμβοηθούντα" μέλη.

Η μητρότητα συμπίπτει με την πρώτη περίοδο του χάμου, επιστραχίζοντας το φυλετικό τους προσορισμό. Τα παιδιά αναφέρονται ως επιρρόσθετη δυσκοιλία, που τις

εμποδίζει να ακολουθήσουν συστηματικά μια καριέρα. Στη ζωή των χυναικών αυτών, ο φεμινισμός λειτουργεί ως ορόσημο. Στην προ-φεμινιστική περίοδο, ο χάμος αναχαιτίζει την επαγγελματική φιλοδοξία και στις περιπτώσεις που η χυναίκα εξακολουθεί να ερχάζεται η χλιαρή της σχέση με το επάγγελμα δεν ενθαρρύνει ιδιαίτερα τη συκρότηση επαγγελματικής ταυτότητας, περιορίζοντας τις δυνατότητες που θα της επέτρεπαν να αντλήσει δύναμη και ικανοποίηση από αυτήν τη δραστηριότητα.

Αντίθετα, η μετα-φεμινιστική περίοδος χαρακτηρίζεται από μια θετική ανανέωση της σχέσης μ' ένα επάγγελμα όχι πάντα το ίδιο με το αρχικό, όπως και τη συνειδητή αναζήτηση οικονομικής ανεξαρτησίας αλλά και την αναχνώριση απωθνημένων επιθυμιών. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι απελευθερωτικές διαδικασίες εκφράζονται δημιουργικά. Σ' αυτήν τη δεύτερη περίοδο, ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι η συνειδητή αναζήτηση τρόπων επαγγελματικής έκφρασης τείνει να εμφανίσει το ίδιο μη ευθύχραμμο σχήμα, που παρατηρούμε στην ομάδα των νεότερων χυναικών.

Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσω τις χυναίκες νεότερης ηλικίας, οι οποίες χωρίς να έχουν αποκτήσει φεμινιστική συνείδηση, εκφράζουν ωστόσο μια σύχχρονη αντίληψη ως προς τις διεκδικήσεις της χυναίκας στον επαγγελματικό τομέα. Είναι η γενιά που ενηλικιώνεται την δεκαετία του 60', και οι θέσεις της αντανακλούν τις ευρύτερες αξίες του εκσυχχρονισμού, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον κοινωνικό ρόλο της χυναίκας.

Οι χυναίκες αυτές δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην οικονομική ανεξαρτησία τους και στην ισότιμη σχέση με το άλλο φύλο. Παρ' όλα αυτά, σπεύδουν να παντρευτούν με το τέλος των σπουδών και μριαία φαίνεται να ενστερνίζονται ένα σχήμα

παραδοσιακότερο από αυτό που κήρυτταν. Η επαγγελματική τους ζωή αποκτά δευτερεύουσα σημασία ως προς αυτήν του συζύγου, παρ' όλο που επιμένουν στη διατήρηση κάποιων προσωπικών εσόδων. Ορισμένες ολοκληρώνουν το φυλετικό ρόλο τους με την απόκτηση παιδιών, κατά την πρώτη περίοδο του γάμου, γεγονός που δεν αναφέρεται πάντα σαν διακαής επιθυμία, τουλάχιστον στις αναμνήσεις τους. Αναλαμβάνουν μόνες το μέγαλωμα των παιδιών, αναβάλλοντας προσωρινά τη δική τους επαγγελματική εξέλιξη. Και εδώ η ύπαρξη των παιδιών φαίνεται να αποτελεί επιπρόσθετο εμπόδιο στην επαγγελματική τους δραστηριότητα. Το παραμέρισμα των επιθυμιών τους και η οπισθοχώρηση σ' ένα περιορισμένο σχήμα ζωής θεωρούνται σήμερα ως ηχηρή έντονης αποστέρησης (frustration) και δυσαρέσκειας. Είναι ενδιαφέρον ότι την εποχή εκείνη δεν μπορούσαν ακόμα να προσδιορίσουν αυτά τα συναισθήματα.

Η καταλυτική χι' αυτές επαφή με το φεμινισμό χαρακτηρίζεται από την αναζήτηση μίας νέας ταυτότητας, που σημαντική της διάσταση είναι η επαγγελματική προαγωγή. και η πορεία αυτή θα ακολουθήσει τα τεθλασμένα σχήματα, που έχουμε ήδη περιγράψει.

Οι νεότερες γυναίκες, της τρίτης κατηγορίας, ήδη πριν από την επαφή τους με το φεμινισμό εκφράζουν μια σύγχρονη αντίληψη για την ανάγκη επαγγελματικής ταυτότητας της γυναίκας και επομένως της οικονομικής ανεξαρτησίας της. Σ' αυτό, βέβαια, δεν διαφέρουν ριζικά από τις αμέσως προηγούμενες, διαπίστωση που δεν προκαλεί έκπληξη εφόσον ανήκουν στην ίδια γενιά. Αυτό που τις διαφοροποιεί είναι το γεγονός ότι πολλές δεν έχουν παντρευτεί μέχρι σήμερα ή παντρεύτηκαν σε μεγαλύτερη ηλικία. Συνεπώς με τις φεμινιστικές τους πεποιθήσεις, προσπάθησαν να δώσουν στο θέσμο του γάμου ή σε μια ελεύθερη σχέση ένα νέο περιεχόμενο, με κεντρικό στόχο τη δυνατότητα ύπαρξης και των δύο ως αυτόνομων

ατόμων. Σε όλες τις περιπτώσεις, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η επαγγελματική πραχμάτωση υπήρξε μόνιμα σημαντική στον γενικότερο προβληματισμό τους.

Η επαγγελματική πορεία αυτών των χυναικών αναπαράχει το σχήμα που ήδη περιγράψαμε στην περίοδο των σπουδών. Θεωρούμε δε ότι οι λόχοι, τους οποίους είχαμε προβάλει και οι οποίοι εξηχούσαν τις δαιδαλώδεις εκείνες διαδρομές, ισχύουν και τώρα. Συγκεκριμένα, τα μηνύματα που τις διαμόρφωσαν σε όλα τα χρόνια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, για την ασυμβατότητα χυναικείου ρόλου και επαγγελματικής σταδιοδρομίας, μηνύματα που τις αναχαίτισαν κατά την περίοδο της προετοιμασίας για το επάγγελμα, βρίσκονται και πάλι στην επικαιρότητα. Αυτό που τότε παρουσιαζόταν ως φυσικός χυναικείος ρόλος και εκφραζόταν με τους όρους της "θηλυκότητας", στην πραχματικότητα έχετε όρια, καθιστώντας τον επαγγελματικό χώρο απαχορευμένη περιοχή για τις χυναίκες.

Οι εσωτερικευμένες απαχορεύσεις εμφανίζονται πλέον ανάχλωφες στις ιδιότυπες σταδιοδρομίες των χυναικών και δικαιολοχούν τους στρατηχικούς ελιχμούς, στους οποίους καταφεύχουν μέσα στη λογική του ανταρτοπολέμου.

Οι στρατηχικοί αυτοί ελιχμοί έχουν το διηλό στόχο να επιτρέψουν την πρόοδο και να παρακάμψουν την τιμωρία. Όπως και με τις σπουδές, παρατηρεί κανείς και σε σχέση με το επάγγελμα περιόδους ιδιαίτερα απειλητικές, που ακινητοποιούν τις χυναίκες σε καταστάσεις που βιώνονται ως αδιέξοδα.

Οι βιογραφίες προσφέρονται ιδιαίτερα για την ιχνηλάτηση της επαγγελματικής πορείας των χυναικών καθώς και την αποτίμησή της στη γενικότερη οικονομία της ζωής, όπου απουσιάζει η συνεχής γραμμική εξέλιξη, χεχονός που θα διευκόλυνε και το ερευνητικό έργο. Πράχματι, και από μεθοδολογική άποψη, η προσπάθεια

ανάληψης του υλικού συναντά σ' αυτό το σημείο ιδιαίτερες δυσκολίες να απομονώσει και να αξιολογήσει αυτή την πορεία, καθώς σκοντάφτει συνεχώς στην ανάγκη να συσχετιστούν επαγγελματικά γεγονότα με άλλους απομακρυσμένους και φαινομενικά άσχετους μεταξύ τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Και βέβαια, δεν αναγέρωμαι στο στερεότυπο ότι οι γυναίκες, ιδιαίτερα συναισθηματικές, τείνουν να συγχέουν τα όρια μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας ζωής και ότι τομείς στους οποίους θα έπρεπε να χρησιμοποιήσουν "λογική" και "αντικειμενικότητα", αυτές τους αντιμετωπίζουν παρορμητικά.

Ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι οι απαγορεύσεις που πλήττουν τις γυναίκες ανάγονται τελικά στην πρωταρχική επιταγή "έσο γυναίκα" δεν είναι παράδοξο το ότι συναντάμε αυτήν την όσμωση των τομέων.

Έτσι φαινομενικά ετερογενείς τομείς, όπως η σεξουαλικότητα, οι σπουδές, το επάγγελμα και η φεμινιστική δραστηριότητα, αποτελούν ποιοτικά συγγενές έδαφος, που εξακολουθεί να ορίζεται ως απαγορευμένο. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την εσωτερική επικοινωνία των ετερογενών αυτών χώρων, έτσι ώστε οι οποιοσδήποτε αλλαγές στον ένα τομέα να έχουν επιπτώσεις σε έναν ή περισσότερους από τους υπόλοιπους. Η κοινή βάση της απαγόρευσης - εσωτερικευμένη φυλετική επιταγή - δικαιολογεί απολύτως αυτή την ιδιαιτερότητα²⁹.

²⁹ Είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα που παρουσιάζει το σχήμα αυτό με την τυπολογία της Horney που αποδίδει, με έναν πιο στατικό τρόπο, την ψυχική πραγματικότητα των γυναικών της εποχής της. Το σύστημα των ανταλλαγών αναδεικνύει ακριβώς τη δυναμική διάσταση των διαδικασιών.

Σαν να επρόκειτο για συχκοινωνούντα δοχεία, όπου η πίεση που ασκείται στην επιφάνεια του ενός προκαλεί μεταβολές στα υπόλοιπα.³⁰

Κάνοντας χρήση αυτής της μεταφοράς, μπορούμε να θεωρήσουμε σαν συχκοινωνούντα δοχεία τους τομείς έκφρασης του ανθρώπινου δυναμικού, σε μία δεδομένη ιστορική στιχμή. Κάτω από ιδανικές συνθήκες, η αλληλεπίδραση ατόμου και κοινωνίας θα επέτρεπε δύναμει την οπτιμυτη πραχμάτωση των δυνατοτήτων σε όλους τους τομείς ανεξαιρέτως. Σ'αυτή την περίπτωση η κοινωνική πίεση θα βρισκόταν, στον ευνοϊκό βαθμό της μιάς ατμοσφαιρικής πίεσης.

Συνεχίζοντας την μεταφορά, θα μιλούσαμε για συνθήκες ιδιαίτερης αυστηρότητας, όπου η επιφάνεια του υγρού βρίσκεται κάτω από πολλές ατμοσφαιρικές πιέσεις συμπιέζοντας αφόρητα το περιεχόμενο. Όπως είναι επόμενο το υγρό διοχετεύεται σε εκείνο το τμήμα του συστήματος που αφήνεται σε "φυσικές" συνθήκες, με αποτέλεσμα την υπερχείλιση.

Στην περίπτωση των χυναικών, ο αμείλικτος φυλετικός διαχωρισμός διχάζει το πεδίο έκφρασης της προσωπικότητας, ορίζοντας το χάμο και τη μητρότητα ως φυσικό προορισμό της χυναίικας και χαρακτηρίζοντας τους υπόλοιπους τομείς ως παρεκκλίσεις. Σ'αυτούς συχκεκριμένα τους τομείς η θεσμοθετημένη πατριαρχική εξουσία ασκεί τεράστια πίεση, εμποδίζοντας την ελεύθερη ανάπτυξη των χυναικείων δυνατοτήτων.

³⁰ Θυμίζω ότι σύμφωνα με την αρχή των ανοικτών συχκοινωνούντων δοχείων, οι επιφάνειες του υγρού κάτω από συνθήκες κανονικές — στην προκειμένη περίπτωση μία ατμοσφαιρική πίεση — βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο και αυτό άσχετα από το σχήμα του κάθε δοχείου. Η τεχνητή αύξηση της πίεσης σε ορισμένα από τα συχκοινωνούντα δοχεία προκαλεί την πτώση της στάθμης του υγρού σε αυτά, ενώ στο υπόλοιπο σύστημα παρατηρείται αντίστοιχη άνοδος της στάθμης.

Από μικρή ηλικία η έκφραση του δυναμικού των γυναικών παρεμποδίζεται λόγω του ρόλου τους. Συμπιέζονται βίαια τα ταλέντα τους, σε όλους εκείνους τους τομείς που ορίζονται ως απαγορευμένοι. Ενθαρρύνονται, εκπαιδεύονται και εκβιάζονται να διοχετεύσουν τις ποικίλες δυνατότητές τους στον εναπομένοντα χώρο, με τα χωνιστά τόσο για τον ψυχισμό τους όσο και για την κοινωνική τους ένταξη δυσμενή αποτελέσματα.

Όμως οι φυλετικές επιταχές, ενώ υφίστανται, έχουν ωστόσο υποτιμηθεί ως αξίες απόλυτες στη βίαια αστικοποιημένη ελληνική κοινωνία. Η κοινωνική ταυτότητα της "νοικοκυράς", ακόμα και της "μητέρας", δεν αρκεί για να καταξιώσει ως αποκλειστικός κοινωνικός ρόλος στις γυναίκες, όπως καταξίωνε τις γυναίκες της προπολεμικής γενιάς. Σε όλο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, στην πόλη αλλά και στην ύπαιθρο, οι νεότερες γυναίκες δεν φαίνεται να εξαντλούν το δυναμικό τους στους παραδοσιακούς ρόλους, έστω και αν εξακολουθούν να τους επωμίζονται. Η κοινωνική υποτίμηση των ρόλων αντανακλάται στον τρόπο που οι ίδιες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και εκφράζεται στη μειωμένη αυτοεκτίμησή τους. Η δυσφορία αυτή, άλλωστε, θεωρείται αποφασιστικός παράγων στην κατασκευή της υπερπροστατευτικής και ψυχαναγκαστικής μητέρας, στα πλαίσια της αστικής οικογένειας. Οι συμπεριφορές αυτές, που θα ονόμαζα φαινόμενα υπερχείλισης, προκύπτουν ως αποτέλεσμα της αναχρονιστικής κοινωνικοποίησης των γυναικών. Η προσπάθεια να ελέγξουν το πλούσιο δυναμικό τους, που εμποδίζεται να διοχετευτεί σε άλλους τομείς και που δεν εξαντλείται αναγκαστικά στα όρια του παραδοσιακού ρόλου, εξηγεί τα παραπάνω φαινόμενα. Επίσης δικαιολογεί το ολοένα αυξανόμενο ποσοστό ψυχοσωματικών διαταραχών στις Ελληνίδες, όπως δείχνουν νεότερες έρευνες.

3. 2. Η αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων

Η διχοτομική αντίληψη των φύσικων ρόλων εμποδίζει την ελεύθερη ροή των ψυχικών επενδύσεων σε όλα τα πεδία κοινωνικής έκφρασης.

Στη σημερινή εποχή, εποχή έντονης αμφισβήτησης των δομών, οι καταπιεστικές συνθήκες κοινωνικοποίησης των γυναικών έχουν πολύ δυσμενέστερες επιπτώσεις στη φυσική και ψυχική τους υγεία³¹

Για το λόγο αυτόν είναι ενδιαφέρον να μελετήσουμε την αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων στις γυναίκες της έρευνας. Μέσα δηλαδή από τις αφηγήσεις ζωής γυναικών που είναι φεμινίστριες να δούμε τι μορφή παίρνουν οι μετατοπίσεις των ψυχικών επενδύσεων και σε ποιο βαθμό συντελούνται απρόσκοπτα. Να δούμε, με άλλα λόγια, κατά πόσο η ένταξή τους στο φεμινιστικό κίνημα διευκολύνει την ψυχική εξισορρόπηση, που επιχειρείται μετά την παραβίαση των στεγανών χώρων που ορίζονται ως ανδρικοί.

Όπως έχουμε επανειλημμένα τονίσει, οι γυναίκες δρούν σε απαχορευμένο έδαφος. Οι δομές, αν και διαβρωμένες, δεν έχουν καταλυθεί, γεγονός που καθιστά τον αγώνα πολυμέτωπο και ιδιαίτερα σκληρό, όχι μόνο στις εξωτερικές κοινωνικές του διαστάσεις, αλλά και στις πολλαπλές εσωτερικευμένες εκφράσεις του. Μέσα από μια συνεχή διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο συνειδητό και το ασυνείδητο επίπεδο

³¹ Ενδεικτικά αναφέρω τη σημαντική έρευνα των G.W. Brown, I. Harris (1978) που εξετάζει την κοινωνική αιτιολογία της κατάθλιψης των γυναικών, καθώς και νεότερες μελέτες που εξετάζουν το φαινόμενο της κατάθλιψης στα έφηβα κορίτσια, αναδεικνύοντας μεταξύ άλλων και την κοινωνική διάσταση της αρνητικής εικόνας του σώματός τους. Βλ. J. Rierdan (1986). Όσον αφορά την Ελλάδα, οι ερευνητές θεωρούν τη μεταβατική αυτήν περίοδο υπεύθυνη για την αυξημένη ψυχική νοσηρότητα, ιδιαίτερα υψηλή, για τις γυναίκες τόσο των αστικών όσο και των αγροτικών περιοχών. Βλ. M. Madianos (1983) και M. Madianos et al. (1985).

και τη διάρθρωσή των δύο αυτών επιπέδων με την κοινωνική πραγματικότητα, μέσα από τον προσδιορισμό και τον επαναπροσδιορισμό του επιτρεπτού και του απαγορευμένου, οι γυναίκες τείνουν συνεχώς να διευρύνουν τα όρια. Οι στρατηγικές και οι ελιγμοί που χρησιμοποιούν στοχεύουν στη διατήρηση κύριων ισορροπιών, ενώ ο θεμελιώδης διαχωρισμός επιτρεπτού - απαγορευμένου παραμένει σταθερός σε όλες.

Εξετάζοντας την επαγγελματική εξέλιξη μιας γυναίκας συχνά παρατηρούμε ότι μια περίοδος επιτυχούς εξάσκησης του επαγγέλματος διακόπτεται απότομα από αλλαγές κατεύθυνσης, οι οποίες άλλοτε παίρνουν τη μορφή μετεκπαίδευσης, άλλοτε αλλαγής απασχόλησης, πολύ απομακρυσμένης από τις αρχικές σπουδές, και κάποτε όλα συρρικνώνονται σε μια ταπεινή βιοποριστική εργασία.

Αν θα θέλαμε να αξιολογήσουμε μια παρόμοια επαγγελματική πορεία με τα "αντικειμενικά" κριτήρια της αγοράς, η συνεχώς διακοπτόμενη σταδιοδρομία θα μας έβαζε σε πειρασμό να την αποτιμήσουμε σαν ελλιπή, ασταθή, ίσως δε και επιπόλαιη³². Από την άλλη μεριά όμως, μια τέτοια πορεία μπορεί να περιέχει και στοιχεία όπως η σωρεία υποτροφιών και υπεύθυνων ερευνητικών αναθέσεων και τελικά ενδέχεται η αξιολόγηση της αντικειμενικής παραγωγής στους επιμέρους τομείς να δίνει συνεχώς την εικόνα ταλαντούχων γυναικών, οι οποίες δεν απορρίπτονται από τον επαγγελματικό χώρο στον οποίο κινούνται.

³² Το κοινωνικό αυτό φαινόμενο έχει τις ρίζες του στην κοινωνικοποίηση κατά την παιδική ηλικία βλ. την έρευνα της C.E. Warren (1986). Η Warren χρησιμοποιεί εδώ τη βιογραφική προσέγγιση με επιτυχία, όπως και σε παλιότερη έρευνα (1982 b), που αναδεικνύει τους συμβιβασμούς και τις προσαρμοχές που απαιτούνται από τις γυναίκες-γιατρούς που έχουν οικογένειες.

“ Αρχίζοντας κάτι διαφορετικό κάθε φορά ήθελα να δείξω και στον εαυτό μου ότι μπορώ να τα καταφέρω . . . και τελικά όχι τα κατάφερα, αλλά πήχαινα και ήπαρα πολύ καλά. ”

Η γυναίκα που μιλάει επιχειρεί να δικαιολογήσει τις αποφάσεις της, δεν φαίνεται όμως να έχει βρει ικανοποιητικές απαντήσεις στο βασικό πρόβλημα. Αντίθετα, μια αίσθηση αποχοήτευσης, ψυχικής κούρασης και μεγάλων ερωτηματικών διαπερνά το λόγο της. Η σχεδόν τελετουργική απαρίθμηση των ποικίλων επιτυχιών έρχεται σαν ρυθμική αντίστιξη να καλύψει το κενό της εκάστοτε “αδικαιολόγητης” διακοπής.³³

Αν, σύμφωνα με την οπτική που υιοθετήσαμε, δεν εξετάσουμε το θέμα στη διαχρονικότητα της διήγησης, αλλά επιχειρήσουμε μια προσέγγιση, η οποία θα συσχετίζει τις απότομες εκείνες αλλαγές με κάποιες “συμπτώσεις” σε άλλους σημαντικούς τομείς, θα βρεθούμε μπροστά σε μια εντελώς διαφορετική εικόνα. Μια εικόνα που σύμφωνα με την αρχή των συκοινωνούντων δοχείων θα αφήνει να διαφαίνονται οι εσωτερικές συνάψεις των γεγονότων, που οριοθέτησαν τις κρίσιμες καμπές της ζωής για τη συγκεκριμένη γυναίκα. Η απόρριψη μιας σημαντικής ερευνητικής θέσης στο εξωτερικό, ο επαναπατρισμός και η αποχώρηση από σημαντική επαγγελματική θέση, τέτοιες αποφάσεις φαίνεται να συμπιέτουν χρονικά, κίνηση προς κίνηση, με μια παράλληλη σειρά γεγονότων: με τη νοσταλγική επιστροφή στο γονικό σπίτι, παρά την προηγούμενη (ή εξαιτίας... ;) πρώιμη αυτονόμησή της, με την ξαφνική ανάκληση της ιδεολογικής τοποθέτησης εναντίον του γάμου, με το γάμο της και τη μητρότητα. Εδώ η επαγγελματική

³³ Η μετάθεση της απαχορευμένης επιθυμίας σε μια σειρά συμβολικών υποκατάστατων είναι το θέμα που επεξεργάζεται ο K. Abraham (1917). “... με τον τρόπο αυτόν (τα άτομα) δίνουν στον εαυτό τους την εσφαλμένη εντύπωση μιας ελεύθερης κίνησης της λίμπιντο, ενώ στην πραγματικότητα αυτή έχει εντελώς καθηλωθεί και ανασταλεί”. σ. 113.

διαδρομή αχχίζει το μηδέν. Με άλλα λόγια, τη στιχμή που η επιφάνεια του υγρού στο δοχείο "σταδιοδρομία" χαμηλώνει δραματικά, οι αντίστοιχες επιφάνειες "χάμος-μητρότητα" υψώνονται κατακόρυφα. Θα ήταν άραγε τολμηρό να χαρακτηρίσει κανείς μια αίσθηση άγχους και αποστέρησης ως φαινόμενα υπερχείλισης ;

Ωστόσο, η εικόνα δεν είναι ακόμα πλήρης, εφόσον δεν ελέχσαμε και το χώρο της φεμινιστικής δραστηριότητας. Πράγματι, πιστοποιούμε ότι η παραίτηση συμπίπτει χρονικά για τη νέα γυναίκα με την εμπειρία της ένταξης της στο φεμινιστικό κίνημα. Άρα η τακτική υποχώρησης από τον απαγορευμένο χώρο της επαγγελματικής προαγωγής και η ανασύνταξη σε θέσεις που η ίδια ορίζει ως παραδοσιακές δεν είναι οι μόνες κινήσεις προκειμένου να εξασφαλιστεί η εσωτερική οικονομία απαγορεύσεων και φυλετικών επιταχών. Γιατί, εξετάζοντας τό χώρο της πολιτικής πράξης, παρατηρούμε μιά δυναμική παρουσία στον απαγορευμένο χώρο του φεμινισμού. Θεωρώ, λοιπόν, νόμιμο να υποστηρίξω ότι η υπαναχώρηση από το χώρο του επαγγέλματος, σε θέσεις μεγαλύτερης ασφάλειας, αποτελεί ελιχμό που υπακούει στους νόμους της ψυχικής οικονομίας. Δηλαδή, οι εσωτερικές συγκρούσεις, που είναι αποτέλεσμα των φόβων παράβασης στο χώρο της σταδιοδρομίας, δεν αναστέλλουν την ένταξη της συγκεκριμένης γυναίκας στο χώρο του φεμινισμού, πράγμα που αποτελεί μία πρόσθετη, ψυχική επιβάρυνση. Το άτομο, στην προσπάθεια να ανταπεξέλθει με τις λιχότερες δυνατές απώλειες, συσιάζει προσωρινά το επάγγελμα, υπακούει δηλαδή στις φυλετικές προσταχές, μακροπρόθεσμα όμως θα εξισορροπήσει αυτή την υποχώρηση μέσα από μίαν απελευθερωτική πορεία στο χώρο του φεμινισμού.

Σ' αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμη μια συγχρονική ανάγνωση του διάσπαρτου σε άλλες στιχμές της διήγησης υλικού που αναφέρεται στην ίδια περίοδο της επιστροφής.

“ Γυρνώντας στην Ελλάδα, άρχισα να ασχολούμαι με το γυναικείο, ήταν συγκλονιστική εμπειρία ... ”

“ Γυρνώντας είχα αποφασίσει να μείνω με τους δικούς μου. Ίσως μού 'χε λείψει. ”

“ Παραιτήθηκα παρ'όλο που υπήρχαν προϋποθέσεις για καριέρα. ”

“ Άρχισα να θέλω παιδί πάρα πολύ και άρχισα να το σκέφτομαι και να το οργανώνω, δεν θα παντρευόμουν ποτέ έναν άνδρα που δεν θά 'θελε παιδιά. ”

“ Παντρευτήκαμε με πολιτικό χάμο, δώσαμε έτσι την μάχη μας ! ... Εχώ πιά δεν δουλεύω παρά μόνο ευκαιριακά. ”

Η ανταλλαγή, κεντρική έννοια στην προσέχχισή μας, εξηχεί τις μετακινήσεις στο χώρο των συκοινωνούντων δοχείων. Η κοινωνική πίεση, που εμποδίζει την είσοδο των γυναικών στους απαγορευμένους χώρους, βρίσκει την ολοένα αυξανόμενη αντίστασή τους. Ωστόσο, οι πιέσεις εξακολουθούν να είναι τεράστιες, έτσι ώστε να απαιτούν συρρίκνωση σε ορισμένα μέτωπα και συγκέντρωση των δυνάμεων σε ορισμένα άλλα, για να αυξηθούν οι πιθανότητες επιτυχίας. Οι γυναίκες, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κοινωνική πίεση, τόσο στην εσωτερικευμένη της διάσταση όσο και στην εξωτερική της έκφραση, καταφεύχουν στο μηχανισμό της ανταλλαχής.

Ο μηχανισμός αυτός λειτουργεί με διάφορους τρόπους, άλλοτε συγχρονικά και άλλοτε σε διαδοχικές φάσεις, πάντοτε όμως χαρακτηρίζεται από μια μετακίνηση επενδύσεων μεταξύ απαγορευμένων και επιτρεπών χώρων.

Επιστρέφοντας στο παράδειγμά μας, θα ήθελα να αναφέρω ότι ο τρόπος, με τον οποίο η νέα γυναίκα βίωσε τις πολυάριθμες αλλαγές κατεύθυνσης, παραμένει κατά βάση τραυματικός.

“ Χρήματα έδιναν για την έρευνα εκεί, και παρ' όλα αυτά δουλειά δεν έβγαίνε πάλι. Εχω, μέσα από την ψυχολογία των γυναικών, που θέλουμε όλα αυτά να τα ρίχνουμε στον εαυτό μας και γενικά γιατί είμαι ανασφαλής άνθρωπος, τό 'ριχνα στον εαυτό μου, δεν τό 'βλεπα και πολύ σφαιρικά το θέμα, την κατάσταση της έρευνας στην Ελλάδα δηλαδή, και έλεγα συνέχεια, έχω φταίω και έχω φταίω που έχω ίσως και άλλα ενδιαφέροντα. ”

Όπως ήδη αναφέραμε, η απογοήτευση και η αίσθηση “αδικαιολόγητων” αποβάσεων αφήνουν μια νικρή χεύση, που οι επιτυχίες στον εκάστοτε χώρο “επιλογής” δεν αρκούν να την απαλείψουν. Παραμένει θεμελιακή η αίσθηση της αποστέρησης και, ακόμα χειρότερα, μια δραματικά μειωμένη αυτοεκτίμηση.

Συνακόλουθο των προηγουμένων είναι η ανάγκη επιβεβαίωσης των πνευματικών ικανοτήτων σε χώρους λιγότερο απαγορευμένους από τον επαγγελματικό, όπως π.χ. ο χώρος των σπουδών με νέο αντικείμενο. Ωστόσο το καινούριο ξεκίνημα που επιχειρείται δεν έχει το αναμενόμενο αποτέλεσμα ενδυνάμωσης. Και αυτό γιατί αποτελεί προσπάθεια εξισορρόπησης άλλων παραχόντων, που ξεφεύχουν από τον απόλυτα συνειδητό έλεγχό της.

Γιατί, αν η νέα γυναίκα έχει συνείδηση των αναστολών που ανακόπτουν την εξέλιξή της, αγνοεί ωστόσο τις σημαντικότερες διαστάσεις τους. Αγνοεί αφενός την πολιτική διάσταση του προσωπικού βιώματος, αξιολογεί δηλαδή τις επαγγελματικές επιδόσεις της με αντικειμενικά κριτήρια της αγοράς, έτσι όπως τα έχει ορίσει η ανδροκρατική κοινωνία, και τις ανάγει σε προσωπική ανεπάρκεια. Αφετέρου δε, αγνοεί τη δύναμη των εσωτερικευμένων επιταχών και τους μηχανισμούς ανταλλαγής που χρησιμοποιεί για να τις παρακάμψει.

“ Ο ανταγωνισμός άρχισε να με πικραίνει πάρα πολύ, γιατί είδα ότι ή θα μπω σ' αυτό το παιχνίδι ή δεν είχα άλλο τρόπο, θά έφευχα τελικά, βέβαια είναι πολλοί οι λόγοι που έφυγα, αλλά το να επαναλάβεις το αντρικό μοντέλο δεν είναι κανένα τρομερό κέρδος. Να κάτσεις βέβαια στο σπίτι σου, η ανδροκρατία συνεχίζεται, και δεν νομίζω ότι τό 'χουμε λύσει ή ότι έχουμε προχωρήσει πολύ σ' αυτό τον προβληματισμό σαν φεμινίστριες ... ”

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι η γυναίκα που μιλάει εδώ είναι σε θέση να χειριστεί επιτυχώς τα στοιχεία αυτά, τα οποία γνωρίζει με απόλυτη επάρκεια λόγω της ιδεολογικής της τοποθέτησης, ενώ σ' ένα άλλο επίπεδο αδυνατεί να τα χρησιμοποιήσει αποτελεσματικά, όσον αφορά την αξιολόγησή της προσωπικής της ευθύνης. Αυτό βέβαια δεν είναι αποτέλεσμα ανεπαρκούς γνώσης, ούτε απλά αυστηρής αυτοκριτικής, αλλά έκφραση των μηχανισμών ελέγχου που δρούν υπόχθεια, αποθαρρύνοντας τις παραβάτιδες. Στη συγκεκριμένη γυναίκα οι υψηλές απαιτήσεις που έχει από τον εαυτό της παίρνουν τη μορφή ανελέητης κριτικής.

“ Έχουμε πει τόσα στις ομάδες ... είναι λίγο σαν απογοήτευση ... ξύναμε, ξύναμε και δεν βγαίνουν πολλά πράγματα ... όσο για μένα, το 'χω χάσει το τρέινο από πλευρά επιστήμης ... ”

Ξαναβρίσκουμε αυτή την έλλειψη σωστής εκτίμησης που δικαιώνει στο μυαλό τους το φαύλο κύκλο της αποθάρρυνσης. Η γυναίκα αγνοεί ότι κάποιες από τις κινήσεις της αποτελούν ελιγμούς, που θα της επιτρέψουν προοπτικά μερική, έστω, υπέρβαση των φυλετικών ορίων. Δεν συνειδητοποιεί δηλαδή τους μηχανισμούς ανταλλαγής που η ίδια ενεργοποιεί και που με θαυμαστή ακρίβεια, μέσα από τις συμπληγάδες των απαγορεύσεων, πετυχαίνουν καινούριες ισορροπίες, οι οποίες επιτρέπουν κάθε φορά το σχετικό προχώρημα σε ορισμένους τομείς.

Κάθε γυναικεία πράξη που υπερβαίνει τα φυλετικά όρια της κοινωνικής θέσης των γυναικών λειτουργεί προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης και είναι διεύρυνση, έστω και αν γίνεται από γυναίκες που αγνοούν την πολιτική σημασία της.

“ Παρ' όλο που είπα απαισιόδοξα πράγματα, πιστεύω ότι υπάρχει ελπίδα σε μας, δεν θα βγαίναμε από το σπίτι να πάμε στην ομάδα. Η ανάγκη για ελπίδα μας κρατάει. ”

Παρά την αποθάρρυνση, η νέα γυναίκα δεν υποχωρεί εντελώς. Ωστόσο η τεθλασμένη οδός που ακολουθεί δίνει την αίσθηση της αποτυχίας, ακριβώς γιατί η ίδια αγνοεί τις τεράστιες εσωτερικές δυνάμεις που χρειάστηκε ν' αναπτύξει ενάντια στις αντίξοες κοινωνικές συνθήκες.

Εξ ου και η αντίφαση:

Αξιολογεί τις επαγγελματικές επιδόσεις της σύμφωνα με κριτήρια ξένα προς το φεμινισμό, ενώ ταυτόχρονα αξιολογεί τις "παραδοσιακές" πράξεις με κριτήρια που εντάσσονται στη φεμινιστική προβληματική. Χρησιμοποιώντας έτσι δύο μέτρα και δύο σταθμά εφαρμόζει μια διπλά αναιρετική αποτίμηση του εαυτού της, διαιωνίζοντας την αυθαίρετη φυλετική διχοτόμηση. Δημιουργούνται έτσι καινούργια στεχανά που οριοθετούν νέους χώρους απαγορεύσεων, απομακρύνοντας την ελπίδα συγκρότησης μιας ολοκληρωμένης προσωπικότητας. Την ελπίδα δηλαδή της ελαστικότητας των ορίων και της ελεύθερης ροής των ψυχικών επενδύσεων. Με το κενό συνειδητοποίησης, που αφορά την εμπόλεμο κατάσταση στην οποία είναι στρατευμένη, η γυναίκα διαιωνίζει το φαύλο κύκλο της αποδάρρυνσης και χίνεται πάλι αντικείμενο ενσωμάτωσης από το σύστημα³⁴.

Αυτή την αρχή των συκοινωνούντων δοχείων, που την εικονογραφήσαμε με βάση τη συγκεκριμένη ιστορία ζωής, τη βρίσκουμε σταθερά επαναλαμβανόμενη και στις υπόλοιπες βιογραφίες. Για λόγους μεθοδολογίας θα επανέλθουμε στον αρχικό διαχωρισμό των γυναικών σε τρεις κατηγορίες, σύμφωνα με ορισμένα χαρακτηριστικά που έχουν σχέση αφενός με την ηλικία - μεγάλες, νεότερες - και αφετέρου με τη χρονολογία του γάμου τους, αν δηλαδή παντρεύτηκαν πριν ή μετά την προσχώρηση στο φεμινισμό.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι, αν και το κεφάλαιο αναφέρεται στον επαγγελματικό τομέα, το θέμα του γάμου επιβάλλεται από το ίδιο το υλικό ως κριτήριο, επιβεβαιώνοντας τόσο την κεντρικότητα της φυλετικής επιταχής όσο και την κοινωνική πίεση που ασκείται στις γυναίκες μετά το τέλος των σπουδών τους.

³⁴ Στο άρθρο της "The political is also personal" η J. G. Raymond (1980) επιστημαίνει: "πιστεύουμε ότι το πολιτικό αναπτύσσεται από το προσωπικό και ότι οι δικές μας συνθήκες πρέπει πάντα να απεικονίζονται συνειδητά στην εικόνα που έχουμε για τον κόσμο" σ. 55.

ως εκ τούτου είναι αδύνατο να χίνει λόγος για το επάγγελμα παρακάμπτοντας το θέμα του χάμου.

Είδαμε ότι στην εφηβεία, και αρχότερα κατά την εποχή των σπουδών, η κοινωνική πίεση εκφραζόταν κυρίως με τον έλεγχο της σεξουαλικότητας. Δεν είναι τυχαίο ότι στο προηγούμενο κεφάλαιο οι αναφορές στο θέμα των σπουδών περιστρέφονταν γύρω από τον άξονα της σεξουαλικότητας. Τα συκοινωνούντα δοχεία, δηλαδή, που λειτουργούσαν κατά προτεραιότητα ήταν ο χώρος των σπουδών ή ο χώρος του φεμινισμού για τις νεότερες, σε σχέση με το χώρο της σεξουαλικότητας για όλες. Στην περίοδο όμως της ζωής των χυναικών, που οριοθετείται από το τέλος των σπουδών (κάποτε και νωρίτερα), η οικογένεια αλλά και ο περίγυρος πιέζουν πλέον για χάμο. Ας εξετάσουμε πρώτα την αρχή των συκοινωνούντων δοχείων, έτσι όπως αναδεικνύεται στη ζωή των μεγαλύτερων στην ηλικία χυναικών.

Οι χυναίκες αυτές παντρεύτηκαν "από έρωτα", με το τέλος των σπουδών τους. Εκείνη την εποχή θεωρούν το χάμο σαν αυτονόητο δεδομένο, και τον επιστραχίζουν με την απόκτηση παιδιών. Η επιθυμία σταδιοδρομίας υποχωρεί εκ των πραγμάτων και εκκαταλείπεται για μεγάλα διαστήματα, κατά τα οποία οι εκχυμοσύνες, η έλλειψη βοήθειας και οι απαιτήσεις των συζύγων συντείνουν στο να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για μια υποτονική επένδυση στο επάγγελμα.

Είναι ενδιαφέρουσες δύο περιπτώσεις που ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία.

Η πρώτη αφορά μια χυναίκα που δεν παντρεύτηκε και της οποίας η σταδιοδρομία παρουσιάζει συνεχή πορεία. Σύμφωνα με δική της αξιολόγηση, ωστόσο, μια μακρόχρονη ερωτική σχέση υπήρξε ανασταλτικός παράγων στην εξέλιξή της, εφόσον στις εκάστοτε επιλογές της αποφασιστικό ρόλο έπαιζαν και ορισμένοι όροι

που έχετε εκείνος. Ο φεμινισμός φέρνει στη ζωή της νέες διαστάσεις
συχρότητας και δημιουργικότητας.

Η δεύτερη αφορά μια γυναίκα που εκκαταλείπει τις σπουδές όταν παντρεύεται, παρά
τις λαμπρές επιδόσεις. Με την ένταξή της στο φεμινιστικό κίνημα επανέρχεται
στη παλιά της επιθυμία να σπουδάσει και υποβιβάσει σε ηλικία σαράντα πέντε
ετών³⁵.

Είναι ενδιαφέρον ότι και στις δύο αυτές περιπτώσεις, όπως και στις υπόλοιπες
αυτής της κατηγορίας, η επιρροή του φεμινισμού αποδεικνύεται καταλυτική ως
πρός την ενεργοποίηση των απωθημένων επιθυμιών. Δημιουργεί σχήματα που
φέρνουν τις μεγαλύτερες αυτές γυναίκες, στη δεύτερη φάση της ζωής τους, πολύ
κοντά στις νεότερες, παρά τις ήδη κρυσταλλωμένες συνθήκες και τη μακρόχρονη
καθιέρωσή τους σε παραδοσιακά σχήματα. Στην προ-φεμινιστική περίοδο, σε σχέση
με την κατηγορία που εξετάζουμε, η ανάλυση δείχνει για τις γυναίκες που
σπούδασαν μια επιστροφή σε συντηρητικότερες θέσεις, καλύπτοντας το χώρο του
συλλετικού ρόλου. Αντίστοιχα, υποχωρεί η δραστηριότητα στον απαχορευμένο χώρο
του επαγγέλματος, ενώ η σεξουαλικότητα εντάσσεται μέσα στο χάμο, χάνοντας τον
απαχορευμένο χαρακτήρα της. Δεν φαίνεται να υπάρχει σύγκρουση εκείνη την
εποχή. Ωστόσο θα ήταν ενδιαφέρον να εστιάσουμε την προσοχή μας στον τρόπο που
γίνονται οι μετατοπίσεις των επενδύσεων από τον απαχορευμένο στο χώρο των

³⁵ Οι σπουδές των ενήλικων γυναικών δεν αποτελούν πλέον σπάνιο φαινόμενο
στις δυτικές κοινωνίες. Η περίπτωση αυτή εικονογραφεί με ενάρχεια την επιρροή
των κοινωνικο-ιστορικών παραχόντων σ' αυτό που ονομάζεται "γυναικεία κρίση": ο
S. Freud (1933) θεωρούσε τη γυναίκα των 30 ετών - αντίθετα από τον άνδρα της
ίδιας ηλικίας - ψυχικά άκαμπτη και ανίκανη για αλλαγή. "Η λίμπιντο έχει πάρει
τις τελικές θέσεις της και φαίνεται ανίκανη να τις ανταλλάξει με άλλες. Δεν
υπάρχουν μονοπάτια ανοιχτά για παραπέρα ανάπτυξη". σ. 92. Η C. Thompson (1941)
παραταύτα διαπίστωνε ότι: "... η θέση της σημερινής συζύγου που προσπαθεί να
ζήσει κατά τον παραδοσιακό τρόπο δεν μπορεί παρά να είναι ταυτόσημη με το
συνεχές στενέμα των ενδιαφερόντων της και δυνατοτήτων για ανάπτυξη." σ. 267.

επιταχών, καθώς επίσης και στον τρόπο με τον οποίο ο φεμινισμός ταραξίζει τα νερά και θέτει σε κίνηση τις διαδικασίες της αντίστροφης μέτρησης.

“ Δέν πήχα για μεταπτυχιακά, γιατί εκείνος δεν ήθελε ... Σκέφτομαι να πάω σε έναν οργανισμό, επεμβαίνει πάλι εκείνος. ‘ Θα έχεις οχτώωρο, δεν θα βλέπομαστε ποτέ’. Πιάει εχώ πίσω. Και εκεί ξαφνικά δεν με ενδιέφερε πια να δουλέψω την επιστήμη μου κι έπεσα στην άλλη θούμπα, να δουλέψω μαζί του. Ένα επαγγελματά θά ‘κανα, ας δουλέυα μαζί του, θα απέδιδα για μας. Γιατί εχώ χρήμα στο χέρι δεν είδα ποτέ. Χρόνια δουλέυα μέχρι που είδα ότι δεν πρόσφερα και τίποτα ιδιαίτερο, εκτός τη δουλειά ενός πολύ καλού και χρήχορου υπάλληλου ... Σταμάτησα δύο, τρία χρόνια να δουλεύω κι ασχολήθηκα με διάφορα πράγματα. Αλλά δε με έβχαζε ... Τελμάτωσα. ”

Ύστερα από μακρές διερχασίες φεμινιστικής συνειδητοποίησης η χυναίκα αυτή κινητοποιείται κι αρχίζει να δρα δημιουργικά. Είναι αξιοσημείωτη η τρίτη αλλαγή επαγγελματικού πεδίου.

“ Έκανα πράξη το θέμα δουλειά, γιατί κατάλαβα ότι την έχω ανάγκη, πέτυχε. Είναι πάνω από τρία χρόνια τώρα. Εξοντωτική δουλειά, αλλά είμαι πολύ ευχαριστημένη, σαν επαγγελματίας πια. Επαγγελματίας σκληρός, με την κόπωση ... την επαφή μου με τους άλλους επαγγελματίες, που με εκτιμούν πολύ ... Είναι μεχάλη ικανοποίηση για μένα το ότι έχω ένα επαγγελματά, το ότι βχάζω χρήματα. Ασφάλεια δεν έχω καμία, έχω όμως οικονομική ανεξαρτησία, είναι άλλο πράγμα. Δεν είχα ποτέ οικονομικό πρόβλημα, ούτε κι εκείνος λοχαριάζει τα λεφτά. Παρ’ όλη αυτά είναι άλλο πράγμα. Έχω επαγγελματική υπόσταση, έχει σημασία ... Στον τρόπο που λοβεύω τα λεφτά ... τά ‘νωθα δικά μου αλλά όπως βλέπω δεν ήταν ποτέ τα λεφτά μας. Βχάζω λεφτά αυτή τη στιγμή, το πληρώνω πολύ σκληρά, είναι

τη καθαρή αυτονομία. Κάποτε που του τό 'λεγα θύμωνα εκείνος, δεν μπορούσε να καταλάβει ... Φυσικά σα χυναίκα το πρόβλημα της ασφάλειας δεν τό 'χω λύσει. Δεν έχω συντάξιμα, παρ' όλο που δούλευα όλα αυτά τα χρόνια μαζί του, δεν ήμουνα δηλωμένη. Η μόνη ασφάλεια είναι η συζυγική μου σύνταξη. Εχω κανονικά θά 'θελα να πάρω διαζύγιο, κι ο λόγος που δεν το προχωρώ είναι αυτός. Και από τη δική του μεριά, και μέσα από τα αστεία βγαίνουν πολλά πράγματα. Έχει μια σχέση, κι αν χωρίζαμε πιθανόν να παντρευόταν, και μου λέει καμιά φορά "πώς να ξαναπαντρευτώ .... αβού έχω δεν μπορώ να σε εξασφαλίσω ; " και κατάλαβα και το τρελό του πράχματος, γιατί σκέπτομαι πως θα πεθάνει αυτός πρώτος. "

Λιχότερο ανασφαλής, με πολλά ωστόσο κοινά στοιχεία, είναι η μαρτυρία που ακολουθεί:

" Αποφάσισα να παντρευτώ μετά 2 χρόνια γνωριμίας, παρ' όλο που όταν αποφάσισα είχαν βγει στην επιφάνεια προβλήματα δικά του και του περιβάλλοντός του που ήταν ικανά, αν ήμουνα όπως τώρα, να μην έχω πάρει αυτή την απόφαση. Και μπήκα σ' άλλο κυκλώνα προβλημάτων που εμμέσως μπαίνανε στη σχέση μας, που με διέλυσαν ... Όταν παντρευτήκα, άρχισα να δουλεύω μαζί του. Δουλειά ρουτίνας. Παρ' όλο που είχαμε το ίδιο πτυχίο, εκείνος είχε το κύρος. Οι πελάτες με θεωρούσαν περίπου σαν κλητήρα. Πέρασαν χρόνια έτσι. Άδικα σπαταλούσα το χρόνο. Άρχισα να πάρω την απόφαση να ανοίξω δική μου δουλειά. Δεν το ήθελα στην πραγματικότητα, όλο το ανέβαλλα, ακόμη πίστευα ότι μπορούσαν να μου συμβούν συνταρακτικά πράγματα. "

Παρεμβαίνει η φεμινιστική εμπειρία.

" Ήταν μια τετραετία πολύ γεμάτη, καθοριστική για μένα, δηλαδή κάποια πράγματα που από χρόνια πριν υπήρχαν, ήταν σαν να πάτησα ένα κουμπί και μπήκαν σε μια τάξη χρήσιμα. Τρομερή αλλαγή στον εαυτό μου, ένα ξεκαθάρισμα με επιπτώσεις γενικότερες επαγγελματικές. Τόληψα πράγματα, έφυγα από το προηγούμενο γραφείο που πιεζόμουν ... ' Αρχισε η συμφιλίωση με τον εαυτό μου και αυτό φάνηκε στη δουλειά μου. Άνοιξα γραφείο δικό μου. Συμβιβάστηκα, είδα τα πράγματα ρεαλιστικά. Τη δουλειά μου την προσέχω, αλλά είναι εδώ και μερικά χρόνια που απολαμβάνω τη μελέτη ή που συγκεντρώνομαι. Και πριν, στο Πανεπιστήμιο πρέπει να τα κατέγραφα ... τώρα όμως έχω συνείδηση της δουλειάς μου, της επαγγελματικής είτε μελέτη είναι αυτό είτε πρακτική. Βέβαια αυτό μου δίνει και μian αυτοπεποίθηση, γιατί ξέρω ότι με ό,τι καταπιαστώ θα τα καταφέρω. Τότε που ήμουνα σκόρπια, έκανα και λάθη και είχα μεγάλη έλλειψη αυτοπεποίθησης ... Βέβαια προσωπικά παρ' όλο που συχνά είχα λόγους να χωρίσω, δεν το έκανα και από ανασφάλεια και από διάφορους φόβους κυρίως επαγγελματικούς. Δεν ήμουνα τακτοποιημένη πιστεύω, ήταν το θέμα το οικονομικό που ξεκίνησα καθυστερημένα, ώσπου τώρα να μπορώ να σταθώ στα πόδια μου, λειτούργησε αρνητικά στη σχέση μου με τους άνδρες και έξω και μέσα στο γάμο. Και στην απόφασή μου να παντρευτώ. Τώρα βέβαια έχω είμαι εδώ και οι άλλοι ξέρουν ότι δεν πρέπει να κάνουν ένα βήμα από κει που τό 'χω βάλει, με πολύ κόπο και πόνο για μένα - αυτό είναι θετικό για τη δική μου προσπάθεια ... "

Πρέπει να σημειωθεί ότι η αλλαγή που παρατηρείται και που φέρνει τη δημιουργική απασχόληση επιβεβαιώνει το άτομο γενικότερα και όχι μόνο στην επαγγελματική του ταυτότητα. Πάντα όμως η αλλαγή, για να πραγματοποιηθεί, πρέπει να κλονίσει τα θεμέλια των περιοριστικών δομών, που είχαν ισχύσει ως εκείνη τη στιγμή, έστω και αν τα ίδια τα άτομα δεν είχαν συνείδηση των περικλείσεών τους.

Περνώντας τώρα στη δεύτερη κατηγορία, το στοιχείο που διαφοροποιεί τις νεότερες γυναίκες από τις προηγούμενες είναι οι αντιλήψεις που χαρακτηρίζουν τη γενιά αυτήν, ιδιαίτερα όσον αφορά την οικονομική ανεξαρτησία και την ύπαρξη ενός προσωπικού επαγγελματικού χώρου. Τουλάχιστον αυτή τη θέση εξέφραζαν οι γυναίκες στο τέλος των σπουδών τους, μολονότι δεν προχώρισαν πάντα στην πραγματοποίηση των σκοπών τους αφού, οπισθοχωρώντας σε παραδοσιακότερες θέσεις, δέχτηκαν να παντρευτούν πολύ νωρίς. Η αναθεώρηση των προτεραιοτήτων, έτσι όπως διαφαίνεται από τις διηγήσεις, εικονογραφεί το "ανεπαισθήτως μ' έκλεισαν από τον κόσμο έξω". Πράγματι, παρατηρώντας την επαγγελματική εξέλιξη αυτών των γυναικών διαπιστώνουμε, όπως και στις προηγούμενες, επαγγελματική υποτονικότητα, ενώ η έγχρημη ζωή τους αποκτά κεντρική σημασία.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι γυναίκες αυτές διεκδικούν παρά ταύτα - αίτημα που απουσιάζει εντελώς από τους προβληματισμούς των μεγαλύτερων - στο κοινό σπίτι ένα χώρο δικό τους, όπου επιδίδονται σε μια επαγγελματική δραστηριότητα, κατά κανόνα υποβαθμισμένη και χωρίς σχέση με το αντικείμενο της επιστήμης τους. Ο χάμος τους, σύγχρονος στη μορφή, δίνει εξωτερικά την εικόνα μιας μεγάλης αλλαγής από το παραδοσιακό στερεότυπο και οπωσδήποτε φαντάζει διαφορετικός από την οικογενειακή εμπειρία των παιδικών τους χρόνων. Αυτό ισχύει τόσο για τις γυναίκες όσο και για τους άντρες τους, όπως απόφαση και των δύο είναι η δημιουργία μιας σύγχρονης σχέσης, μέσα όμως στο σχήμα του χάμου. Γιατί και σ' αυτή την κατηγορία των γυναικών δεν αμφισβητείται το αναπόφευκτο του θεσμού.

" Είναι πιο πολύπλοκα τα πράγματα. Όταν γνωριστήκαμε, ήμασταν "ίσοι" ως προς το είδος της απασχόλησης και ως προς τα οικονομικά. Όταν τελειώσαμε τις σπουδές, οι δυνατότητες εργασίας ήταν αρκετά διαφορετικές. Στις αποφάσεις μου δεν ήταν άσχετο το γεγονός ότι δεν θα αντιμετώπιζα να φύγω στην επαρχία λόγω

της σχέσης μου. Όταν παντρευτήκαμε, ξεκίνησε η ιστορία της ετεροαπασχόλησης με όλη την ψυχολογία της. Δηλαδή δούλευες μεν, αλλά επειδή έψαχνες και κάτι άλλο δεν το έκανες και πολύ επαγγελματικά ... Δεν ήμουνα στην ακραία κατηγορία των χυναικών που παντρεύονται και συντηρούνται τελείως από τον άντρα τους, αλλά οπωσδήποτε υπήρχε δυσφορά. Επειδή η σχέση μας ήταν καλή, αυτά παίζαν το ρόλο τους και την υπονομεύσανε έμμεσα και υπόχεια, χωρίς να είναι στις προθέσεις του ενός ή του άλλου. Είχαμε κοινό ταμείο και τραβούσε ο καθένας όσα χρειαζόταν. Βέβαια εγώ είχα μια μεχάλη ευαισθησία σ' αυτό το θέμα ... Υπότε σιχά σιχύ κατά κάποιο τρόπο βρέθηκα σε μια περίεργη κατάσταση. Εκείνος υπεραπασχολημένος, και εγώ με όλα τα εξωτερικά χωνωρίσματα της συζύχου και νοικοκυράς, η οποία κάθεται στο σπίτι ως ετεροαπασχολούμενη. Εγώ δούλευα σπίτι, αποχαιρετούσα τον καθό μου το πρωί, τον υποδεχόμουνα το μεσημέρι, ήταν η επαφή μου με τον εξωτερικό κόσμο. Ήταν τότε η μεταπολίτευση. Κάποια μέρα αντιλαμβάνομαι ότι εγώ δεν ζω, δεν ανήκω πουθενά, όλα αυτά τα πράγματα τα ζω έμμεσα ... Δεν είχα να πολεμήσω με μια χυδαία περίπτωση φαλλοκρατίας, οπότε και η εξέχερση είναι πιο εύκολη. Ήταν σαν ένα πράγμα που σιχά-σιχά χωνόμουνα μέσα του χωρίς να το καταλαβαίνω κι εγώ η ίδια, και χωρίς να μπορώ να εντοπίσω ένα συγκεκριμένο εχθρό εναντίον του οποίου να στραφώ ... Γιαυτό οι χυναίκες δεν μπορούν να βγούν από το τέλμα. Βέβαια θα έπρεπε να είχα επιδιώξει τότε, κι αυτή είναι η κριτική που κάνω στον εαυτό μου, να είχα βρεί μια δουλειά οποιαδήποτε και να είχα βχει απ' το σπίτι. Δεν το έκανα ... Ένα πράγμα πάντως πολύ σημαντικό εκείνα τα χρόνια που εξισορροπούσε τη μοναξιά, λόγω έλλειψης επαγγέλματος, και το κλείσιμο στο σπίτι, ήταν η "κίνηση για την Απελευθέρωση", που ξεκίνησε ακριβώς εκείνο το καλοκαίρι ... Ήταν τα κομμάτια του puzzle. Γινάινοντας στην κίνηση, άρχισαν να παίρνουν νόημα κάποιες εμπειρίες ... "

Το κλίμα που μεταδίδει η μαρτυρία είναι βαρύ ... Πράγματι η φαινομενικά μεγαλύτερη επιτρεπτικότητα και οι προοδευτικές αντιλήψεις παχιδεύουν τη νέα γυναίκα σε μια πραγματικότητα που την καθησυχάζει και την ακινητοποιεί ταυτόχρονα. Η ψευδαισθήση της ελεύθερης επιλογής, της μη αναγκαστικής υποταχής στο φυλετικό ρόλο, επικαλύπτει τη λανθάνουσα απαχόρευση ως προς τη δική της σταδιοδρομία.

Η νέα γυναίκα υποχωρεί στον επαγγελματικό και κοινωνικό χώρο, ενώ διοχετεύει μεγάλο μέρος του δυναμικού της στην οικιακή απασχόληση, χωρίς να το συνειδητοποιεί πλήρως. Είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ εξακολουθεί να ερχάζεται συμπαρασύρει το επάγγελμά της στη διαδικασία υποχώρησης, μέσα στο σπίτι.

Η μετατόπιση από τους χώρους που ορίζονται ως ανδρικοί προς εκείνους της φυλετικής επιταχής επιτελείται ερήμην του υποκειμένου. Ωστόσο πρέπει να σημειώσει κανείς και την ύπαρξη της αντίστροφης φοράς, στον μόλις αποκαλυπτόμενο χώρο του φεμινισμού. Εδώ η κίνηση πηχάινει ενάντια στις απαχορεύσεις.

Στο παραπάνω παράδειγμα φαίνεται η έμφαση που είχε δοθεί στην αναγκαιότητα ενός προσωπικού εισοδήματος, έστω και ανεπαρκούς. Το γεγονός και μόνο της ύπαρξής του αποτελούσε συμβολική εγχύση προοδευτικότητας. Έχοντας τηρήσει τους τύπους, τα "αναγκαία" οικιακά καθήκοντα επιτελούνται χωρίς ιδιαίτερη αίσθηση κινδύνου.

Μια ακόμη μαρτυρία θέτει το πρόβλημα αυτό.

“ Τελείως στα τυφλά και ενστικτωδώς από το γυμνάσιο διαβαζα Beauvois, χωρίς όμως να καταλαβαίνω πολλά. Εγώ τό 'χα όμως πιστέψει ότι η οικονομική ανεξαρτησία στη γυναίκα είναι το άλφα και το ωμέγα, ήταν ιδέες τότε που πίστευα. Το πίστεψα με μανία αυτό και το θεωρούσα ότι από κει θά' ταν η λύση όλων μου των προβλημάτων ... ”

Όμως, και αυτό διαφοροποιεί ποιοτικά τη δεύτερη κατηγορία των νεότερων γυναικών από τις μεγαλύτερες, υπάρχει από την αρχή ήδη του γάμου η αίσθηση μιας μεγάλης αποστέρησης για την έλλειψη επαγγελματικής πραγμάτωσης, παρ' όλο που οι ίδιες την εποχή εκείνη δεν είχαν πλήρη επίγνωση των λόγων της δυσφορίας, που τους προκαλούσε αυτή η αποστέρηση. Επικαλούντο βέβαια τις αντικειμενικές δυσκολίες -- δυσκολία εξεύρεσης δουλειάς, οικονομική πίεση, διαπροσωπικές δυσκολίες του ζευγαριού -- ως πιθανές ερμηνείες της κατάστασής τους. Σήμερα όμως, κοιτάζοντας πίσω, οι γυναίκες αποτιμούν διαφορετικά και θεωρούν ως αιτία της διάχυτης δυσφορίας τους την αναγκαστική υποχώρηση στις θέσεις του παραδοσιακού γυναικείου ρόλου, συγκαλυμμένου από την επίφαση της προοδευτικότητας.

Η αίσθηση του ανικανοποίητου μαζί με τα προβλήματα στις διαπροσωπικές σχέσεις, που γίνονται όλο και πιο αποπνικτικά, οδηγούν τις γυναίκες της δεύτερης κατηγορίας σε μian ήδη γνωστή απόφαση, τις μεταπτυχιακές σπουδές.

Πρόκειται γι' αυτές τις γυναίκες που θα κάνουν τις σπουδές τους με επιτυχία στο εξωτερικό, χωρίς τις συναισθηματικές δυσκολίες του προηγούμενου κεφαλαίου.

Η γυναίκα, έχοντας πλέον επιτελέσει το κοινωνικό της καθήκον και με νομιμοποιημένη τη σεξουαλικότητά της, τολμά να διεκδικήσει τον απαγορευμένο

χώρο των ανώτερων σπουδών. Η ανάγκη της να κινητοποιήσει το σύντροφό της δεν αποτελεί πράξη συζυγικής φιλοδοξίας, όπως συχνά έχει ερμηνευτεί το φαινόμενο. Δεν πρόκειται εδώ για τη γνωστή εικόνα των δυναμικών εκείνων χυναικών, που η σπαχόρευση προσωπικής πραγματώσης τις αναγκάζει να διοχετεύσουν το πλούσιο δυναμικό τους σε φιλόδοξες προσδοκίες για την επιτυχία του συζύγου των. Η ανάγκη αυτή δεν εκφράζει ούτε αλτρουισμό, έστω κι αν η ίδια τη χυναίκα ερμηνεύει κάποτε μ' αυτό τον τρόπο τις πράξεις της.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στις περιπτώσεις που εξετάζουμε, οι χυναίκες πληρώνουν οι ίδιες την παραμονή τους στο εξωτερικό με υποτροφίες ή δικά τους χρήματα.

Έχω δείξει πως η κινητοποίηση του συζύγου - χειρισμός ασυνείδητος στο μεγαλύτερο μέρος του - είναι αναγκαία σαν μία επιπρόσθετη προφύλαξη. Αγενός εξασφαλίζει την κοινωνική ανοχή για ανώτερες σπουδές, εφόσον η πρωτοβουλία φαίνεται να ανήκει σ' εκείνον, ενώ η χυναίκα ακολουθεί τις προτεραιότητές του, επωφελούμενη δευτερευόντως των δυνατοτήτων που της προσφέρονται. Αγετέρου προφυλάσσεται από τον ανταγωνισμό με τον ίδιο το σύζυγο, εξασφαλίζει δηλαδή την δική του ανοχή. Παρενθετικά αναφέρω ότι παρόμοιοι λόχοι ισχύουν και στην περίπτωση χυναικών που έχουν ένα μόνιμο δεσμό, εκτός σχήματος χάμου δηλαδή.

Για να επανέλθουμε, λοιπόν, στο προηγούμενο παράδειγμα, στην περίπτωση που η νέα χυναίκα αγνοώντας τις προσδοκίες του περιβάλλοντος θα παρέλειπε τους αναγκαίους ελιχμούς, που απαιτεί η πολύπλοκη πραγματικότητα της ασυμμετρίας των φύλων, θα έβαζε το προχώρημά της σε κίνδυνο ή πάντως θα το καθιστούσε ιδιαίτερα δύσκολο, όπως συνέβαινε παλαιότερα με τις χυναίκες της πρώτης κατηγορίας.

Ωστόσο, υπάρχει μία ακόμα σημαντική διάσταση, που δεν πρέπει να μας διαφεύγει. Οι ελιχμοί αυτοί, μέσα στη δεδομένη συγκυρία, απομακρύνουν προσωρινά το άτομο από τον επαγγελματικό χώρο. Με μια νομιμοποιημένη κοινωνικά επιθυμία βελτίωσης, αναβάλλεται η αναμέτρηση με τις απαιτήσεις της σταδιοδρομίας.

Στη γενική εικόνα της ιεραρχίας των απαχορευσεων, οι ανώτερες σπουδές αποτελούν παράπτωμα λιχότερο σοβαρό από την πλήρη επαγγελματική απασχόληση, ιδιαίτερα όταν εντάσσονται στο πλαίσιο του χάμου, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις που αναλύουμε.

Για να ανακεφαλαιώσουμε. Η κίνηση των ανταλλαγών στα συκοινωνούντα δοχεία παίρνει το εξής σχήμα: σταμάτημα στο πρώτο δίπλωμα - χώρος απαχορευμένος -, οπισθοδρόμηση στο χώρο του χάμου, ενεργοποίηση του συζύγου για ανώτερες σπουδές, πράγμα που επιτρέπει, υπό την αιχίδα του, τη νέα πρόσβαση της χυναίκας στον απαχορευμένο χώρο και σε ανώτερο επίπεδο αυτή τη φορά.

“ Εχώ ήθελα πάντα να πάω έξω να κάνω κάποιες σπουδές. Έφερα βαρέως τα πέντε χρόνια μου στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Δεν το είχα ζητήσει απ’ τους δικούς μου, ούτε από τον άντρα μου. Βέβαια άρχισα να συζητάω πολύ μαζί του ... Τον έπεισα ... ”

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η παρακάτω μαρτυρία:

“ Φύγαμε μαζί για έξω ... Εχώ αυτό το διάστημα βούλεψα πάρα πολύ, πήρα ένα καλό πτυχίο, θεωρητικά πήρα έναν από τους δύο επαίνους που δόθηκαν σ’ όλη τη σχολή. (χέλιο). Τού ‘δωσα και κατάλαβε, έκανα ταξίδια, έφερα και το παιδί εδω από τα Χριστούγεννα μέχρι τον Ιούλιο που τέλειωσα και είχα την ελευθερία να

κάνω ταξίδια, να γνωρίσω λίγο χώρο χώρο. Και ήταν ο χρόνος που αισθάνθηκα ότι πραγματικά έμαθα πολλά για τον εαυτό μου. "

Η στρατηγική που περιχρόψαμε έχει πολλαπλούς στόχους, ακριβώς επειδή ανήκει στο ευρύτερο σύστημα των ανταλλαγών. Ένας από αυτούς μπορεί να είναι και η προσπάθεια να αποτραπεί μιά κρίση στις σχέσεις του ζευγαριού.

Πολλές φορές όμως η προσπάθεια οξυχόνωσης του χάμου με το άνοιγμα σε καινούριους τύπους και νέα ενδιαφέροντα αποδεικνύεται ανεπιτυχής. Συχνά το ζευγάρι βιώνει την επιστροφή του στην καθημερινότητα και μαζί στις πιέσεις του οικογενειακού περιβάλλοντος - διάσταση που είχε προσωρινά παραμεριστεί - ως ανυπόφορα ασφυκτική και επισπεύδει το διαζύγιο.

" Όταν χωρίσαμε, εχώ αντιμετώπισα την ίδια ρουτίνα, προβλήματα δουλειάς, μετά από τη χεύση την εκπληκτική σ' έναν τομέα που με ενδιέφερε. Γυρίσαμε μια Πέμπτη και την Παρασκευή εκείνος έτρεχε στη δουλειά του και χω βρέθηκα σ' ένα σπίτι που ήταν κλειστό ενάμιση χρόνο, πάλι ο ίδιος ρόλος. Όλα τα επωμίσηκα και τρελάθηκα βέβαια, κι ο άλλος έφευγε για τη δουλειά του ... Σε τέσσερις-πέντε μήνες ήταν ανοιχτή η κρίση πια ... αρχίσαμε το διαζύγιο ... Τότε εχώ έπαθα κάποια κρίση αναπνευστική, γιατί είχα πάντα προβλήματα αναπνευστικά και μου μείνανε κάτι δέκατα. Όλοι οι γιατροί μου είπαν ότι δεν έχουν σχέση με το αναπνευστικό, τώρα ψυχολογικά ήταν, δεν ξέρω ... "

Είναι ενδιαφέρουσα η επανάληψη στη μαρτυρία που ακολουθεί:

“ Όταν γυρίσαμε από τις σπουδές, προσπαθήσαμε πάλι εδώ να ζήσουμε μαζί. Κανά - δύο χρόνια. Στο τέλος δεν πήγε το πράγμα. Από τη μία έπρεπε να είμαι απελευθερωμένη και από την άλλη έπρεπε να παίζω όλους τους ρόλους τους παραδοσιακούς ξαφνικά. Και ταυτόχρονα να προσπαθώ να κάνω τη δουλειά μου ... Δεν μπορούσα με κανένα τρόπο να προσαρμοστώ. Είχε βρει μία δουλειά η οποία τον έκανε και υπέφερε πάρα πολύ, δεν του άρεσε καθόλου, ήταν μόνο για οικονομικούς λόγους εκεί. Για να ισοφαρίσει την καταπίεση, έτρεχε από το πρωί μέχρι το βράδυ στα συνδικαλιστικά. Εγώ δεν ήθελα να έχω καμία σχέση με αυτά γιατί αισθανόμουν ότι και τα δύο με καταπίεζαν άμεσα πια, γιατί δεν δίνει χρόνο στο σπίτι, δεν δίνει χρόνο στο παιδί ... Δηλαδή ο γάμος κάπου μας έκοβε τα φτερά. Κι υποφέραμε. Κι αυτό είχε σκοτώσει και τον ερωτισμό μεταξύ μας. Ενώ ήμασταν ερωτευμένοι, εγώ τουλάχιστον αισθανόμουν ότι δεν μπορούσα να χαρώ τη σχέση πια ... ”

Θεωρώ ότι η απόφαση διαζυγίου που συμπίπτει με την επιστροφή δεν είναι παρά η ωρίμανση της αίσθησης αποστέρησης (frustration) που χαρακτήριζε τους γάμους αυτούς από πολύ νωρίτερα. Η επιθυμία ενός εναλλακτικού τρόπου ζωής, αίτημα των γυναικών αποκλειστικά, περνώντας από διαδοχικές φάσεις αναζήτησης οδήγησε μοιραία στη διάλυση του γάμου.

Η στρατηγική των ανταλλαγών, με την υποχώρηση στο φυλετικό ρόλο και την αντισταθμιστική ενεργοποίηση του συζύγου για μεταπτυχιακά, αποδείχτηκε ανίκανη να αποτρέψει την κρίση στις σχέσεις του ζευγαριού.

Με το ίδιο πρίσμα των ανταλλαγών, θα έπρεπε ως ένα βαθμό να αντιμετωπιστούν και οι εγκυμοσύνες, που “συμπίπτουν” με τη δημιουργική και προνομιούχο περίοδο μεταπτυχιακών σπουδών, ερμηνευόμενες δηλαδή ως νέες στρατηγικές

οπισθοχώρησης στο φυλετικό ρόλο. Γιατί πώς αλλιώς θα μπορούσε να ερμηνευτεί το γεγονός ότι στην πλειοψηφία τους οι εχκυμοσύνες αυτές, που ανακόπτουν και αναβάλλουν την επιθυμία των σπουδών, κατατάσσονται στην κατηγορία "των λαθών" ή πάντως της επικράτησης μιας επιθυμίας εκτός λογικών ορίων, εκτός των ορίων που επιτρέπουν οι αντικειμενικές συνθήκες της εποχής³⁶,

" Πήγαμε για μεταπτυχιακά. Τον πρώτο χρόνο ήταν ωραία. Σπουδάζαμε και οι δύο, ήμουνα πολύ ευχαριστημένη. Μετά έμεινα έγκυος, γιατί εκείνος τό 'θελε πολύ. Δεν βλέπω γιατί τό 'κανα. Όπως σπούδασα, όπως παντρεύτηκα, έτσι έκανα παιδί."

Είναι ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι οι κινήσεις ανταλλαγής, στους χώρους που έχουμε περιγράψει, αν και υπακούουν σε εσωτερικές ανάγκες, ανάγκες ψυχικής εξισορρόπησης της γυναίκας κάτω από το φόβο της παράβασης, δεν παίρνουν πάντα τη μορφή δικής της επιθυμίας, ακριβώς επειδή εκφράζουν μορφές κοινωνικής πίεσης που συχνά πηγάζουν από σημαντικά πρόσωπα του περιβάλλοντος, τους γονείς ή τον άντρα, διακριτικούς έστω φορείς της απαγόρευσης.

³⁶ Έχω ήδη αναφέρει, στη Μεθοδολογία, ότι το θέμα της μητρότητας δεν περιλαμβάνεται στην ανάλυσή μου. Η σύντομη αναφορά του, εδώ, είναι απλώς ενδεικτική ορισμένων "συμπτώσεων" που επ' ουδενί λόγω κρίνονται επαρκείς για μια πλήρη ερμηνεία. Δικαιολογείται μόνο χάρη στη συνάφεια που παρουσιάζει με την προβληματική των ανταλλαγών. Θα ήθελα να αναφέρω, ωστόσο, ότι τα τελευταία χρόνια πολλοί συγγραφείς αναδεικνύουν τις απαγορεύσεις που πλήττουν τον τομέα της γυναικείας δημιουργικότητας σε σχέση με τη μητρότητα. Ξεκινώντας από τις *Mythologies* του R. Barthes (1957), που επισημαίνει τη συσχέτιση αυτή στον τύπο της εποχής (σ.56), παραπέμπω στο δοκίμιο της A. Jardine (1986) για τον "φεμινιστικό μύθο αυτή τη φορά : το μωρό έναντι του βιβλίου", που εικονογραφείται από τη φράση της Beauvoir : "ποτέ δεν μετανόησα που δεν απέκτησα παιδιά, εφόσον αυτό που ήθελα να κάνω ήταν να χράω", σ. 90. Τέλος, επισημαίνω το ενδιαφέρον δοκίμιο της S. Suleiman (1985), σχετικά με τη μητρότητα και τις απαγορεύσεις που αναστέλλουν τις γυναίκες συγγραφείς.

“ Η περίοδος των μεταπτυχιακών είναι θετική, δηλαδή την αντιμετωπίζω σαν θετική περίοδο, εντέλει, της ζωής μου. Αλλά τότε, όπως τη ζούσα, τη ζούσα πολύ δύσκολα, με δύο βρέφη, χωρίς δουλειά ... Δύσκολη ζωή καθημερινά, αφάνταστα κουραστική, κυρίως σωματικά. Ένας όγκος από πράγματα τα οποία είχα να βγάλω πέρα και δεν μπορούσα ... Έκανα σπουδές όταν πρωτοπήγαμε έξω, τότε ξαφνικά έμεινα έγκυος στο πρώτο. Μετά από τη χέννηση του δεύτερου συνέχισα. Γιατί δεν ήθελα να το βάλω κάτω, έβλεπα ότι με παίρνανε τα πράγματα και με αναποδοχυρίζανε. Και είπα όχι, κάτι πρέπει να κάνω να μην υποκύψω ... Εκείνος ήταν ευχαριστημένος μ' αυτά που έκανε, του άρεσε. Και δεν αισθανόταν αυτό το πρόβλημα. Δεν ήταν βέβαια αδιάφορος και απαθής. Όταν χύριζε, έπαιζε με τα παιδιά, αλλά βέβαια δεν είχε όλη αυτή την καθημερινότητα και τη φροντίδα που είχα εγώ, φροντίδα πάσης φύσεως. ”

Παρ' όλο που οι δύο νέες διαστάσεις - σπουδές και τεκνοποίηση - βιώνονται ταυτόχρονα και από τον εκάστοτε σύντροφο είναι, νομίζω, αναμφισβήτητο ότι δεν αποτελούν τομή στη δική του επαγγελματική εξέλιξη.

Αντίθετα, για την αξιολόγηση της σταδιοδρομίας των γυναικών, η συγχρονική ανάλυση του υλικού φανερώνει απροσδόκητες συσχετίσεις μεταξύ γεγονότων που η κλασική προσέγγιση αδυνατεί να ερμηνεύσει.

Γιαυτό άλλωστε και μιλώντας για το επάγγελμα, η αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων μας ανάγκασε να επιστρέψουμε στο θέμα των σπουδών όπως και να θίξουμε το θέμα της εγκυμοσύνης. Στο όνομα της ίδιας λογικής, θεωρώ ότι η εικόνα δεν είναι πλήρης, αν δεν εξετάσουμε έναν ακόμη χώρο, το χώρο του φεμινισμού.

Πράγματι, η περίοδος στην οποία αναφερόμαστε συμπίπτει χρονικά, για την κατηχορία των νέων χυναικών που παντρεύτηκαν πριν γίνουν φεμινίστριες, με μια εποχή που το κίνημα βρισκόταν στο απόγειό του. Οι ιδέες του φεμινισμού προκαλούν βαθιές ανακαταστάξεις και επηρεάζουν την κοινωνική υπόσταση άμεσα όσο και έμμεσα, στο εξωτερικό όπου βρίσκονται και σπουδάζουν το νέο ζευγάρι. Στους φοιτητικούς χώρους, ιδιαίτερα, ο προβληματισμός αυτός αποτελεί αρχονικό μέρος της ζωής του Πανεπιστημίου. Είναι λοιπόν αξιοσημείωτο ότι οι αναφορές στο θέμα του φεμινισμού, εκείνης της περιόδου, μαρτυρούν περισσότερο ένα γενικό προοδευτικό ενδιαφέρον, παρά επιθυμία για ενεργό ένταξη στο κίνημα. Στις μαρτυρίες εκκωράζεται μια ιδιαίτερη σχέση με το φεμινισμό, βιωμένο όμως ως ενδιαφέρουσα θεωρία που δεν τις αγγίζει βαθύτερα.

Ορισμένες αναφορές επιβεβαιώνουν, ωστόσο, την ύπαρξη ενός δεύτερου επιπέδου, που δρα παράλληλα με το αποστασιοποιημένο πρώτο αυτό επίπεδο.

“ Όταν πήγαμε έξω ό,τι έβρισκα, ό,τι έβλεπα, χυναικείο έντυπο, brochure, τα μάζευα και τα έβαζα σ’ ένα ντοσιέ, όπου μάζευα όλα τα χαρτικά που με ενδιέφεραν, ο,τιδήποτε έχχαφα, χωρίς να ξέρω τι έκανα. Όταν γύρισα και μετά από άλλες διαδικασίες, μπλέχτηκα με το χυναικείο κίνημα και έτσι ασχολήθηκα και δούλεψα και ξαφνικά βρήκα μέσα στο αρχείο μου αυτό το χυναικείο υλικό και λέω, κοίταξε να δείς, δεν τό’ ξερα καν ότι το είχα, τελείως ενστικτώδικα λειτούργησα. ”

Πολύ αρχότερα και μέσα σε εντελώς διαφορετική συγχυρία, η δυναμική των εξισορροπήσεων θα επιτρέψει τη συνειδητοποίηση της λανθάνουσας έλξης, που θα επιστραχιστεί με την ενεργό, πλέον, συμμετοχή στο κίνημα.

Την εποχή των μεταπτυχιακών σπουδών, που εξετάζουμε εδώ, ο φεμινισμός φαίνεται να λειτουργεί δια της όσμωσης, ως γενικευμένη πρόταση της περιρρέουσας ατμόσφαιρας και όχι ως συγκεκριμένη δυνατότητα ενεργούς συμμετοχής. Σ' αυτό το σημείο και σε σχέση με την αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η συσχέτιση του φαινομένου με το σύστημα των ανταλλαγών. Προτείνω λοιπόν την εξής ερμηνεία: σ' αυτή την περίοδο, η παράδοση των μεταπτυχιακών σπουδών απαιτεί μεγάλη ψυχική επένδυση, έτσι ώστε να μην επιτρέπεται το άνοιγμα ενός καινούριου απαγορευμένου και ύρα απειλητικού μετώπου, και μάλιστα σε μια εποχή που η ισορροπία του ζευγαριού βιώνεται ως ιδιαίτερα εύθραυστη. Οι πληροφορίες καταχράζονται, η ένταξη όμως αναβάλλεται για αργότερα, μετά την επιστροφή στην Ελλάδα, όταν οι καιροί θα είναι πιο ευνοϊκοί.

Η τρίτη ομάδα αποτελείται από γυναίκες που αφομοίωσαν νωρίτερα από τις προηγούμενες τις ιδέες για την απελευθέρωση του φύλου τους και εντάχθηκαν πριν το γάμο τους στο φεμινιστικό κίνημα. Πρόκειται για τις νέες εκείνες γυναίκες, οι οποίες μεθάλωσαν μεν παραδοσιακά, ενηλικιώθηκαν όμως σε μιαν ατμόσφαιρα σύγχρονου προβληματισμού, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις αξίες της οικονομικής ανεξαρτησίας, που θέλουν τη γυναίκα ισότιμο με τον άνδρα μέλος στην οικογένεια.

Με κεντρικό άξονα της ζωής τους την πραχμάτωσή τους ως άτομα και με απαραίτητη προϋπόθεση την οικονομική ανεξαρτησία, οι γυναίκες αυτές επενδύουν σημαντικό μέρος του δυναμισμού τους στην επαγγελματική επιτυχία. Ωστόσο η εικόνα που παρουσιάζει η καριέρα τους απέχει πολύ από την αντίστοιχη αντρική. Όπως επανειλημμένα τόνισα..., η εξέλιξή τους παρουσιάζει το γνωστό σχήμα των

παράλληλων δραστηριοτήτων, μια δυσνόστατη δηλαδή λύση, βιοποριστικού επαγγέλματος και επιστημονικής δράσης.

Ο χώρος της Ανάγκης και ο χώρος της Επιθυμίας.

Αξίζει να επιμείνουμε περισσότερο στην περιγραφή αυτού του σχήματος, επειδή το βρίσκουμε να επαναλαμβάνεται και με τις άλλες χυναίκες της έρευνας, μετά την προσχώρησή τους στο φεμινισμό.

Πρόκειται για μια ταυτόχρονη επένδυση χρόνου, ενδιαφέροντος και προσπάθειας σε περισσότερους από έναν τομείς, με υψηλής ποιότητας απόδοση σε όλους, συν την παράλληλη φεμινιστική δραστηριότητα.

Το γεγονός ότι οι νέες αυτές χυναίκες λειτουργούν αποτελεσματικά, σε πολλά "επαγγέλματα" ταυτόχρονα, έχει και θετικές και αρνητικές πλευρές. Θετικές εφόσον αναγνωρίζονται στον εκάστοτε επαγγελματικό τους χώρο και αποδεικνύονται ικανές να καλύψουν επαρκώς τις βιοποριστικές τους ανάγκες. Όμως οι πολλαπλές ασχολίες, εκτός ότι τις εξαντλούν, εμποδίζουν τις ψυχικές και πνευματικές επενδύσεις να εστιαστούν σε ένα μόνο χώρο, σε μία σταδιοδρομία που θα εξασφάλιζε επαγγελματική επιτυχία για την οποία δεν στερούνται τα προσόντα.

Ο μηχανισμός της διάσπασης λειτουργεί, δηλαδή, τελικά σαν φρένο, που μειώνει το ρυθμό εξέλιξης, έτσι ώστε η επιτυχία να μην ξεπερνά τις δυνατότητες της ψυχικής αντοχής. Η είσοδος στον απαγορευμένο χώρο του επαγγέλματος ελέγχεται και πάλι από στρατηγικές που μετριάζουν την απειλή για Παράβαση.

Σύμπτωμα του ίδιου φόβου είναι και η αξιολόγηση που οι ίδιες κάνουν για την κοινά αποδεκτή επιτυχία τους, στον εκάστοτε τομέα. Όπως νωρίτερα συνέβαινε με τις σπουδές τους, έτσι και τώρα οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες, που έχουν σχέση με το βιοπορισμό, χαρακτηρίζονται ως άνευ σημασίας, σχεδόν σαν να μην υφίστανται στο χώρο και στο χρόνο. Υποτιμώνται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αναφέρονται παρεμπιπτόντως και τότε ακόμα να αξιολογούνται ως κοινότυπες.

” Έχω τα τελευταία χρόνια δεν δουλεύω, και κάνω ιδιαίτερα μαθήματα ... συνδύαζα ιδιαίτερα που μου άφηναν ελεύθερες ώρες και πηχαινοερχόμουν. Για δύο χρόνια προετοίμαζα μια δουλειά στην επαρχία, ήταν δύσκολο αυτό το άλμα. Πηχαινοερχόμουν δύο χρόνια, καθόμουν δέκα μέρες στο ξενοδοχείο και άρχισα να έχω σχέσεις με την επαρχία. Ήθελα να ενσωματωθώ. Τρομερή εμπειρία για μένα. Δούλεψα έχοντας επαφή μ' αυτούς τους ανθρώπους. Μετά ήρθε η εχκμοσύνη και σταμάτησα ... Έχω βγάλει ένα βιβλιάρκι... (χέλιο)... ήταν πάντα μερική απασχόληση, θα ασχοληθώ περισσότερο μ' αυτό. Δεν θέλω να πω ότι είναι κάτι σπουδαίο. Πάντα μου άρεσε η ποίηση, κάτι όμως με μπλοκάρει ακόμα και τώρα τελευταία. Έκανα και κάτι άλλο, τώρα λάθος ήταν, σωστό, δεν ξέρω, δεν είμαι σίγουρη, ήέω δεν πάω να ξανασπουδάσω ; ... Μπήκα στη σχολή σαν πτυχιούχος ... ”

Εικονοχραφούνται με ενάρχεια τόσο ο κατακερματισμός των επαγγελματικών και άλλων δραστηριοτήτων όσο και η αυστηρή τους αξιολόγηση. Η επένδυση χρόνου για την προετοιμασία μιας επαγγελματικής δραστηριότητας, άλλης από αυτήν που την είχε απασχολήσει επιστημονικά ως τώρα, συμπίπτει με μια έντονη βιοποριστική απασχόληση, μαθήματα ξένης γλώσσας. Παράλληλα αναφέρεται και το “βιβλιάρκι”.

Διασταυρώνοντας πληροφορίες από άλλα σημεία της ιστορίας της, βλέπουμε ότι τα "ιδιαίτερα" είναι πανεπιστημιακού επιπέδου, το "βιβλιαράκι" είναι μια αξιολογημένη λογοτεχνική δουλειά, ενώ το επαρχιακό πείραμα αποδεικνύεται πλούσιο σε προοπτικές. Παρ' όσα αυτά η αξιολόγηση του εαυτού της παραμένει αρνητική.

"... Εχώ τα τελευταία χρόνια δεν δουλεύω ..."

Η αντίφαση αυτή, που συχνά επαναλαμβάνεται στις διηγήσεις, επίουθενί λόγω πρέπει να θεωρηθεί ως μετριοφροσύνη, ούτε ακόμα ως ανεδαφική ή λανθασμένη τοποθέτηση. Αντίθετα, θα πρέπει να ερμηνευτεί ως συμπληρωματικό σκέλος ενός συστήματος που περικλείει τόσο το βιοπορισμό όσο και τη φιλοδοξία επιτυχίας στον επιστημονικό τομέα, αυτόν της Επιστήμης δηλαδή.

Όμως το περιεχόμενο της επιτυχίας, για τις γυναίκες της έρευνας, δεν ορίζεται με τους όρους της κλασικής αντρικής σταδιοδρομίας, οικονομικά ανταλλάγματα, προσωπική προβολή, κ.ά. Συνεπώς με τις αντιεραρχικές, αντι-καταναλωτικές αξίες, η έννοια της επιτυχίας έχει χι' αυτές ένα άλλο περιεχόμενο, που είναι η σχέση ανάμεσα στην πρόθεση δημιουργίας και τη δυνατότητα πραγμάτωσής της.

Εδώ όμως, στον επαγγελματικό χώρο, οι γυναίκες έρχονται αντιμέτωπες με τους ανταγωνιστικούς κανόνες, που διέπουν τις συναλλαγές της ανδροκρατικής κοινωνίας, για τους οποίους κανείς δεν τις προετοίμασε³⁷. Αντίθετα, από τα πιο τουφερά χρόνια, η αχωχή τους καλλιέρχησε ακριβώς αυτή την αδυναμία να ανταπεξέλθουν σε απαιτήσεις τέτοιου είδους. Η πραγματικότητα, επομένως,

³⁷ Βλ. K. Standley, B. Soules (1974). Η B. Milwid (1983), εξάλλου, αναγνωρίζοντας την επιβαρυνόμενη ψυχολογική πραγματικότητα των γυναικών που παραβιάζουν τα "ανδρικά" επαγγέλματα, θεωρεί ότι η ψυχοκοινωνική αυτή παράμετρος θα πρέπει να γίνει μέρος της θεραπευτικής προσέγγισης από τους κλινικούς ψυχολόγους.

διαρθρώνεται με τους εσωτερικευμένους φόβους πολλαπλασιάζοντας τις δυσμενείς συνθήκες κατά την προσωπική αναζήτηση έκφρασης.

Έτσι γίνονται περισσότερο κατανοητοί τόσο οι λόχοι που υπομακρύνουν τη νέα γυναίκα υπό το χάρη της δύναμει επιστημονικής της υπεροχής, όσο και τα συστημά κριτίρια με τα οποία αντιμετωπίζει τις όποιες άλλες δραστηριότητες.

“ Έχω πολύ κλάψει στη βουλειά, σε στιγμές ανταγωνισμού, ήταν στιγμές που πικράθηκα πάρα πολύ. Επειδή δεν τὰ βγαλα πέρα με τον ανταγωνισμό τον αντρικό - βέβαια γιατί μπαίνουμε σ' αυτόν και δεν μπορούμε να κάνουμε κι αλλιώς - είναι ένα από τα πράγματα που με κάνανε, ένα από τα στοιχεία, να τραβηχτώ από την καριέρα, δηλαδή κατάλαβα ότι δεν ήμουνα ο εαυτός μου, απλώς έπαιζα τον αντρικό ρόλο. Η αντροποιημένη γυναίκα που λένε. ”

Κατακερματισμός, βιοποριστική δραστηριότητα υποβιβασμένη, δυσκολίες διεκδίκησης στο χώρο της καριέρας, οι διαστάσεις αυτές υπάρχουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σε όλες τις ιστορίες.

Ας ακούσουμε ακόμη μια νέα γυναίκα.

“ Σε καμία περίπτωση δεν μ' ενδιαφέρει η βουλειά που κάνω, αλλά είναι καλές οι συνθήκες, οι οποίες καλύτερεύουν όταν σκέφτομαι τι γίνεται με την ανερχία χώρω μου, είναι μια τελείως ανεξάρτητη υπηρεσία όπου έχω πρωτοβουλία. Επεξερχάζομαι θέματα οικονομικά, νομικά και ορισμένα κοινωνικά που ίσως έχουν περισσότερο ενδιαφέρον ... Δεν με απορροφά αποκλειστικά, κυρίως επειδή δεν δίνομαι. Παράλληλα έχω τη δική μου έρευνα. Βλέπω ότι έχω μεράκι για την επιστήμη μου. Θέλω να ασχοληθώ αποκλειστικά. Κι ενδεχομένως, αν μπορέσω να

το κάνω, να την αφήσω την δουλειά. Γιατί δύσκολα συνδυάζονται αυτά τα δύο μαζί. "

Η ίδια περιγράφει τους φόβους της την παραμονή της πρόσληψής της :

" ... Εχώ αισθανόμενα απροετοίμαστη. Αισθανόμουν φοβερά ανεπαρκής, φοβισμένη δηλαδή. Κυριολεκτικά φοβισμένη, είχα καταπειρ φοβερή αγωνία, το πως θα είμαι σε μια δουλειά. Θα τα καταφέρω ; θα ανταποκριθώ; Με ενοχλούσε πάρα πολύ το κλίμα αυτό, το οποίο το ένιωθα κι έξω από το πετσί μου ... Ταπεινά στην αρχή, μέχρι να μπώ στο νόημα, αλλά τελικά είδα ότι δεν ήταν τα πράγματα πολύ άσχημα. Τά 'βγαλα πέρα πολύ άνετα από την αρχή κι έτσι το ξεπέρασα. "

Και πάλι η δυσυπόστατη πραγματικότητα των γυναικών, σε μιαν ακόμη μαρτυρία :

" ... Τη διατριβή σαφέστατα και πολύ συνειδητά δεν την ξεκίνησα με προοπτική επαγγελματική. Την ξεκίνησα με την προοπτική κάποιου πλαισίου και κάποιου καταναγκασμού που θα μου επέτρεπε να την πραγματοποιήσω ... Πίχα βέβαια λίχο μακριά, αλλά ποτέ δεν υπήρξα σώφων σ' αυτού του τύπου τις επιλογές ... Τέλος πάντων το ένα είναι η απτή πραγματικότητα του επαγγελματισμού που με κρατάει σήμερα και το άλλο είναι το όραμα του μέλλοντος ... "

Τέτοιες μαρτυρίες αποτυπώνουν καθαρά την ανορθόδοξη επαγγελματική διαδρομή των γυναικών της έρευνας, ιδίως των νεότερων. Όμως μια τέτοια πορεία αφήνει τα άτομα κοινωνικά ακάλυπτα, εφόσον δεν εντάσσεται σε γνωστά σχήματα.

" Είχα μόνιμη αγωνία ότι περνάνε τα χρόνια και δεν είμαι τίποτε. Και ακόμα τό 'χω. Τι λέω, όταν με ρωτάνε τι είμαι ; .... "

Είναι σαν να χρειάζεται να μειωθεί η προσοχή με τη θεματική απομάκρυνση από τον απαγορευμένο χώρο, για να χλιστρήσει από τη λογοκρισία η πραγματικότητα.

Έτσι όταν ανακαλύπτω την ύπαρξη συγκεκριμένου έργου ή την κατάκτηση μιας σημαντικής και υπεύθυνης θέσης, που έχουν αποσιωπήσει, οι γυναίκες απαντούν με εκδοχικές: " Δεν φαντάστηκα ότι ήταν ενδιαφέρον ... " , " Είναι άνευ σημασίας ... " , " Είναι καλύτερα να το ξεχάσουμε, τώρα που τέλειωσε ... "

Θα πρέπει να δει κανείς τί σημαίνει αυτή στάση και πώς αντανakλάται στην εικόνα που έχουν για τον εαυτό τους, ως άτομα στον επαγγελματικό χώρο.

Σίχουρα, ένας λόγος είναι η μειωμένη εκτίμηση που η κοινωνία τρέφει για τα επιτεύγματα των γυναικών και που εν μέρει οι ίδιες έχουν εσωτερικεύσει.

Ταυτόχρονα όμως, και χωρίς αυτό να αναιρεί το πρώτο, θεωρώ ότι η αποσιώπηση αποτελεί ένα είδος εξορκισμού για την τόλμη τους να μπουν σε απαγορευμένο χώρο, μηχανισμό που έχουμε επισημάνει και σε άλλα σημεία της ανάλυσης.

Μ' άλλα λόγια, στη μειωμένη κοινωνική εκτίμηση οι γυναίκες έρχονται να προσθέσουν και τη δική τους αυστηρή αξιολόγηση και σμίκρυνση των ικανοτήτων τους. Η διαβολή, τώρα, της εσωτερικευμένης υποτίμησης με την αυστηρή αυτοκριτική και το μηχανισμό εξορκισμού παρεμποδίζει τη θετική ανατροφοδότηση από την πραγματικότητα, στοιχείο απαραίτητο για την ενδυνάμωση της ατομικής ταυτότητας.

3.3. Ο χώρος της επιθυμίας

Η διαπίστωση στην οποία καταλήγω παραπάνω δεν εξαντλεί το θέμα των αιτίων, που προκαλούν τις αντιφάσεις και το μη ευθύγραμμο σχήμα, το οποίο αναπαράχουν οι γυναικείες σταδιοδρομίες.

Κατά τη γνώμη μου, θα πρέπει να εξεταστεί, έστω και συνοπτικά, ο χώρος της Επιθυμίας. Η διάσταση των ενασχολήσεων αντανακλά και μια βαθύτερη διχοτόμηση ανάμεσα στον τομέα του βιοπορισμού και στον τομέα των επιστημονικών βλέψεων, που αντιπροσωπεύει για τις γυναίκες της έρευνας το χώρο της Επιθυμίας.

Λέγοντας επιστημονικές βλέψεις και πάλι θα πρέπει να τονιστεί η διαφορετική τοποθέτηση των γυναικείων σε σχέση με τις αντίστοιχες ανδρικές.

Οι γυναίκες επιμένουν στη σύνθεση του επιστημονικού αντικειμένου με τη φεμινιστική ιδεολογία και πάντως ταυτίζουν την υπαρξιακή τους αναζήτηση με μια επιστημονική ταυτότητα νέου είδους, πιο πολυδιάστατη από την αντίστοιχη ανδρική.

Λέει μια από τις μεγαλύτερες στην ηλικία γυναίκες :

“ Ενδιαφέρομαι για πάρα πολλά πράγματα και που αντικειμενικά δεν είναι δυνατόν να χίνουν. Αλλά αυτό είναι κάτι παλιό, γιατί θυμάμαι έλεγα, "επιτέλους κάτι που δεν με ενδιαφέρει", πέρναχα κι έλεγα "δεν με νοιάζει, δεν μ' ενδιαφέρει άς είναι ό,τι θέλει". Και η δουλειά, και η λογοτεχνία, και η ιστορία, και τα φεμινιστικά, και η ζωγραφική, και τούτο και τ' άλλο, και τα ταξίδια, και η γη. ”

Και μία από τις νεότερες :

" Βρίσκομαι σε ένα μεταίχμιο που πιά αρχίζω να σκέφτομαι μήπως και η αποσπασματικότητα και η ασυνέπεια στον τρόπο που προσεχχίζω τα πράγματα είναι πια κάτι και δεδομένο και θετικό μ' αυτή την έννοια. Δηλαδή, τελικά, ίσως ιδεολογικά κουβαλάω μια στάση που δεν ανταποκρίνεται στη σημερινή πραγματικότητα, το να θές να ακολουθήσεις μια πορεία δράσης και έκφρασης πολύ οργανωμένη, που θα καταλήξει σε ένα ολόκληρο έργο. Ότι ακόμα αυτό αναγνωρίζεται σαν κάτι, ενώ το άλλο είναι πολύ πιο δύσκολο να υλοποιηθεί και να λειτουργήσει ... "

θα μπορούσε κανείς μάλιστα να ισχυριστεί ότι για ένα μεγάλο αριθμό γυναικών η ψυχική ισορροπία, η κοινωνική ωριμότητα και η επαγγελματική ικανοποίηση είναι ανάλοχες με το βαθμό ολοκλήρωσης (Integration) της πολυδιάστατης αυτής ταυτότητάς των.

Αυτή η επιζητούμενη ολοκλήρωση, που δεν είναι πάντα εφικτή, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια πρόσθετη παράμετρος στις δυσκολίες των γυναικών, όπως φαίνεται ιδιαίτερα από την περίπτωση των νέων φεμινιστριών.

Η τρίτη κατηγορία είναι αυτή που παρουσιάζει εντονότερα από οποιαδήποτε άλλη ανάχληση την εικόνα των παινδρομήσεων, των τεθλασμένων και των ακινητοποιήσεων, την εικόνα δηλαδή των απαχορεύσεων. Άλλωστε αυτή υπήρξε η μεγάλη έκκληση της έρευνας, το παράδοξο δηλαδή των μέχιστων αναστολών, που συμπίπτουν με την εντονότερη και πρωιμότερη συνειδητοποίηση. Οι γυναίκες αυτές, που ήρθαν πολύ νωρίς σε επαφή με το φεμινισμό και απέκτησαν φεμινιστική συνείδηση πριν ακόμα προχωρήσουν σε παραδοσιακές δεσμεύσεις, χάμο δηλαδή και

μητρούτητα, φαίνεται να φέρουν με ιδιαίτερο κόπο το βάρος των παραβάσεών τους. Το παράδοξο αυτό αποτελεί ακριβώς και την επιβεβαίωση του ερμηνευτικού μας σχήματος που προτείνω. Οι φόβοι και ο βαθμός του άγχους εντείνονται ανάλογα με τη μεγαλύτερη δυνατότητα επιλογών και άρα με την πιθανότητα περισσότερων Παραβάσεων. Είναι σαφές ότι η αμφισβήτηση του πατριαρχικού σχήματος βιώνεται από τις γυναίκες αυτές ως κατεξοχήν επιβαρυντική.

Σύμφωνα με την αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων, η έναρξη της έτσι κι αλλιώς απαγορευμένης σταδιοδρομίας επιβαρύνεται τώρα με την εξέχερση ενάντια στην Αρχή που απαγορεύει. Οι γυναίκες της τρίτης κατηγορίας, ακριβώς επειδή είναι συνειδητοποιημένες, δεν ζητούν μιαν απλή διεύρυνση του ρόλου με την προσθήκη του επαγγέλματος. Αντίθετα από τις δύο προηγούμενες κατηγορίες που περιχρύσαμε οι νέες φεμινίστριες απαιτούν ευθύς εξ αρχής την πλήρη κατάσχεση των ορίων και άρα την εκ βάθρων ανατροπή του φυλετικού ρόλου.

Είναι, λοιπόν, φυσικό η ανάγκη εξισορρόπησης κοινωνικών πιέσεων, εσωτερικευμένων επιταχών και των ριζοσπαστικών διεκδικήσεων, που απαιτούν συνεχή επαχρύνηση, να γιάνει συχνά ως την εξάντληση και να εκφράζεται με ακινητοποίηση.

Επιστρέφοντας στο σχήμα του ανταρτοπολέμου, πιστεύω ότι οι νέες φεμινίστριες, ως πρωτοπορία, είναι αναγκασμένες να χρησιμοποιούν στρατηγικές και να δίνουν μάχες τόσο στο συλλογικό όσο και στο ενδοψυχικό επίπεδο. Μέσα σ' αυτή τη λογική, οι φόβοι είναι η απόδειξη του προχωρήματος. Η βιωμένη πραγματικότητα των γυναικών της τρίτης κατηγορίας, σε όλους τους τομείς, δίνει παραστατικά την ανατομία του φόβου, που κρατάει καθηλωμένες τις γυναίκες στο φυλετικό ρόλο.

" Υπάρχουν αντικειμενικές δυσκολίες επαγγελματικές, μπορείς να το παραγνωρίσεις αυτό, γιατί είναι η ελληνική πραγματικότητα που τη συναντάς παντού. Δεν είναι αυτή η δικαιολογία. Η αληθινή δικαιολογία είναι ότι φοβόμουνα. Πάρα πολύ φοβάμαι. Μου προτείνανε τώρα ξανά μια έρευνα. Αρνήθηκα. Φοβερά, με έπιασε κρύος ιδρώτας ... Προσπάθησα να τους πείσω ότι για τον άλφα ή βήτα λόγο δεν πρέπει να γίνει αυτή η έρευνα. Είπα τους προβληματισμούς μου και μου ζήτησαν να τους γράψω. Έκανα ένα αρθράκι σχετικό. Με τα πολλά δέχτηκα, με πολύ φόβο."

Δεν είναι τυχαία η χρήση των υποκοριστικών, "αρθράκι", "δουλίτσα", που επανειλημμένα συναντάμε στις ιστορίες ζωής. Σύμπτωμα και αυτό της υποτίμησης.

Όσο οι απαιτήσεις των γυναικών παραμένουν πολύ υψηλές, καταλήγουν να αναχαιτίζουν τη δράση. Αντίθετα, η απόφαση προσχείωσης σημαίνει ενεργοποίηση και προχώρημα, και όχι μόνο στον επαγγελματικό τομέα στον οποίο οι γυναίκες αναφέρονται συγκεκριμένα.

Ενδιαφέρουσα από την άποψη αυτή κρίνω τη μαρτυρία μιας νέας γυναίκας:

" ... Είμαι τριάντα τεσσάρων, και το κορίτσι με τις δυνατότητες έχει ένα όριο. Βέβαια μπορώ να παραπονιέμαι όλη μου τη ζωή ότι δεν έκανα έρευνα, ότι δεν υπήρξα επιστήμων, φτιάχνεις κι ένα ωραίο άλλοθι ... Ο φόβος να αναλάβω αυτή τη δουλειά που μου πρότειναν ήταν ο φόβος ότι θα δοκιμαστώ, ότι αν δεν την έκανα θα πλανάται στον αέρα ότι μπορεί να είναι και καλή, ενώ αν την έκανα μπορεί να είναι και μέτρια ... Και επειδή πέρασα μια κρίση αφού είχα δεχθεί την επιχορήγηση, ξύπνησα μια νύχτα και είπα "ευτυχώς δεν έχω πάρει ούτε δραχμή, δεν έχω δεσμευτεί, θα τη χυρίσω πίσω. Θα την κάνω χωρίς λεφτά, κι αν δεν την κάνω δεν

πειράζει ... Κάποια μέρα όμως είπα στον εαυτό μου, "μήν κοροϊδεύεσαι, μη χαϊδεύεις τις αδυναμίες σου, ή μην την κάνεις ποτέ ή κάν' την και δέξου ότι θα είναι μέτρια. Είναι πολύ απλό. "

Η φορτισμένη σχέση με το επάγγελμα, οι ανασταλτικές διερχασίες καθώς και το ξεπέρασμά τους βγαίνουν ζωντανά στη μαρτυρία που ακολουθεί:

" ... Εχώ θεωρούσα ότι μπορώ να αφήσω τη δουλειά μου, να πάρω κρέας γιατί το βράδι είχαμε φίλους. Και είπα όχι, δεν θα βάλω την δουλειά μου κάτω από ο,τιδήποτε. Σιγά σιγά κατέκτησα να θεωρήσω ότι έχω είμαι η δουλειά μου. Έξι, εφτά ώρες μελέτης και έρευνας μοναχικής φάνει τα υπαρξιακά όρια ... Είχα αποκομίσει μια αίσθηση επιτυχίας από την παιδική ηλικία. Όταν στα τριάντα μου μηλοκάρισα, αναρωτιόμουνα: υπήρξε ποτέ αλήθεια η επιτυχία ; ... Τελειοθηρικός και ο σύζυγος. Δεν μπορούσα να χράψω, γιατί είχε χράψει ο Προύστ ... Αρχισα να καταλαβαίνω ότι θά ' χει τρομερή αξία να κάνω ένα πράγμα που θα είναι μέτριο, μπορεί να είναι και καλό, αλλά όχι συγκρίσιμο με του δασκάλου μου ... Πέρασε καιρός να χαλαρώσω, και να λήω: "τώρα που το κάνω, το ευχαριστιέμαι". Τρομάζω να το συνηθίσω. Δημιουργώντας, παρανομώ. Γράφω, αλλά δεν πιστεύω ότι μπορώ να χράψω. Με φόβιζε η αμαρτία της επιτυχίας, η ένοχη. "

Οι διαφορές που παρουσιάζουν οι γυναίκες της έρευνας μεταξύ τους, ανάλοχα με την ηλικία τους και άρα με το χρόνο της φεμινιστικής τους συνειδητοποίησης, μας δίνουν ένα μεγάλο φάσμα θέσεων της γυναικείας κατάστασης, που εκτείνεται από την πλήρη υποταχή ως την πλήρη αμφισβήτηση. Οι φόβοι που ταλαιπωρούν τις νέες φεμινίστριες, και σ' ένα βαθμό τις λιγότερο νέες, είναι ποιοτικά οι ίδιοι τρομεροί φόβοι που λειτουργούν ασυνείδητα και ελέγχουν τις επιθυμίες και των γυναικών που δρουν σε παραδοσιακά σχήματα. Οι γυναίκες όμως αυτές σπάνια

συνειδητοποιούν την ύπαρξη αυτών των φόβων, εφόσον ουδέποτε αμειοβητούν τη νομιμότητα των παραδοσιακών σχημάτων. Έτσι οι δραματικές μορφές της αποστέρωσής τους (frustration) ανάγονται σε προσωπικές και ενδο-οικογενειακές ασυμβατότητες.

Αν και ο ενδοψυχικός αγώνας, που διεξάχουν οι φεμινίστριες, δεν γίνεται αντιληπτός σε όλη του την έκταση, ωστόσο ένα μεγάλο μέρος των συγκρούσεων αρχίζει να συνειδητοποιείται και άρα να ελέγχεται περισσότερο από τις ίδιες τις γυναίκες. Το μεταφυσικό δέος της Παράβασης υποχωρεί στο βαθμό που η φεμινιστική πρακτική ιστορικοποιεί και άρα συγκεκριμενοποιεί την εκάστοτε απειλή. Στο σημείο διάρθρωσης μεταξύ της Παράβασης και της Αμειοβήτησής της εμφανίζεται ο φόβος αλλά και η πρόκληση της υπέρβασής του.

Οι γυναίκες προχωρούν στο μέτρο που φοβούνται.

Κεφάλαιο 4. Γάμος: 'Το μεγάλο Ναι ή το μεγάλο Όχι'

Αναμφισβήτητα, ο αγώνας των γυναικών για την εξεύρεση μιας νέας ταυτότητας είναι πολυμέτωπος. Στις βιογραφίες γίνεται σαφές το σχήμα της μη γραμμικής εξέλιξης στο εσωτερικό των απαγορευμένων χώρων αλλά και η δυναμική του σχήματος των ανταλλαγών μεταξύ των διαφόρων αυτών χώρων. Πρωταρχικό στοιχείο, ο φόβος οδηγεί τις γυναίκες στην αναζήτηση μιας ενδοψυχικής ισορροπίας, γεγονός που αποτυπώνεται και στις αποφάσεις τους αναφορικά με τα σημαντικά γεγονότα της ζωής.

Ανέλυσα ήδη τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει ο γάμος στη ζωή των γυναικών, τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης κατηγορίας. Ένα τόσο σημαντικό γεγονός, ιδιαίτερα φορτισμένο με φυλετικές επιταχές, βρίσκει τη δραματικότερη έκφρασή του στην περίπτωση των νέων φεμινιστριών.

Είναι ενδιαφέρον, ακριβώς για το λόγο αυτόν, να δει κανείς από πού κοντά τη σχέση γάμου και φεμινιστικής συνειδητοποίησης.

Στις δύο προηγούμενες κατηγορίες γυναικών, ο γάμος υπήρξε αναχαιτιστικός των προσωπικών φιλοδοξιών, ιδιαίτερα για τις μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες που, λόγω της όψιμης συνειδητοποίησης, έμειναν μεγάλο μέρος της ζωής τους μέσα στα παραδοσιακά σχήματα. Για τις νεότερες, μη φεμινίστριες, η διάρκεια αυτή υπήρξε συντομότερη, έτσι ώστε να διαπιστώνονται συμπεριφορές ανταλλαγών, μετά τη συνειδητοποίησή τους, που στοχεύουν στην επιστημονική και επαγγελματική τους πρόοδο.

Αντίθετα το χεχονός της πρώτης φεμινιστικής συνειδητοποίησης των χυναικών της τρίτης κατηγορίας, πριν δηλαδή από την καθιερωμένη, παραδοσιακά καθορισμένη είσοδό τους στο θεσμό του χάμου, οδηγεί σε διαφοροποιήσεις.

Ποιά είναι λοιπόν η σχέση των νέων αυτών χυναικών με τον πατριαρχικό θεσμό, που σύμφωνα με την ιδεολογική τους τοποθέτηση συμβολίζει την υποταγή ;

Μια πρώτη διαπίστωση είναι ότι οι περισσότερες από τις χυναικές της τρίτης κατηγορίας, αρκετά χρόνια μετά την ένταξή τους στο κίνημα, παντρεύτηκαν και αυτό παρά την έντονα εκφρασμένη αντίθεσή τους προς το θεσμό. Οι υπόλοιπες έκριναν ότι ο χάμος είναι ασυμβίβαστος με την ιδεολογία τους και συνειδητά απέφυχαν μια τέτοια επιλογή. Η ιδεολογική απόρριψη, δηλαδή, στην περίπτωση τους συνοδεύεται και από έμπρακτη άρνηση.

Ωστόσο, οι θέσεις και των μεν και των δε μοιάζουν τελικά να ευθυγραμμίζονται ως προς τη βαθύτατη αμειθυμία που χαρακτηρίζει τη σχέση τους με την πράξη αυτή.

Μια τέτοια θέση, που δικαιολογείται από τις ασυνείδητες συγκρούσεις και τα διλήμματα που αντιμετωπίζουν οι νέες χυναικές, παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τις ανταλλαγές που επιχειρούνται. Η παρουσία του χάμου στη ζωή των χυναικών, και επομένως η δυνατότητα ανταλλαγών που επιτρέπει, δίνει και το μέτρο των ποικίλων δυσκολιών που ταλανίζουν τις υπόλοιπες χυναικές, όταν αρνούνται ακριβώς αυτή την επιλογή. Και στις δύο περιπτώσεις εξάλλου η αποδοχή αλλά και η άρνηση, όψεις της ίδιας θεμελιακής αμειθυμίας, προσδιορίζουν το τίμημα που απαιτείται από τις χυναικές, όταν αμφισβητούν το Νόμο του Πατέρα.

4.1. "Το μεγάλο Ναι" ή το αναστάθμισμα των μέγιστων παραβάσεων

Όπως ανέφερα και προηγουμένως σε σχέση με το επάγγελμα, μια κλασική ανάγνωση του υλικού που αφορά το γάμο θα οδηγούσε στη γνωστή ερμηνεία: στην παραδοσιακή οπτική η πράξη ερμηνεύεται σαν κρυφή επιθυμία των χυναϊκών που, μετά από ένα νεανικό, φεμινιστικό διάλειμμα, ακολουθούν το φυσικό τους προορισμό.

Πιο κοντά στην πραγματικότητα, μια δεύτερη ερμηνεία βλέπει τις χυναϊκές μέσα από το πρίσμα των αντιφάσεων, ανάμεσα στις εσωτερικευμένες προδιαγραφές του ρόλου και τη συνειδητή αμφισβήτησή τους¹¹.

Ωστόσο, εξετάζοντας το υλικό των βιογραφιών σύμφωνα με την αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων και της δυναμικής των ανταλλαγών αποκαλύπτεται τόσο η πολυπλοκότητα του φαινομένου, όσο και η αλληλεξάρτησή του από άλλους παράγοντες, σε σχέση πάντα με το Επιτρεπτό και το Απαγορευμένο.

Το υλικό είναι πλούσιο σε πληροφορίες για τις συστοιχίες των γεγονότων, είτε αυτά είναι σύγχρονα, είτε ακολουθούν το ένα το άλλο. Στην προκειμένη περίπτωση εύκολα ανιχνεύονται αντιστοιχίες ανάμεσα στην πράξη του γάμου και στις άλλες απαγορευμένες δραστηριότητες, καθώς και στον αποφασιστικό ρόλο της φεμινιστικής ιδεολογίας στην οικονομία των παραπάνω αποφάσεων.

Είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε την πορεία μιας νέας χυναϊκας σε σχέση με την απόφαση του γάμου, την ταυτόχρονη έκφραση της Επιθυμίας της για το

¹¹ Βλ. για παράδειγμα Μ. Komarovsky (1946), (1970) καθώς και Μ. Horner (1968), (1970 α).

επάγγελμα, καθώς και την επιλογή φεμινιστικού θέματος ως ερευνητικού αντικειμένου.

Τελικά είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τα δρώμενα στους τρεις αυτούς διαφορετικούς χώρους, εφόσον το υλικό επιβεβαιώνει συνεχώς την αλληλεξάρτησή τους.

“ Εχώ ήξερα πια ότι μόνη μου δεν ήθελα να ζήσω. Το μοντέλο της μοναχικής φεμινίστριας δεν με εξέθραζε ... Παντρευτήκαμε πρόπερσι, αλλά ζούσαμε τρία χρόνια πριν, μαζί ... Πριν το χάμο πηχαίναμε μαζί στους χονείς μου, ερχόντουσαν καιιά φορά εκείνοι. Πράγμα που ήταν βέβαια πολύ μεγάλη υποχώρηση για τις δικές τους τις αρχές ... Εχώ είχα δηλώσει ότι, αν δεν χίνει ο πολιτικός χάμος, δεν παντρεύομαι, κάποια στιχηή καθιερώθηκε και ο πολιτικός και πια δεν υπήρχαν επιχειρήματα. Εχώ μπορούσα να κρατήσω το όνομά μου, γιατί πριν έλεχα, “Εχώ το όνομα μου δεν το αλλάζω.” Δεν είχα πια επιχειρήματα. Και κάποια στιχηή ο πατέρας μου είπε ότι - και πολύ συναισθηματικά με πήρε κάποια στιχηή στο δωμάτιο, και μου είπε - “κοίτα να δεις, δεν ξέρω τι λες εσύ, έχω θέλω να παντρευτείτε”. Ε ! είναι εβδομήντα τεσσάρων χρονών ... ήθελε πάρα πολύ και ήθελε από πολύ νωρίτερα να παντρευτούμε. Δεν είχα πια κι έχω κανένα επίχειρημα. Δηλαδή υπέκυπα. Το να επιμείνω για λόχους αρχής τό βήλεπα ήίχο κουτό. Δεν κέρδιζα τίποτε κι έτσι παντρευτήκαμε. Το χατίρι του πατέρα μου κάναμε ... ”

Ένα χρόνο μετά το χάμο - και όχι νωρίτερα - παίρνεται η απόφαση μεταπτυχιακών σπουδών που, αντίθετα με τα προηούμενα παραδείγματα, δεν συμπαρασύρουν το σύζυγο:

“ Με έσπρωξε κι εκείνος σε μεγάλο βαθμό. Δηλαδή με βοήθησε να πάρω την απόφαση. Του το χρωστάω αυτό το πράγμα, σαφέστατα. Παρ' όλο που για τη δικιά του λογική ήταν αδιανόητο να μείνει ένα χρόνο μόνος του και να φύγω ένα χρόνο μόνη μου. Όλα τα χρόνια από τότε που γύρισα από τις σπουδές μου το είχα εγκαταλείψει αυτό το σχέδιο. Το είχα εγκαταλείψει, βέβαια, μέσα από μια εξίσου έντονη ανάγκη επαγγελματικής δραστηριοποίησης. Δηλαδή να ενταχθώ μέσα σε μια αγορά εργασίας ... Αλλά υπήρχε πάντα ένα πρόβλημα, κι όσο περνούσαν τα χρόνια κι εκείνος ανέβαινε στην καριέρα του, αυτό γινότανε για μένα πιο επιτακτικό κιόλας ... ”

Την ίδια περίοδο, στην οποία αναφέρεται η μαρτυρία, παρατηρούμε παράλληλα μία εντονότερη φεμινιστική δραστηριότητα, η οποία εκτός των άλλων, καταλήγει στην απόφαση ενός διδακτορικού με αντικείμενο του θέμα που αφορά τις γυναίκες.

Η παραμονή στο εξωτερικό για μεταπτυχιακά είναι αγχογενής, στο μέτρο ακριβώς που είναι ικανοποιητική και εμπλουτίζει. Η ανησυχία όμως μιας επικείμενης τιμωρίας δεν αποκρυσταλλώνεται γύρω από τις σπουδές αλλά από τη σχέση και αυτό παρά την υποστηρικτική στάση του συζύγου που προτρέπει στο εγχείρημα. Εκφράζεται στο χώρο της φυλετικής παράβασης, της απουσίας δηλαδή από τη συζυγική εστία και μάλιστα στο όνομα ενός διδακτορικού με θέμα άκρως απαγορευμένο, καθότι φεμινιστικό. Είναι ενδιαφέρον, λοιπόν, ότι εδώ δεν λειτουργεί ο φόβος για την επιτυχία του εγχειρήματος αλλά, έμμεσα, ο φόβος της τιμωρίας που αφορά τη φυλετική παράβαση. Εικονογραφείται, και σ' αυτή την περίπτωση, η πολυηλοκότητα του φαινομένου που αναλύουμε και η αλληλεξάρτηση των τομέων όπου διοχετεύεται το γυναικείο δυναμικό.

" Βροδι ήταν πιο δύσκολο ... έτσι κι είχα βγει και χυρίζω οκτώ η ώρα, εντάξει. Κοιμόμουν απ' τις δέκα, έτσι κι αλλιώς δεν υπήρχε θέμα. Τηλεόραση δεν είχα. Ένα βιβλίο στο κρεβάτι διάβαζα, κοιμόμουν. Επίσης είχα μια αγωνία στην αρχή πιο έντονη, αργότερα ... πώς θα είναι μετά. Τι επίπτωση θα έχει αυτό στην σχέση μας ; Το φοβόμουν ... Κάθε φορά που συναντιόμασταν, υπήρχε μιά φοβερή ένταση, ήταν μια επιπλέον απογοήτευση αυτό. Λόγος ανησυχίας. Δεν ήταν μια καθαρή η συνάντηση ... Εκείνος ήταν η πρώτη φορά που θα βρισκόταν μόνος του στην ζωή του. Δεν είχε ξαναβρεθεί ποτέ. Πώς θα είναι ; Τι θα μου χρωστάει μετά ; ... Μετά και κατά τη διάρκεια, και τι μηχανισμό θα βρεί και τι θα κάνει ; ... Δεν είχα πρόβλημα μην με ξεχάσει ή ... δεν ήταν εκεί το θέμα ... "

Η επιτυχής ολοκλήρωση του έργου, και μάλιστα χωρίς ψυχοσωματικά συμπτώματα, καθώς και η καινούρια ισορροπία που επιτυγχάνει το ζευγάρι στην επιστροφή, φαίνεται να δικαιώνουν την αρχική υποχώρηση στο θέμα του γάμου. Οι επιθυμίες που ως τότε δεν είχαν εκφραστεί, πολύ μάλλον πραγματοποιηθεί, αποκτούν δικαίωμα ύπαρξης μέσα από αυτή την ανταλλαγή. Η νέα γυναίκα ήταν αναγκασμένη να εξαγοράσει την εισβολή στους χώρους της απαχόρευσης με το τίμημα της υποταχής στο σχήμα του γάμου.

Αν η προηγούμενη περίπτωση εμφανίζει την εικόνα ενός επιτυχούς αποτελέσματος των ανταλλαγών, η εμπειρία της νέας γυναίκας που ακολουθεί παρουσιάζεται ως ψυχικά μετέωρη. Αυτό φαίνεται να οφείλεται περισσότερο στο γεγονός της μεγάλης πίεσης που δέχθηκε από το περιβάλλον για το γάμο και λιγότερο στη βιωμένη πραγματικότητα της διαπροσωπικής σχέσης, που λειτουργεί πολύ ικανοποιητικά και μέσα στο θρασμό. Ο προβληματισμός αυτός διατρέχει το υλικό, προδίδοντας τη διάρκεια της τραυματικής εμπειρίας.

“ Μειναμε σχεδόν δυόμισι χρόνια μαζί, χωρίς να είμαστε παντρεμένοι ... Ήθελα πάρα πολύ να συζήσω, δεν είχα βρει ακριβώς τη μέθοδο και την τακτική του πώς αυτό το πράγμα να το πω στον πατέρα μου, ο οποίος πάλι ποτέ δεν μου είχε πει “παντρέψου”, ρητά. Ποτέ. Ήξερα ότι οπωσδήποτε θα ήθελε έναν άλλον, αλλά δεν με είχε πείσει καθόλου ... Εκεί αρχίσανε οι ενοχές για τον πατέρα μου, είχα ένα βάρος το οποίο δεν ήταν τόσο έντονο στην αρχή αλλά καθώς περνούσε ο καιρός έβλεπα κάποιες στιγμές κάποια στενοχώρια, που εγώ το εισέπραττα ότι στενοχωριέται που εγώ δεν είμαι παντρεμένη. ”

Την εποχή εκείνη του εσωτερικού αγώνα, όταν ακόμα αρνείται να υπακούσει, αρχίζουν τα ψυχοσωματικά συμπτώματα.

“ Το σώμα μου μιλούσε για μένα. Είμαι σίγουρη ότι αυτά που είχα προπερι ήταν θέμα με τον μπαμπά μου και με το χάμο, που ήμουνα πιεσμένη από δύο μπάντες ... Πριν αποφασίσω, από τη μια έλεγα ναι, απ' την άλλη έλεγα, χαμώτο γιατί, θα μας κάνουνε ό,τι θέλουνε η κοινωνία και οι γονείς και γιατί όχι εμείς. Απ' την άλλη έλεγα ότι φαίνεται ότι είναι τόσο πολύ δικό σου, έχει φύγει απ' τους γονείς και είναι δικό σου και δεν μπορείς να κάνεις αλλιώς. Και είχα διάφορα, είχα πιαστεί, είχα ταχυπαλμίες τρομερές, πήγα στον γιατρό και δεν μου βρήκε τίποτα οργανικό. ”

Η συναισθηματική φόρτιση μιας πράξης που, παρά τις εκλογικεύσεις, δεν έχει βιωθεί ως πράξη “ελεύθερης βούλησης” εμπεριέχει σήμερα ακόμη ακατανόητα στοιχεία, εκείνα ακριβώς που προκύπτουν ως αποτέλεσμα του φόβου για μια τιμωρία που επικρέμαται, χωρίς όμως να είναι σαφής η προέλευσή της.

“ Όταν αποφάσισα να συζητώ με τον ... , ήταν αυτός ο καιρός του φεμινισμού, της συνειδητοποίησης ... ”

Η συνειρμική αναδρομή στην επαναστατική περίοδο περικλείει την απάντηση στα αχωνιώδη ερωτήματα που εξακολουθεί να θέτει. Η συνειδητοποίηση, η φεμινιστική δράση και η “παράνομη” συγκατοίκηση επιβαρύνουν υπερβολικά τον ψυχισμό. Η σταδιοδρομία παραμερίζεται εκείνη την εποχή από μια βιοποριστική λύση. Η ιδέα ενός διδακτορικού ακινητοποιείται πριν ακόμα πάρει μορφή.

Η αίσθηση του ακατονόητου παραμένει, ακόμη και τότε που ο γάμος περιγράφεται ως ευτυχής.

“ - Αισθάνομαι ότι περνάω καλά σ’ αυτό το σπίτι μαζί του, κάνοντας μια αυτόνομη ζωή, όπως κι αν έμενα μόνη μου στο σπίτι και τρεις φορές την εβδομάδα τον έβλεπα. Δεν αισθάνομαι ότι υπάρχει μια τρομερή ανασφάλεια και θέλω έναν άνθρωπο δίπλα μου. Είναι ένα περίεργο πράγμα. ”

Ωστόσο, η λύση του γάμου που ακολουθεί προκαλεί ανακατατάξεις και ελευθερώνει επιθυμίες απαχορευμένες, όπως μια σταδιοδρομία που θα συνδύαζε το επιστημονικό ενδιαφέρον με μια δυνατότητα δράσης σύμφωνη με τις ιδεολογικές επιλογές. Η γυναίκα επιστρέφει στις σπουδές της, αλλά και πάλι ο δρόμος δεν παύει να είναι στρωμένος με αγκάθια, όπως δείχνουν τα ψυχοσωματικά συμπτώματα που σημαδεύουν και αυτό το πέρασμα.

“ Είμαι σίγουρη ότι αυτά που είχα πρόπερσι ήταν θέμα με τον μπαμπά μου, με το γάμο που είμουνα πεισμένη ... πριν αποφασίσω, είχα διάφορα, είχα πιαστεί, είχα ταχυπαλμίες ... Δεν έχω συχνά τέτοια, αλλά εκείνη την εποχή ήταν συχνά και

«έτος έτσι ήταν, ένα μαύρο πράγμα. Πολύ αδιέξοδο, γιατί ήταν περίπου πέντε μέρες πριν αρχίσουν οι τελικές εξετάσεις ...»

Οι ετερογενείς τομείς, σπουδών και χάμου, βρίσκονται άμεσα συνδεδεμένοι λόγω του κοινού τους υπόβαθρου, του χώρου της Απαχόρευσης και των φυλετικών προδιαγραφών. Ο συνειρμός "χάμος-εξετάσεις" εκφράζει τη συγκεκριμένη μορφή των ανταλλαγών, στην περίπτωση που εξετάζουμε. Για τον ίδιο λόγο δεν θεωρώ τυχαίο το σχήμα που παίρνει ο φόβος, όπως αποκρυσταλλώνεται στο θέμα της εγκυμοσύνης.

«Εν χένει δεν είχα ποτέ προβλήματα υγείας, δεν έχω κάνει ποτέ εγχείριση, τίποτα ... Αλλά εγώ είχα ξαφνικά ένα φόβο μήπως ήμουνα έγκυος ...»

Στο πρόβλημα υγείας που παρουσιάζεται παραμονή εξετάσεων, παρά την αντικειμενική πληροφόρηση για τις παρενέργειες του φαρμάκου, εισχωρεί ο παράλογος φόβος της εγκυμοσύνης. Είναι ο τρίτος χώρος των συγκοινωνούντων δοχείων.

Παρά το γεγονός ότι η νέα γυναίκα έχει συνείδηση της χρονικής σύμπτωσης, ανάμεσα στις ψυχοσωματικές εκδηλώσεις και τις πιέσεις του περιβάλλοντός της για χάμο, δεν αντιλαμβάνεται το μέγεθος της συμβολικής τους σημασίας ούτε και τις μεταξύ τους σχέσεις. Αχνοεί τόσο τους φόβους της παράβασης - επαγγελματικής, φεμινιστικής - όσο και τους μηχανισμούς που η ίδια έχει αναπτύξει για να τους αντιμετωπίσει, και οι οποίοι δρουν σύμφωνα με την αρχή των ανταλλαγών και τείνουν στην εξισορρόπηση των εντάσεων στους διάφορους τομείς.

Η άγχουα αυτή εμποδίζει την ψυχική αποσύνδεση από το βιωμένο τραυματικό γεγονός του χάμου, αποσύνδεση που θα επέτρεπε την οριστική καταχώρηση και λήξη του, με αποτέλεσμα το άτομο να εξαντλείται σε συνειδητές συγκρούσεις που οδηγούν σε αδιέξοδα. Γιατί η άγχουα ενασχόληση μ'ένα γεγονός που παραμένει ακατανόητο δεσμεύει το άτομο, ανασχαιτίζοντας δημιουργικότερες επενδύσεις σε άλλους τομείς. Τέλος η αντροφοδότηση που δέχεται το άτομο από τις πράξεις του, λόγω της άγχουας βραχυκυκλώνεται, με αποτέλεσμα την αποδυνάμωση και την αποθάρρυνση, που μοιραία αντανακλώνεται και στις δυνατότητες προβολής σε μελλοντικούς χρόνους.

Νηφαλιότερη φαίνεται η μαρτυρία που ακολουθεί.

“ Η σχέση φτιάχτηκε σε μια κακή εποχή, χωρίς δουλειά, με μπλοκάρισμα στις σπουδές ... Ήταν για πάρα πολλούς λόγους ανακουφιστική και θετική, χωρίς φοβερές εξάρσεις και χωρίς φοβερά δράματα. Η ιστορία του χάμου ήταν υποχώρηση, από μια έννοια, στην οικογένεια, χωρίς να μου έχει ειπωθεί ποτέ ρητά από κανένα. Ικανοποιούσα κάποιους ανθρώπους γύρω μου. Βεβαίως ικανοποιούσα κάπως και τον εαυτό μου, ειδικά δεν θα τό 'χα κάνει. Δεν έχω αποφασίσει τι τύπου ικανοποίηση ήταν η δικιά μου, για νά'μαι ειλικρινής, ταυτόχρονα είχα και μια μεγάλη άρνηση σ' αυτό το πράγμα. Τό 'κανα έτσι, σαν να μην του έδινα σημασία. Κι' αυτό συνεχίζω, σαν να μην έχει συμβεί. Πολιτικός χάμος, αυτό φταίει, ήταν πιο ανώδυνη η ιστορία... (χέλιο)... Δεν μπορώ να πω, πως το χρειαζόμουνα έχω η ίδια και τό 'κανα ... Είμαι αμήχανη στο θέμα ... ”

Η καθιέρωση του πολιτικού χάμου, παρ'όλο που διευκόλυνε κάποιες νέες χυναίες της έρευνας να τον αποφασίσουν, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως καθοριστικός παράγων. Ο αυτοσαρκασμός και το χιούμορ των διηγήσεων δείχνουν ότι οι

χυναίκες αξιολογούν σωστά το ρόλο του, γεγονός που επαληθεύεται άλλωστε από ανάλογες περιπτώσεις χάμων που έχιναν πριν τη μεταρρύθμιση.

“ Όσο για τον περίγυρο, οι πολύ στενοί φίλοι αντιμετώπισαν την όλη υπόθεση του χάμου αρνητικά, πριν γίνει. Μετά, την αντιμετώπισαν ουδέτερα παίζοντας κι αυτοί το παιχνίδι ότι τίποτε δεν έχει αλλάξει έτσι κι αλλιώς. Αυτό δεν με στενοχώρησε, η άρνηση είναι σχετική, ο καθένας έχει ανάλογα προβλήματα και αναγνωρίζει τα ζόρια γύρω στο το θέμα. ”

Γίνεται φανερή η κοινωνική διάσταση του φαινομένου της υποχώρησης των χυναικών σε πατριαρχικά σχήματα, παρά την ιδεολογική τους απόρριψη και την πρακτική, που εστιάζονται στην κατάρχιση αυτών ακριβώς των πατριαρχικών σχημάτων.

Γίνεται επίσης σαφές ότι πίεση ασκείται και εκ μέρους των φίλων, με αποτέλεσμα να ενεργοποιούνται και νέοι μηχανισμοί ενοχοποίησης, κάποτε τόσο δυνατοί όσο και οι εσωτερικευμένοι καταναγκασμοί. Εύκολα μπορεί να καταλάβει κανείς την επιβαρυντική λειτουργία τους, καθώς βρίσκουν ήδη τη χυναίκα σε περίοδο κρίσης και ψυχικής αμειθυμίας.

Οι μηχανισμοί ενοχοποίησης παίζουν σημαντικό ρόλο στη δυναμική των ελιχμών, στους οποίους καταφεύχουν οι χυναίκες για να λυτρωθούν από τους φόβους τους.

“ Γιατι υπάρχει και μια ιστορία ενοχών που έχει φτιάξει σε όλες μας η αυτολογοκρισία. Πολλές δεν άντεξαν τη φεμινιστική πρόκληση και ανέκρουσαν πρύμνα ... Συμπτωματικά ίσως, πολλές από την ομάδα μου παντρευτήκαμε με διαφορά ημερών ! Ίσως αν, τό 'χαμε συζητήσει και ενδεχομένως η μια είχε

λοχοκρίνει την άλλη ότι θα παντρευτεί (χέλιο), δεν αποκλείεται να μην είχε χίνει. Έτσι έγινε στα μουλωχτά ... Δεν το συζήτησα. Όσο για την πράξη του χάμου, είχα επιθυμία. Είναι λάθος να το αποδίδεις στους άλλους, είχα συνείδηση ότι οι χονείς θα ανακουφιστούν ... κι άλλες πράξεις όμως θα τους είχαν ανακουφίσει και δεν τις έκανα. Απο μένα ξεκινούσε και σε μένα τελείωνε ... κάποιος φόβος πολύ βαθύς, πρέπει να υπάρχει σ'αυτή την ιστορία ...

Αναχνωρίζουμε εδώ τις τεράστιες αντίρροπες πιέσεις που υφίσταται η συνειδητοποιημένη χυναίκα, με αποτέλεσμα την ψυχική της εξύντληση και κάποτε την παραίτησή της. Αυτές οι πιέσεις, στις κρίσιμες καμπές της ζωής, δημιουργούν εντάσεις που παχιδεύουν το άτομο σ' ένα χώρο ουδέτερο, ανάμεσα σε δύο στρατόπεδα, όπου κάθε κίνηση βιώνεται ως εξίσου απειλητική.

Για το λόγο αυτό, είναι νόμιμο να θεωρεί κανείς θετική την οποιαδήποτε στρατηγική που χρησιμοποιεί το άτομο για να υπερβεί το αδιέξοδο. Η οικονομία των ανταλλαγών αποτελεί, κατ' αυτή την έννοια, παράχοντα εξισορρόπησης άκρως αποτελεσματικό, παρά τις αντιφάσεις που εμπεριέχει.

Πράγματι σε όλες τις περιπτώσεις που ο χάμος συνάπτεται, έστω και με στοιχεία ψυχικού εξαναγκασμού, παρατηρούμε την ενεργοποίηση χώρων που για μια μακρά περίοδο βρίσκονταν σε πλήρη αδράνεια. Είναι περιττό να επαναλάβουμε ότι πρόκειται για χώρους απαχόρευσης. Γι αυτόν το λόγο θεωρώ ενδιαφέρουσα την οπτική που αναδεικνύεται από την περίπτωση που ακολουθεί και που μπορεί να θεωρηθεί ως η αρνητική εικονοχράτηση όλων των προηγουμένων.

“ Δεν χρησιμοποιώ το χαρτί μου. Δεν έχω καμιά δουλειά τώρα, ανίκανη αισθάνομαι να βρω δουλειά, να έχω πρωτοβουλία. Κάνω πολλά μικρά, αλλά δεν

αφιερώνω τον εαυτό μου σε ένα ... Το πρωί όταν σηκώνομαι, έχω κατάθλιψη. Κλασική ένδειξη αυτού που έχει η μάνα μου και η αδερφή μου, έχω συμφιλιωθεί με την ιδέα ότι τους μοιάζω. Μετά σηκώνομαι, έχω αποφασίσει μ'αυτή την κατάθλιψη να κάνω πράγματα. Έχω χιλιάδες μικροπραγματάκια. Και ένα τραπέζι συνέχεια γεμάτο με χαρτικό, έχει επάνω όλα μου τα ενδιαφέροντα που έρχονται απέξω και στοιβάζονται στο τραπέζι, και υπάρχει μια ανάγκη για διαρκή ταξινόμηση. Αυτό με χαρακτηρίζει, να ταξινομώ πράγματα ... "

Ένα ταξίδι στην ιδιαίτερη πατρίδα της δίνει την ευκαιρία για τη σύγκριση δύο διαφορετικών κόσμων. Οι εικόνες που ανσπολεί εκφράζουν το αδιέξοδο των δικών της επιλογών.

" ... Η φίλη μου κάθεται και καπνίζει απ'το πρωί μέχρι το βράδυ και σκέφτεται και λυπάται, εσωτερικευμένες θλίψεις και υποταχές. Και πάρα πολλή εξυπνάδα μαζί. - Αυτή η αίσθηση της χυναίκας του σπιτιού που κάθεται, και η ζωή κυλάει ... Οι φίλες μου παλεύουν μες στο χάμο και βγάζουν θετικά πράγματα. Είχα σύγκρουση. Άρχισα να σκέφτομαι το χάμο. Άμα βρεθεί ένας καλός άνθρωπος, θα κάτσω και θα παντρευτώ. Έγιωθα ένοχη που το σκέφτηκα σε σχέση με την ομάδα μου. Ήταν βασανιστικό. Ήταν ανακουφιστικό κιόλας που είδα τα καλά μιας σχέσης χάμου. Οι χυναίκες όμως που είναι σαν πατσαβούρες υπηρέτριες ; Και για τον καλό άνδρα, το φλιτζανάκι του καφέ δεν είναι δικό του πρόβλημα πάντως ... Εχω δεν παντρεύομαι, γιατί φοβάμαι μη γίνω η μάνα μου, και είμαι η μάνα μου, δεν την έχω ξεπεράσει. "

Γίνεται φανερό ότι την εποχή της έρευνας η νέα χυναίκα βρίσκεται ακινητοποιημένη ανάμεσα σε αντιφατικές επιθυμίες, επιθυμίες που, λόγω προσωπικών βιωμάτων, θεωρούνται από την ίδια απειλητικές. Ο χάμος στη δική

της περίπτωση βιώνεται σαν μια παχίδα που θα συνθλίψει την ίδια και τη δημιουργικότητά της, όπως ακριβώς είχε συνθλίψει τη μητέρα της. Δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί καταφύγιο προσωρινής ανακωχής, στον διεκδικητικό αγώνα της ως φεμινίστριας. Ταυτόχρονα όμως ο θεσμός διατηρεί όλη του τη δύναμη, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η απομυθοποίησή του, όπως συνέβη με τις προηγούμενες περιπτώσεις. Απορρίπτει το χάμο αναγνωρίζοντας όμως ταυτόχρονα τη συμβολική του ισχύ.

“ Βιώνω πολλούς φόβους και αδιέξοδα μέσα στην ομάδα, ... πόση σχέση έχει με την πραγματική ζωή ... Είναι ένα θολό νερό που καθαρίζει καμιά φορά. Ο χρόνος θα εξηγήσει πράγματα. ”

Η ένταξη στο φεμινιστικό χώρο αποτελεί ιδιαίτερα απειλητική παράβαση, καθώς δεν μετριάζεται με άλλου είδους συμβολικό αντιστάθμισμα. Η γυναίκα ακινητοποιείται ως προς τη φεμινιστική πρακτική στο βαθμό που δεν προβαίνει σε ανταλλαχές. Η συγκεκριμένη γυναίκα αποχωρεί, προσωρινά, από την ομάδα, ενώ παράλληλα οι ενδοψυχικές συγκρούσεις της αντανακλώνται τόσο στο χώρο πνευματικής δημιουργίας - διακόπτει το διδακτορικό εν τη γενέσει του - όσο και του επαγγέλματος. Η νέα γυναίκα βιώνει ένα υπαρξιακό αδιέξοδο.

Ύστερα από τα παραπάνω, θεωρώ νόμιμο να επανεξετάσω τους όρους ερμηνείας και να αξιολογήσω εκ νέου τους τρόπους εφαρμογής των ασυνείδητων στρατηγικών. Δεν μπορεί να γίνει πλέον λόγος για το χάμο ως απλή επιλογή του “φυσικού προσορισμού” των γυναικών, αλλά ούτε και για απλή υποχώρηση σε θέσεις παραδοσιακές. Λόγω εσωτερικών και εξωτερικών πιέσεων, μια παράδοση άνευ όρων δηλαδή. Αντίθετα, θεωρώ την πράξη του χάμου σαν ένα από τα πολλά μέτωπα του αγώνα, και άρα μέρος του συστήματος των ανταλλαχών, που τείνουν στη δυναμική

εξισορρόπηση πολλών τομέων δράσης ταυτόχρονα. Συνοψίζοντας, θα έλεγα ότι ο χάμος για τις νέες φεμινίστριες είναι τα λύτερα που εξαγοράζουν τόσο την επαγγελματική τους επιτυχία όσο και τη φεμινιστική τους στρατεύση.

Η ανάγκη των ανταλλαγών και η μορφή που παίρνουν στη ζωή των χυναικών είναι αποτέλεσμα της θεμελιώδους καταπίεσης που υφίστανται ως φύλο, με δεδομένο ότι οι χώροι των απαχορευσεων είναι κοινοί για όλες τις χυναικές. Με αυτήν τη λογική δεν εκπλήσσει η κεντρικότητα του χάμου ως της κατεξοχόν αντισταθμιστικής πράξης στην επαγγελματική Παράβαση, όταν μάλιστα αυτή επιβαρύνεται και με φεμινιστικές δραστηριότητες.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η φεμινιστική διάσταση αποτελεί ιδιαίτερη επιβάρυνση στην ψυχική οικονομία των χυναικών. Ταυτόχρονα, όμως, αντιπροσωπεύει το μοναδικό τρόπο υπέρβασης των ορίων που η κοινωνία έχει επιβάλει στις χυναικές. Αντίθετα από τους άλλους απαχορευμένους χώρους, που επιτρέπουν τη μερική ανεξαρτητοποίηση (επάγγελμα, σπουδές, σεξουαλικότητα), ο φεμινισμός είναι η μόνη οδός προς την πλήρη υπέρβαση του φυλετικού ρόλου. Αυτή η διττή υπόσταση του φεμινισμού στην ψυχική οικονομία - επιβάρυνση και μαζί διαδικασία απελευθέρωσης - θα μπορούσε να εξηγήσει την παράδοξη πράξη ενός χάμου "παρά τη θέληση". Στο ερμηνευτικό σχήμα που προτείνω μια τέτοια πράξη αποτελεί υπαναχώρηση και ταυτόχρονα βήμα απελευθέρωσης, όπως προέκυψε από τη συγχρονική ανάχωση ετεροχενών τομέων από το υλικό των βιογραφιών.

Όσον αφορά τη διαπίστωση των ανταλλαγών μεταξύ χάμου και παραβάσεων, την ενεργητική χρησιμοποίηση δηλαδή μιας φαινομενικής υποχώρησης προκειμένου να επιτραπεί η απαχορευμένη δράση σε άλλους τομείς, ένα είναι βέβαιο: οι ίδιες οι χυναικές βίωσαν την πράξη του χάμου αποκλειστικά σαν υποχώρηση, σαν μια

εμπειρία που εχχράφεται, περισσότερο ή λιχότερο έντονα, στο πλαίσιο των καταναχκασμών. Επ' ουδενί λόχω αντιλαμβάνονται τη θανθάνουσα δυναμική των πράξεών τους και επομένως στερούνται και πάλι τη θετική ανατροφοδότηση της επιλοχής τους, ως δρώντα άτομα.

Η χρησιμοποίηση του θεσμού ως μοχλού προόδου επιβεβαιώνεται και από τη σύγκριση της τρίτης κατηγορίας με τις δύο προηούμενες. Αναφέρθηκε ήδη ο αναχαιτιστικός ρόλος που είχε ο χάμος για τις χυναίκες της πρώτης και της δεύτερης κατηγορίας.

Γιατί, όπως φάνηκε από τα προηούμενα κεφάλαια, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι για τις μεχάλες χυναίκες ο χάμος έδρασε ανασταλτικά ως προς τις επιθυμίες τους για επιστημονική και επαγγελματική πραχμάτωση. Το ίδιο συνέβη και με τις χυναίκες της δεύτερης κατηγορίας, αν και παρατηρείται ήδη μια μεχάλυτερη ρευστότητα μεταξύ φυηετικών επιταχών και άλλων διαστάσεων κοινωνικής συμμετοχής μετά τη συνειδητοποίηση.

Πάντως, πρέπει να τονιστεί ακόμη μία φορά ότι σε όλες τις χυναίκες της έρευνας, μετά τη φεμινιστική ένταξη, η στρατηχική των ανταλλαχών ισχύει και είναι απολύτως διακριτή. Τα σχήματα που περιχράφω βρίσκουν απλώς την πληρέστερη και καθαρότερη μορφή τους στις χυναίκες της τρίτης κατηγορίας, ιδιαίτερα στο θέμα του χάμου, όπου εστιάστηκε αυτό το μέρος της ανάλυσης.

Θα ήθελα να προσθέσω μια τελευταία παρατήρηση χι' αυτή την κατηγορία παντρεμένων χυναικών. Το υλικό έδειξε ότι η δυναμική των ανταλλαχών τείνει στη δημιουργία ενός νέου σχήματος συμβίωσης, που εκφράζει τη θεμελιώδη αλλαχή που έχει επέλθει στο παραδοσιακό μοντέλο. Γιατί αυτό που χαρακτηρίζει τους

γάμους αυτούς, είναι η τεράστια διαφορά από το παλιό σχήμα, καθώς και η υιοθέτηση νέων συμπεριφορών απέναντι στις προκλήσεις μίας αντίξοης πραγματικότητας. Ενώ δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ένα αποκρυσταλλωμένο σχήμα "σύγχρονου" γάμου, επισημαίνεται ωστόσο η επανάληψη ορισμένων χαρακτηριστικών, σε όλες τις περιπτώσεις. Ως στοιχεία του μοντέλου θα αναγνωρίζουμε την κατάρχιση του φυλετικού καταμερισμού της εργασίας, την ανεξαρτησία κινήσεων, καθώς και την παραδοχή του επαγγελματικού και κοινωνικού προβληματισμού και των δύο συζύγων συγχρόνως. Διαφαίνεται, εντέλει, η ένταξη των στοιχείων αυτών σε μια δυναμική και συνολική θεώρηση, που απαιτεί την ουσιαστική συναισθηματική επένδυση και τη συνεχώς ανανεούμενη δέσμευση και των δύο προσώπων στη σχέση¹².

4.2. "Το μεγάλο Όχι" ή το τίμημα της μοναξιάς

Ας επανέλθουμε όμως στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι νέες φεμινίστριες, της τρίτης κατηγορίας, που συνειδητά απορρίπτουν το θεσμό του γάμου. Ως προς το επάγγελμα διαπιστώνει κανείς την επανάληψη του γνωστού μας πια σχήματος, της μη γραμμικής δηλαδή εξέλιξης, ίσως στην περίπτωσή τους πιο οξυμένο από την

¹² Τις σύγχρονες αυτές τάσεις αλλά και τις δυσκολίες παραδοχής της νέας τάξης πραγμάτων από τους άνδρες παρουσιάζουν τα κλασικά στην ξένη βιβλιογραφία έργα των : Rh. Rapoport, R. Rapoport, (1971), (1976). Πιο πρόσφατα η R. Hert (1986) επικεντρώνει την ανάλυσή της στις κοινωνικο-οικονομικές μεταλλαγές και τις επιπτώσεις τους στην ιδεολογία των νέων ζευγαριών. Βλ και J.Z. Giele (1978) που θεωρεί τη μεταλλαγή των κοινωνικών ρόλων των φύλων ως το νέο κοινωνικό συμβόλαιο.

υπαρξιακή αναζήτηση, χωρίς ένα χώρο ανακωχής που αντιπροσωπεύει ο χάμος. Οι γυναίκες αυτής της κατηγορίας, διατηρώντας όλα τα μέτωπα ανοιχτά, δυσχεραίνουν σημαντικά το έργο τους. Γιατί αναμείβεται ο χάμος εξακολουθεί να αποτελεί χώρο ασφάλειας, όπως είδαμε από τις εμπειρίες των γυναικών που "ενέδωσαν". Η'αυτή τους την πράξη εκείνες μπόρεσαν, αφενός, να επιδοθούν σχετικό απρόσκοπτα στα "απαγορευμένα" έργα τους, αφετέρου να εστιάσουν τις προσπάθειές τους στην ουσιαστική αλλαγή του περιεχομένου αυτού του δεσμού. Είναι ενδιαφέρον πως η υπαρξιακή αναζήτηση του ατόμου-γυναίκα που δρα, όσο αυτό είναι δυνατό, έξω από τα όρια του φυλετικού ρόλου, χαρακτηρίζεται από άγχος το οποίο διαπερνά όλους του τομείς της δραστηριότητάς του. Το άγχος αυτό, τμήμα του προχωρήματος, είναι εξαντλητικό, εφόσον αυξάνει τις ήδη υπάρχουσες δυσκολίες, κοινές για όλες τις φεμινίστριες. Ταυτόχρονα όμως αποτελεί κινητήρια δύναμη για τη δημιουργία νέων σχημάτων, λιγότερο καταπιεστικών για τη γυναίκα.

Ένας τομέας όπου οι νέες γυναίκες, που δεν παντρεύτηκαν, συναντούν μεχόδες δυσκολίες είναι ο τομέας των ερωτικών σχέσεων. Ξεκινώντας από την αρχή της απόρριψης του χάμου, επενδύουν στις αξίες της ελεύθερης επιλογής και της ποιότητας μιας ουσιαστικής σχέσης. Το πρόβλημα εδώ είναι ότι οι άνδρες, ακόμη και εκείνοι που ανήκουν στους πιο προοδευτικούς πολιτικά χώρους, επιμένουν να διατηρούν συντηρητικότερες, ως προς τις γυναίκες, θέσεις όσον αφορά τις σχέσεις των δύο φύλων, πράγμα που αναγκάζει σε νέες αντιπαραθέσεις.

Στις περιπτώσεις εκείνες που υπάρχει διάρκεια σε μια σχέση, παρατηρούμε τάσεις επιστροφής σε παραδοσιακότερες μορφές και συμβιβασμούς, που η γυναίκα είναι αναγκασμένη να κάνει προκειμένου να διατηρηθεί ο δεσμός. Στην περίπτωση αυτή, η γυναίκα βιώνει την όποια υποταχή σαν ιδεολογική αντίφαση, γεγονός που επιβαρύνει τόσο την ίδια όσο και τη σχέση. Παρά την επιβάρυνση όμως, φαίνεται

πως η υποχώρηση σε θέσεις που υπόσχονται λιχότερες συγκρούσεις επιτρέπει στις άλλες απαχορευμένες δραστηριότητες να αποκτούν μεγαλύτερο δυναμικό. Ότι φαίνεται αντίφαση, αποτελεί και πάλι συμβιβαστική λύση, ένα είδος ανταλλαχής που επιτρέπει, τη φορά αυτή, στη γυναίκα να παραμείνει έξω από το σχήμα του χάμου.

Ας παρακολουθήσουμε τον προβληματισμό τους.

“ Ότι οι γυναίκες μπορούν να μείνουν και μόνες τους είναι σαφές δείγμα δύναμης, αλλά ίσως είναι και μια κούραση, μια αποχήτευση. Θεωρώ ότι είναι πάρα πολύ κακό. Αυτό που προσπαθώ με τον εαυτό μου είναι ότι δεν θέλω να σκοτώσω την επιθυμία μου να υπάρχω με έναν άντρα. Να φθάνουμε στο σημείο να σκοτώσουμε την επιθυμία μας. Και δεν είμαι σίγουρη ότι αν σκοτώσεις ένα κομμάτι σου, μια επιθυμία σου, ξεχειλίζει η ζωή από τα υπόλοιπα ... ”

Η αντίφαση ιδεολογίας και της συγκεκριμένης ερωτικής σχέσης, χωρίς να ξεπερνιέται, βιώνεται σαν αναγκαίο κακό.

“ Είναι ο κλασικός έλληνας άντρας, ο οποίος δημιουργεί προβλήματα στη σχέση του παρ’ όλο που έχει όλη την εξυπνάδα και τη γνώση. Και έχει ασχοληθεί με το θέμα. Έχει το θάρρος και το θράσος κιόλας να παραδέχεται ότι εφόσον είναι κεκτημένα του δικαιώματα γιατί να τα χάσει ; Ξέρει ότι όπως έκανε ανέκαθεν στο σπίτι του, θα πατήσει μια φωνή και το θηλυκό δεν θα μπορεί να ανταπεξέλθει σε όλο αυτό το κακό που γίνεται. Γιατί γίνεται κακό όταν χαλάς τη ζαχαρένια του. Βέβαια υπάρχει μια βελτίωση, αλλά βγαίνει κατά καιρούς και με αναστατώνει. Το ευτύχημα είναι ότι είναι καλής πάστας άνθρωπος και άμα τον πάρεις με το καλό βελτιώνεται. Αρκεί να μην αισθανθεί ότι τον ανταγωνίζεσαι. ”

Όταν η ισορροπία εξασφαλίζεται, τότε υπάρχουν περιθώρια για τις ζωντανές επαγγελματικές και φεμινιστικές δραστηριότητες.

“ Οι ώρες μας δεν συμπίπτουν απολύτως και έτσι έχω την αυτονομία μου, τη δουλειά μου, την άνεση να δω δικούς μου φίλους ... Είναι μια σχέση που δεν μας αφήνει να βαλτώσουμε. Ένας συνεχής διάλογος με το μαχαίρι στο κόκκαλο ... θεωρώ βέβαια ακόμα άδικο ότι δεν μπορώ να είμαι αυθόρμητη σαν άτομο, όπως έχει αυτός το δικαίωμα σαν άντρας, γιατί δεν πρέπει έχω να τον προκαλέσω και να τον στενοχωρήσω. Έχω όμως τη δουλειά μου που με ενδιαφέρει πολύ, τις φίλες μου, όσο πιο καλά είμαι έχω μ'αυτά που κάνω ανεξάρτητα, άλλο τόσο είμαστε καλά μαζί ... ”

Σύμφωνα με τη δική μου αξιολόγηση, η ψυχική επιβάρυνση προέρχεται τόσο από τη μη συνειδητοποίηση αυτού του ελλείμματος των ανταλλαγών όσο και από τη σχετικά παραδοσιακή μορφή της σχέσης. Ότι πρόκειται για ανταλλαγή επιβεβαιώνεται και από τις καλύτερες επιδόσεις στον επαγγελματικό και πολιτικό τομέα.

Στην καλύτερη περίπτωση, η μόνιμότερη σχέση παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά ενός “επιτυχημένου” χάμου, έτσι όπως αυτός επαναπροσδιορίζεται μέσα από την πρακτική των παντρεμένων νέων φεμινιστριών: προσπάθειες σεβασμού της αυτονομίας, της ελευθερίας κίνησης και των προτεραιοτήτων του καθενός, έξω από τα σχήματα του φυλετικού καταμερισμού της εργασίας.

Οι εκφράσεις που χρησιμοποιούν οι γυναίκες, “το μαχαίρι στο κόκκαλο”, “ισορροπία τρόμου”, αναδεικνύουν το πρόβλημα σε όλη του την έκταση. Δείχνουν τόσο τη δυσκολία των σχέσεων με το άλλο φύλο, επαυξημένη από την πολιτική διάσταση,

όσο και τους ενδόμυχους φόβους μιας τιμωρίας, που η πραγματικότητα φαίνεται να δικαιώνει. Οι φεμινίστριες δρουν κάτω από τη συνεχή απειλή κυρώσεων που θα τους επιβληθούν κάθε φορά που θα υπερβούν ένα όριο. Γνωρίζουν καλά ότι τα όρια είναι μεν διαπραγματεύσιμα, δεν επιτρέπεται όμως η κατάρχησή τους.

Ελάχιστα έχουν αλλάξει στο θέμα αυτό οι κοινωνικές συνθήκες στα τριάντα χρόνια που χωρίζουν την εμπειρία της μεγαλύτερης γυναίκας, που επέλεξε το χάρη συνθλίβοντας τις δυνατότητές της, και της νέας φεμινίστριας, που διστάζει να προχωρήσει σε μεταπτυχιακά που θα την απομακρύνουν από την Ελλάδα. Οι απαντήσεις των αχαπημένων τους συγκλίνουν αποκαλυπτικά :

“ Τέλειωσα Χημεία. Ήθελα να συνεχίσω αλλά γνώρισα τον Κύριό μου ... Μου είπε μια πολύ απλή κουβέντα “βέβαια ελεύθερος άνθρωπος είσαι, άμα πας να σπουδάσεις, δεν σημαίνει ότι εγώ θα σε περιμένω ...” “

“ Κανείς δεν σε εμποδίζει να φύγεις, μόνο που θέτεις εαυτήν εκτός κόμματος. “

Κάποτε, ωστόσο, ούτε το σχήμα “διατήρηση της σχέσης με ανταλλαγή στα άλλα επίπεδα” φαίνεται εφικτό. Όταν η διεκδίκηση της προσωπικής ανάπτυξης δεν υποχωρεί μπροστά στις πιέσεις, η σχέση διαλύεται.

“ Εγώ είχα ανάγκη να προχωρήσω ... Αν έμενα μαζί του, θα παντρευόμασταν, θα κάναμε οικογένεια, θα... θα... θα... Δηλαδή δεν βλέπω πως θα μπορούσαμε να πάμε για παράδειγμα στο Παρίσι μαζί ή να κάνουμε άλλα πράγματα μαζί. Αυτός ήθελε και 3 παιδιά. Εγώ δεν ήθελα κανένα. Από ένα σημείο και ύστερα δεν πήχαινε η σχέση. Ήθελα να κάνω πράγματα. Δικά μου. Μόνη μου. Ταξίδια, σπουδές, μ' έναν

γκόμενο και με μια σχέση τέτοιου επιπέδου δεν τα κάνεις. Υπηρετείς τη σχέση. Και φαντάζομαι τόνιωθα και ενστικτωδώς ότι για μένα είναι παχίδα αυτή η ιστορία... χωρίσαμε..."

Οι φόβοι εσαθρευούνται :

" Οι σχέσεις για είναι δύσκολες ... Όσο περνάει ο καιρός γίνονται και χειρότερες. Επειδή το παραμύθι δεν στήνεται για τόσο εύκολα. "

Ένας από τους κύριους λόγους που κάνουν το παραμύθι να μη στήνεται για τόσο εύκολα είναι και ο φόβος των ανδρών απέναντι στα νέα σχήματα. Όπως διαφαίνεται από πολλές μαρτυρίες, οι νέοι άνδρες σήμερα, στην πλειοψηφία τους, υιοθετούν βέβαια το σχήμα των ελεύθερων σχέσεων, δίνοντάς του όμως, συχνά, διαφορετικό περιεχόμενο. Αξιολογώντας λανθασμένα την ελεύθερη επιλογή ερωτικού συντρόφου ως ελευθεριότητα, ξαφνιάζουν και αποθαρρύνουν τις γυναίκες, κάνοντάς τις μερικές φορές ακόμη και να παραιτηθούν από την αναζήτηση μιας σχέσης.

Οι νέες γυναίκες της έρευνας επιμένουν στην εκδοχή μιας ουσιαστικής ανθρωπίνης επαφής ως προϋπόθεση για κάθε είδους σχέση, μέσα κι έξω από το γάμο. Όταν δεν την βρίσκουν προτιμούν τη μοναξιά, περιορίζοντας δραματικά αυτό τον τομέα της ζωή τους⁴⁰.

⁴⁰ Το πρόβλημα αυτό, ιδιαίτερα οξύ για τις νέες κυρίως γυναίκες, συνοψίζεται πολύ καλά με τον όρο "feminization of loneliness", που θα μπορούσε εδώ να αποδοθεί ως "εκθήλυνση της μοναξιάς" βλ. D. Rosenfelt, J. Stacey (1987) σ. 348. Από την άποψη αυτή, δεν είναι τυχαία η ανάπτυξη των γυναικείων δικτύων αλληλεγγύης. Το θέμα είναι βέβαια τεράστιο και θα άξιζε να αποτελέσει αντικείμενο μιας ιδιαίτερης μελέτης.

θα ήταν ωστόσο λάθος το ασύμβατο των προσδοκιών στον ερωτικό τομέα να θεωρηθεί ως το αποκλειστικό αίτιο για τη συρρίκνωση της ερωτικής ζωής που διαφάνηκε από την ανάλυση του υλικού.

Χωρίς να υποστηρίζω ότι οι νέες φεμινίστριες δεν ερωτεύονται με πάθος και δεν απογοητεύονται βαθιά, από την έρευνα φάνηκε ότι ο ερωτικός τομέας έχει αρχίσει να συρρικνώνεται, για να δώσει χώρο σε άλλες δημιουργικές δραστηριότητες. Αυτό γίνεται φανερό και από την κατανομή των θεμάτων στο υλικό των διηγήσεων.

Στις νέες φεμινίστριες διαχρόνως, καθαρότερα από οποιαδήποτε άλλη κατηγορία, η αναζήτηση της νέας ταυτότητας, η συνάρθρωσή της με ένα ευρύτερο φάσμα δυνατοτήτων και ταυτόχρονα η ριζική αμφισβήτηση των φυλετικών ορίων.

Θα έλεγε κανείς ότι η αναζήτηση της προσωπικής έκφρασης όπως και η πολιτική πρακτική περιορίζουν την έκταση των ερωτικών προβληματισμών. Αυτό, σ' ένα άλλο επίπεδο, σημαίνει ότι καταρχείται το στερεότυπο της ερωτικής σχέσης ως κέντρο βάρους στην όλη οικονομία της ζωής. Η έρευνα έδειξε ότι οι δύο ακραίες θέσεις επάνω στο συνεχές αυτής της προόδου ορίζονται, από τη μια μεριά, από την παραδοσιακή μορφή των βιωμάτων των μεγάλων χυναικών, την πρώτη εκείνη περίοδο της ζωής τους, και από την άλλη από τις ποικίλες εμπειρίες των νέων φεμινιστριών, όπου καινούριες προτεραιότητες προκαλούν σημαντικές ανακατατάξεις.

Συμπέρασμα

Μέσα από τις "αφηγήσεις ζωής" ενός ορισμένου αριθμού αστών χυναικών, στις σελίδες που προηγήθηκαν προσπάθησα να δείξω πως τα χυναικεία αυτά ατομικά πεπρωμένα υφαίνονται πάνω σ'ένα κοινό στημόνι φυλετικών επιταχών και απαγορεύσεων.

Οι επιταχές αυτές, που συνιστούν το χυναικείο μοντέλο, παρά τις όποιες προσαρμοστικές μεταρρυθμίσεις, δεν έχουν μεταβληθεί ουσιαστικά στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Οι χυναικές της έρευνας μεχάλωσαν με πρωταρχική επιταγή το φυλετικό προορισμό. Οι παραδοσιακές αξίες για τη θηλυκότητα, τη μητρότητα και τη χυναικεία ταυτότητα όρισαν, ως δομικά στοιχεία, την κοινωνικοποίησή τους.

Με κυρίαρχο το διπολικό μοντέλο της δυνατής και συγχρόνως κοινωνικά υποταχμένης μητέρας, δίπλα σ'έναν πατέρα φορέα και κάποτε θύμα του κοινωνικού του status, μπήκαν οι βάσεις της "χυναικείας" φύσης.

Ως κορίτσια ανατράφηκαν με απαγορεύσεις και περιορισμούς που τους εγχάραξαν από πολύ νωρίς τις επιταχές του ρόλου τους, ενώ τα "προνόμια" που τους παραχωρήθηκαν, στους δύο κύριους χώρους της κοινωνικοποίησης, την οικογένεια και το σχολείο, λειτούργησαν και αυτά προς την κατεύθυνση της αποδυνάμωσης.

Η οικογενειακή στρατηγική εστιάστηκε κατά προτεραιότητα στον έλεγχο της σεξουαλικότητας και ο έλεγχος αυτός κατέληξε, τις περισσότερες φορές, στην αναστολή των δημιουργικών τους δυνατοτήτων. Μέσα σε αυστηρά ελεγχόμενα όρια, η εναντίωση πήρε μορφές μιας στείρας εξέγερσης, που πάντως δεν πέρασε στο χώρο της Επιθυμίας.

Στον τομέα της εκπαίδευσης, τα πράγματα ήταν πιο σύνθετα : χώρος ανοιχτός, αρχικά, μεταλλάσσεται σε αβυσσικό, δηλαδή σε απαγορευμένο, στις ανώτατες

βαθμίδες του, αυτές δηλαδή που επιτρέπουν επαγγελματικές προοπτικές. Η μεταλλαγή ωστόσο αυτή ποτέ δεν δηλώθηκε ενώ η κοινωνική αμφιθυμία είχε ήδη δημιουργήσει κάποιες ρωχμές, που οι γυναίκες θα μετατρέψουν σε διεξόδους.

Για τις γυναίκες, ο χώρος της Επιθυμίας θα παραμείνει ο χώρος της Απαχόρευσης.

Από την ανάλυση του υλικού φάνηκε καθαρά πως κινήσεις σε χώρους που ορίζονται άκαμπτα ως απαχορευμένοι, όπως ο χώρος του ερωτισμού, κατέληξαν νομοτελειακά σε ψυχικά αδιέξοδα. Αντίθετα, η μερική έστω και νόθα επιτρεπτικότητα άλλων χώρων, της εκπαίδευσης στη συγκεκριμένη περίπτωση, προσέφερε τουλάχιστον τη δυνατότητα ελιχμών.

Μέσα σ'ένα τέτοιο πλαίσιο, σεξουαλικότητα, επαγγελματικές φιλοδοξίες όπως και φεμινιστική συνειδητοποίηση, εκδοχές της Απαχορευμένης Επιθυμίας, θα οριστούν συμβολικά ως αντίποδες του χάμου και της μητρότητας.

Παράλληλα, μέσα από την ίδια απαχορευμένη φεμινιστική συνειδητοποίηση, οι γυναίκες θα κατορθώσουν να διαβρώσουν την παραδοσιακή στεγανότητα των χώρων. Το σημαντικό εύρημα της έρευνας είναι ότι οι αντίπαλοι αυτοί χώροι, Επιτρεπτού και Απαχορευμένου, επικοινωνούν υπόχθεια μεταξύ τους, και μάλιστα κατά τρόπο αντισταθμιστικό.

Ανάμεσα στο Επιτρεπτό και στο Απαχορευμένο αποκαλύπτεται μια στρατηγική ανταλλαχών : υπερβολικό προχώρημα στο απαχορευμένο έδαφος αναγκάζει τις γυναίκες σε κάποιες αντισταθμιστικές κινήσεις, προκειμένου να διατηρηθεί η ψυχική τους ισορροπία. Ύποχωρήσεις φαινομενικά ανεξήγητες δεν αποτελούν παρά ελιχμούς που θέλουν να κατευνάσουν φόβους που χέννησαν οι υπερβάσεις.

Πρόκειται για φαινόμενα, κατά την ερμηνεία μου, πολύ συχνά ασυνείδητα, τα οποία ωστόσο εξηγούν τόσο τα "μετατοπισμένα" αισθήματα ενοχής και τις συναφείς ψυχοσωματικές τους εκδηλώσεις όσο και τις βαιδαλώδεις γυναικείες διαδρομές, στον ιδιωτικό και το δημόσιο χώρο.

Η έρευνα έδειξε καθαρά ότι η προσπάθεια διεύρυνσης των φυλετικών ορίων και πολιτικής αμειωβήτησης της πατριαρχικής τάξης πραχμάτων συνοδεύτηκε πολύ συχνά από έντονες αναστολές, συμπτώματα ενδοψυχικών συγκρούσεων.

Σε μία τελική, ωστόσο, αποτίμηση φαίνεται ότι αυτή η εξαιρετικά σύνθετη και πολυδιάστατη διαδικασία μπορεί να παρακάμψει την καθήλωση των επενδύσεων και να αποδεσμεύει ψυχική ενέργεια.

Οι γυναίκες ωστόσο, παρά την επίγνωση ότι πρόκειται για διαδικασίες αλλαχής οι οποίες απαιτούν πολύ χρόνο, αποτιμούν την προσωπική τους διαδρομή αρνητικά.

Αυτή η αίσθηση του ανεκλήρωτου επιτείνεται και από την παραπλανητική εικόνα του πεδίου των δυνατοτήτων, το οποίο η σύγχρονη ελληνική κοινωνία εμφανίζει ψευδώς ως σημαντικά ευρύτερο.

Η ίδια αίσθηση αντανακλάται και στο συλλογικό επίπεδο, ως προς τις φεμινιστικές διεκδικήσεις, όπου σε μια μονοσήμαντη θεώρηση οι ρυθμοί κρίνονται αποθαρρυντικοί, χωρίς να συνυπολογίζεται η εχχενής συνθετότητα των διαδικασιών και η δύναμη των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου.

Είναι φανερό ότι οι γυναίκες εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τα ανδροκρατικά κριτήρια.

Ακόμη, ίσως δεν έχει γίνει συνείδηση ότι οι παράμετροι που αναφέρονται σε ψυχοκοινωνικές διαδικασίες απαιτούν, οπωσδήποτε, περισσότερες από μία γενιές για την ορθή αποτίμησή τους.

Πιστεύω ότι μέσα από μια πιο προσεκτική ανάγνωση, οι ζωές των γυναικών χώρας μας αποκαλύπτουν τη βαθύτερη λογική τους και μαζί το δυναμισμό των διαδρομών τους.

Ο σημερινός απολογισμός μαρτυρεί την υπέρβαση των ορίων.

Με πολύ αρχούς ρυθμούς, μέσα από προσωπικές αναστολές, υπαναχωρήσεις και αμειταλαντεύσεις, και παρά την αρνητική για τα φεμινιστικά αιτήματα συκχυρία,